valóság

2008

8

A TARTALOMBÓL

Kun Miklós: A „prágai tavasz” alkonya

Duray Miklós: Tavasszá lett a telünk, ősszé vált a nyarunk

Menyhay Imre: A neoliberalizmus és a dzsungel törvényei (3. rész: Autoritás és személyiség)

Kovács Emőke: A fővárosi mozik a Kádár-korszakban

Pelle János: Madách és a Nő

Szarka Evelin: Kuba, egy karibi kommunista sziget – az USA és az EU külpolitikájának ütközőzónájában 1992-2008 között

Kapronczay Károly: Élet a szovjetek megszállta lengyel területen

Fiziker Róbert: Berlin, a megosztott város

Tóth Imre: Gazdaság az Oszmán Birodalomban

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat havi folyóirata

2008. augusztus
LI. évfolyam 8. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 318-8791
Fax: 318-8791
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Veszprémi Nyomda Zrt.
Felelős vezető
Fekete István
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap
Oktatási és Kulturális Minisztérium

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczki László

Szerkesztők
Kapronczay Károly
Loppert Csaba
Loppert Dániel

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: 06-80-444-444, hirlapelofizetes@posta.hu
illetve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: 483-2546, titlap@telc.hu.
Árusításban megvásárolható a Lapker Rt. árusítóhelyein.

KUN MIKLÓS:

A „prágai tavasz” alkonya

(A „kezdeményező csoport”) Az 1968-ban uralmon lévő szovjet vezetők, a „lenini Politbürónak” nevezett grémium tagjai – akiknek egyébként kivétel nélkül az 1937/1939-es „nagy terror” tisztította meg az utat a hatalomhoz Sztálin uralma alatt – szokatlan módon sokáig vívódtak, miként akadályozzák meg, hogy az európai térségben stratégiailag rendkívül fontos Csehszlovákia kicsússzon a kezükből. Számtalan közhely elhangzását követően a politikai bizottság 1968. március 21-i tanácskozásán Alekszandr Selepin kemény megoldást javasolt: „Fel kellene készülni a radikális módszerekre. Novotnyt valószínűleg már nem lehet megmenteni, ám amíg megvannak – ő, Lénárt, Lomský – el kell érni, hogy még (a központi bizottság. – K. M.) tanácskozásáig forduljanak hozzánk segítségért. Hogy minden esetre itt legyen nálunk a kérésük. Az világos, hogy segíteni kell. Ez a segítség mindenkit kijózanít, mindenekelőtt az ellenségeinket.”[1]

A pártapparátus fiatalabb nemzedéke körében népszerű, feltűnően okos és ravasz politikust személyes szempontok is vezették. Selepin ugyanis alig néhány hónappal korábban súlyos vereséget szenvedett a hatalomért folytatott harcban a Brezsnyev-csoporttól. Számára a csehszlovákiai rendteremtés perspektívája újbóli előtérbe kerülést jelenthetett. Amíg a politikus társai kétségbeesetten, tehetetlenül spekuláltak a Prágából érkező aggasztó hírek hallatán, ő szinte vérszemet kapott.[2] „Az ottani kalamajka jól jöhetett volna szerény személyemnek” mesélte nekem jó két évtizeddel később, moszkvai otthonában.

Selepin ekkor már ráncos, keserű, összetöpörödött nyugdíjas volt, akiről senki nem hitte volna, hogy KGB elnökként valaha ő működtette „a Cég” világszerte rettegett gépezetét. Bezsnyevvel és más befolyásos pártvezetőkkel 1964 októberében hidegvérrel részt vállalt jóakarója, Nyikita Hruscsov puccszerű elmozdításában. Ám ez a látványos diadal pirruszszi győzelemnek bizonyult a számára. Csúfosan alulmaradt a Hruscsov örökségéért folyó küzdelemben, mivel a politikai bizottság „öregjei” veszélyessé váló potenciális zsarnokot láttak benne.[3]

„Alig vártam, hogy 1968 tavaszán a Politbüró rám bízza a csehszlovákiai rendteremtést, de a lapok járása nem nekem kedvezett”, emlékezett Selepin keserűen. „A nehéz helyzetbe került Brezsnyevnek elvben kellett az élettapasztalatom meg a kiváló szervezőkészségem. Ám világéletében az aljasságig irigy ember volt. Tartott attól, hogy ha elmegyek Prágába, ahol Komszomol-vezetőként valaha legalább két tucatszor megfordultam, gyorsan és alaposan rendet teszek. Nem akarta, hogy sikerüljön nekem! Ezért ez a kutyaütő inkább maga vette kézbe Dubček megrendszabályozását. Ami eltartott vagy egy évig. Közben pedig csapatokat kellett vezényelnünk Csehszlovákiába. De még 1968 augusztusában sem mehettem a tábornokokkal, civil tanácsadóként. Pedig eredetileg megbeszéltem ezt Brezsnyevvel. Mégis Kirill Mazurovot, az egykori belorusz partizánt küldték helyettem. Holott ha már egyszer nyakig voltunk a slamasztikában, akkor Prágában nem partizánkodni kellett volna! Ha rajtam múlik, hatalmi szóval lecserélem az egész akkori csehszlovák vezetést, amely még arra sem volt képes, hogy egy használható behívólevelet küldjön nekünk. Azok a „név nélküli” iromány ok, amelyek az ő nevükben a *Pravdá*ban napvilágot láttak, részben Brezsnyev titkárságán készültek, alig néhány nappal a bevonulásunkat előtt…”[4]

Selepinnek sokban igaza volt: a „testvéri” országok katonai akcióját legitimáló iratok egy része valóban az SZKP központi bizottsága berkeiben keletkezett. Moszkvában fordították le őket cseh nyelvre, és valamikor augusztus közepén KGB-s futárokkal küldték

Prágába, hogy kéznél legyenek. Segélykérő cseh és szlovák nyelvű iratokban ennek ellenére nem volt hiány a Kreml irodáiban 1968 késő nyarán. Főleg alsó- és középszintről a behívólevelek csak úgy áradtak Csehszlovákia különböző részeiből a prágai szovjet követség meg a pozsonyi főkonzulátus címére. Eleinte jajveszékelő sirámokra emlékezettek, amelyek egy részét valóban szovjet diplomaták, hírszerzők diktálták a CSKP veteránjainak, a munkásmilícia tagjainak, legtöbbször pedig egyszerű embereknek.[5]

A szovjet követségre befutó leveleket még Prágában rendszerezték. Azok az írások, amelyekben nem csak elkeseredett szidalmak, hanem konkrét, vagy azoknak vélt adatok szerepeltek a Csehszlovákiában uralkodó „káoszról” meg az „ellenforradalmi veszélyről”, olykor Brezsnyev titkárságán, más moszkvai főhivatalokban kötöttek ki, majd alfabetikus sorrendben a levéltárba kerültek. De ha kellett, elővették a gyűjteményt. Ez történt például a szovjet-csehszlovák 1968. július végi ágcsernyői tárgyalásokon. [6]

(Jelentkeznek az „egészséges erők”) Egy idő után azonban olyan behívólevelek kerültek a szovjet felső vezetés asztalára, amelyekben magas rangú cseh és szlovák politikusok esedeztek a „testvéri tankok” minél előbbi érkezéséért. Megesett, hogy csupán a saját nevükben írtak. Máskor azonban az 1968 kora nyarán még szétzilált, egymás iránt bizalmatlan Moszkva-barát politikusok, vagy ahogy magukat nevezték, az „egészséges erők” kísérletet tettek, hogy egységes erőként lépjenek fel. Ennek eszköze volt a „behívólevelek” írása.

A legelső behívólevelek különös módon máig nem kerültek elő. Megbízható forrásokból azonban tudjuk, kik voltak a szerzőik. Egyikük Antonín Kapek, a műszerészből lett gyárigazgató, aki Dubček hatalomra kerülése után bekerült a párt elnökségébe – bár nehezményezte, hogy csupán póttagként, szavazati jog nélkül. Őt követte az építőmunkás múltjával gyakran kérkedő másik elnökségi tag, Drahomír Kolder, a Novotný elleni szervezkedés egyik korábbi motorja. A prágai események fontos szovjet szemtanúja, Ivan Udalcov követtanácsos szerint e két befolyásos politikus külön-külön megfogalmazott „egészen konkrét” behívó levele legkésőbb július közepén keletkezett, miután a CSKP vezetése megtagadta, hogy részt vegyen a reformpolitikát elmarasztaló öt „testvérpárt” varsói tanácsozásán.

Udalcov szerint újabb másfél hónap múlva Kapek még egyszer lepötyögtetett orosz írógépén egy terjengős levelet, amely konkrét segélykérést tartalmazott.[7] Kolder pedig az intervenció előestéjén néhány alkalommal személyesen vitte be elképesztően rossz orosz nyelven megírt feljegyzéseit a prágai szovjet követségre, ahová az „egészséges erők” – vagy ahogy 1968 késő nyarán Moszkvában elnevezték őket, a „kezdeményező csoport” – néhány más hangadójához, így Alois Indrához és Oldrich Švestkához hasonlóan – időről időre betért lerészegedni.[8]

A labilis lelkületű, izgága és meglehetősen primitív Kolder neve egyébként újabban alig szerepel az 1968-as „prágai tavasszal” foglalkozó szakirodalom lapjain. Talán csak Zdeňek Mlynarž memoárja foglalkozik vele akkori súlyának megfelelően. Egyébként Kolder, aki 1968 nyarán szabályosan könyörgött, hogy szovjet csapatok szállják meg hazáját, alig három hónappal korábban a cseh és szlovák dogmatikus politikai elit körében még nem számított keményvonalasnak. Az utca embere is tudta, milyen fontos szerepet játszott 1967 utolsó hónapjaiban a Novotny elleni szervezkedésben. Egészen 1968. március végéig Alexander Dubček is úgy érezte, hogy emberileg feltétlenül támaszkodhat Kolderre, aki ráadásul a reformfolyamat legfontosabb alapvetését, az akcióprogramot elkészítő bizottság elnöke volt.[9] A háttérbe szorult dogmatikus prágai politikusok, akik szívesen becsmérelték a reformereket – de egymást is – a szocialista országok diplomatái előtt, elújságolták Cservonyenko nagykövetnek. „Kolder ugyan reformernek vallja magát, de nem reménytelen eset…”

Drahomír Kolder felfogásában szinte napok alatt következett be a változás: alighanem a „hatok” 1968. március 23–24-ei drezdai tanácskozását követően. Erre az összejövetelre a CSKP delegációját úgy hívták meg, hogy tagjaival elhitették: a megbeszélésen főleg a Varsói Szerződés országai számára fontos gazdasági kérdésekről esik majd szó. A legnagyobb titokban előkészített tanácskozás előestéjén sem szivárgott ki, hogy ehelyett Alexander Dubček és prágai híveinek bírálatára készülnek a résztvevők.[10]

Hasonló helyzetben Dubček általában falfehérré vált, a torkát sírás fojtogatta, sőt néha idegrohamot kapott. Ha úgy érezte, nem tudja elhárítani a támadásokat, gyakran megbánást színlelt, hogy könnyebb legyen kicsúszni kritikusai markából. Ám 1968 márciusában, Drezdában nyugodtnak és erősnek érezte magát, mert bízott az igazában. Pókerarccal végighallgatta a „testvéri országok” vezetőit. Még firkált is, egy nemrég látott jéghoki meccs jeleneteit rajzolta. [11]

Míg Dubček már-már a győztes érzésével érkezett haza Drezdából, a CSKP egyes számú vezetőjét útjára elkísérő Dragomír Kolder nem titkolta kétségbeesését. Ő, aki a Novotný-ellenes tábor „erős emberének” számított, ettől kezdve ugyanis lehetetlennek tartotta a Szovjetunióval és a szocialista országokkal való további „konfrontációt”. A mindig jól értesült szovjet diplomatákhoz gyorsan eljutott a hír, hogy Kolder megijedt, és – főleg emiatt – hajlandónak mutatkozik köpenyeget fordítani. Ettől kezdve rendszeresen meghívták, ebédeken és „baráti beszélgetéseken” igyekeztek őt megdolgozni.

1968 áprilisában Koldernek szövetségese is akadt Alois Indra személyében, aki korábban ugyancsak jó viszonyt ápolt a neves cseh reformerekkel, és tüntetően közeledett Dubčekhez. Indra éppen az utóbbi javaslatára lett 1968 áprilisában a pártapparátus szervezési munkáját irányító központi bizottsági titkár. Márpedig ez a beosztás kulcsfontosságú volt a korabeli mozgalmi hierarchiában.[12] A szovjet diplomaták és kágébések számára Indra ezután még fontosabb célszeméllyé vált – annál is inkább, hogy feltehetőleg már az 1960-as évek eleje óta szoros kapcsolatban állt velük. Sikerült is rábeszélniük, hogy eltávolodjon Dubčektől. Dragomír Kolder és Vasíl Bil’ak mellett így Indra lett az „egészséges erők” igazi emblematikus figurája. Velük együtt, az elsők között hajlandónak mutatkozott rá, hogy elfogadja az 1956-ban Magyarországon egyszer már kipróbált „sebészi beavatkozás” alkalmazását hazájában.

Az „egészséges erők” tábora egyre népesebbé vált Prágában és Pozsonyban 1968. május végén, amikor a CSKP központi bizottsága Dubček javaslatára szeptember 9-ére összehívta a rendkívüli XIV. pártkongresszust. A reformfolyamat hívei ugyanis bíztak benne, hogy a tanácskozás erősebb legitimitást nyújt a számukra, hiszen a központi bizottság, az országos és helyi párt- és állami intézmények tele voltak a dogmatikus visszarendezés aktív vagy titkos híveivel. A rendkívüli kongresszustól azt várták, hogy segítsen a reformereket megszabadítani ettől a ballaszttól.

A hatalmon lévők közül viszont nagyon sokan pánikba estek erre a hírre. Attól tartottak, hogy a rendkívüli kongresszuson a szokásos tisztújítás során elveszítik állásukat. És valóban, a tanácskozást előkészítő regionális konferenciákon a népszerűtlen dogmatikus politikusok a számukra szokatlan, nyílt légkörben valóban sorra vereséget szenvedtek. Az „egészséges erők” egyik ideológusa Antonín Kapek így foglalta ezt össze:”a párt rendkívüli kongresszusának összehívása elhamarkodott és hibás lépés volt annak ellenére, hogy a kongresszus legfontosabb feladatául a személyi kérdések rendezését határozták meg. (…) az elnökségen belüli vitákat – a sajtóban, rádióban, televízióban folyó vitákhoz hasonlóan – az egyes elnökségi tagok lejáratása, kompromittálása és a múltban végzett tevékenységük tisztázására, magyarázására irányuló törekvések jellemzik. (…) fokozódnak az államellenes, Szovjetunió-ellenes és a szocializmus-ellenes megnyilvánulások. A belpolitikai

helyzetet súlyosbítja a különböző pártok, csoportok aktív szervezkedése is. (…) A különböző államellenes és szocializmus-ellenes megnyilvánulásokra elsősorban azért kerülhet sor, mert komoly problémák vannak a belügy és a honvédvég területén. A belügyi egységek és a rendőrségi apparátus teljes mértékben dezorganizált, tekintélye elveszett és így nem képes rendet teremteni. Egyedüli ütőképes erőnek a Munkásőrséget (munkás milíciát) tartják, amelyre jelenleg a munkáshatalom megvédése szempontjából számítani lehet”.[13]

Akik így érzékelték az országban zajló, hatalmas pozitív energiákat felszínre hozó demokratikus reformfolyamatot nem tekintették hazaárulásnak vagy erkölcsi bűnnek, hogy 1968 nyarán szovjet diplomaták tanácsára, vagy saját szakállukra segélykérő levelekkel bombázták Moszkvát. Amikor pedig kívánságuk teljesült, örömmel hallgatták a hazájuk földjét taposó lánctalpak jellegzetes csikorgását.

(Jelentések Budapestre) 1968 májusában a KGB csehszlovákiai ügynökei a szovjet követség munkatársaival és katonai hírszerzőkkel karöltve terjedelmes gyűjteményt állítottak össze a Kreml részére a Csehszlovákiában terjedő „lopakodó ellenforradalomról”. A magyar követség és a pozsonyi főkonzulátus munkatársai hasonló tevékenységet végeztek.

A Prágából és máshonnan érkezett titkos jelentések rendkívül informatívak voltak. Amikor például hatalomra kerülését követően Dubček hazahívta Romániából Cestmír Cisař volt művelődési minisztert, hogy a prágai pártközpontban átvegye az oktatási, kulturális és részben ideológiai kérdések irányítását, Budapestről jellemzést kértek a liberális nézeteire büszke politikusról, akiről tudták, hogy nagykövetként száműzetését tölti a román fővárosban.[14] A bukaresti magyar nagykövet így írt róla budapesti feletteseinek: „Leváltását a kormányból fegyelmezetten viselte el, de nem titkolta, hogy nézetei nem változtak. Továbbra is nagyobb alkotási szabadságot tartja szükségesnek, veszélyesnek ítélve, hogy a párt a csehszlovák írók, művészek legjobbjaival állandó feszült viszonyban legyen. (…) Határozottan ellenezte az adminisztratív beavatkozást a kulturális életbe. (…) Említést érdemel, hogy középiskoláit Franciaországban, Dijonban végezte ösztöndíjasként a 30-as évek közepén. Nevelésében ez kétségtelenül szerepet játszott. De nincs szó arról, hogy ez valamiféle nyugatimádatban jelentkezett volna. (…) Cisař elvtárs személyében józan gondolkodású, a dolgokat és lehetőségeket reálisan megítélő képzett kommunistát választottak a KB titkárává.”[15]

(Nagy Imréről és a felvidéki magyarokról) A magyar vezetést a „prágai tavasz” hónapjaiban ugyancsak érdekelte Jiří Hájek új csehszlovák külügyminiszternek a személye, hiszen korábban alig hallottak róla. Annyi azért eljutott Budapestre, hogy Hájek szinte a kinevezése napjától, mint „liberális zsidóbérenc” rendkívüli utálatnak örvendett Moszkvában. Nem csoda, hogy Hájek hivatalos szófiai látogatása során az ottani magyar nagykövet megragadta az alkalmat, és kifaggatta róla Ivan Popov bolgár külügyminiszter-helyettest, a csehszlovák delegáció hivatalos kísérőjét. A jelentésből látszik, mennyire borzolta a művelt, komoly cseh diplomata a Kreml iránt szervilis bolgár vendéglátók idegeit:” (…) Hájek információt adott a csehszlovákiai helyzetről, mely szerint tovább folyik a belpolitikai újjászületési folyamat (…) Eddig az ország föderációjának megteremtéséről szóló törvénytervezet és az új sajtótörvény tervezet készült el. (…) A 2000 szó című kiáltványról Hájek kifejtette, hogy az nem rossz dokumentum, kommunisták is aláírták, de nem jó időpontban tették közzé, mert a visszahúzó erők kihasználták céljaikra és nem kívánatos hullámot idézett elő. (…) A csehszlovák külügyminiszter nem keltett jó benyomást Bulgáriában. Nem kételkednek becsületességében, de egyes állásfoglalásai, miként a CSKP állásfoglalásai is, érthetetleneknek és naivaknak tűnnek.”[16]

Hájeket Szófiában megkérdezték, hogy a *Rudé Právo* miért nem közölt részletes helyreigazítást a Nagy Imre kivégzésének tízedik évfordulója alkalmából megjelent „káros és ellenséges” írás kapcsán. A csehszlovák külügyminiszter őszintén felelt: Dubček nem akarta, hogy elmérgesedjen a Kádár Jánossal való viszony, s ezért kérte a lap szerkesztőit, gyakoroljanak nyilvános önkritikát. Ám ők erre nem voltak hajlandók. A magyar nagykövet szerint „Popov elvtárs érthetetlennek tartja, hogy a csehszlovák vezetés nem tudta elérni a Nagy Imre évfordulóval kapcsolatban, hogy a lap helyreigazítást közöljön. Ha nálunk a *Rabotnicseszko Delo* megtagadná Zsivkov elvtársnak, hogy egy politikai helyreigazítást közöljön, akkor reggelre már egy ember sem lenne az újságnál.”[17]

Az ilyen jelentések 1968 forró nyarán és őszén tucatjával érkeztek a magyar külügyminisztériumba Európa számos fővárosából. A kor viszonyainak ismeretében is érhetetlen, hogy ebben a számukra politikailag kedvező helyzetben – amikor a hivatalos Prága annyira reménykedett Budapest támogatásában – a magyar vezetés egyetlen tagja sem tartotta szükségesnek szót emelni a felvidéki magyarság mellett. Kádár János és a regnáló magyar elit számára ugyanis Pozsony, az ősi magyar történelmi város, ahol a reformkori Országgyűlés ülésezett, egy Bratislava nevű, érdektelen szlovák város volt.[18] Ezt pontosan érzékelték a pozsonyi főkonzulátuson és a prágai nagykövetségen dolgozó magyar diplomaták is. Pedig ők nem egyszer utaltak jelentéseikben a felvidéki magyarságot ért sérelmekre. De előfordult, hogy taktikai okokból ilyen kitételekkel zárták a jelentésüket: „az itteni magyar nemzetiség aktivitása (…) magában foglalja a jogos, helyes, reális elképzeléseket, követeléseket és a szélsőséges, sőt provokatív, nacionalista megnyilvánulásokat egyaránt.(…) magyar részről is vannak szélsőséges, nacionalista, soviniszta, sőt irredenta megnyilvánulások is.”[19]

A Dubček és Černík vezette csehszlovák delegáció 1968. június 13-15-i budapesti látogatása után pedig a magyar diplomaták így foglalták össze a pozsonyi visszhangot: ”bebizonyosodott az, hogy a szlovák sajtóban megjelent közvetlen vagy közvetett magyarellenes írások, – amelyekkel a Szlovák Párt nem értett egyet – nem érték el céljukat. Okos és bölcs dolog volt, hogy magyar részről ezeket nem dramatizálták, nem bocsátkoztak ezekkel nyilvános sajtóvitába, nem hagyták magukat kiprovokálni. Ez a magatartás megkönnyítette a szlovák vezetés helyzetét.”[20]

(*Megindul a pártosodás*) Máig alig rendelkezünk információval arról, milyen szerepet játszott a „prágai tavasz” hónapjaiban a Csehszlovákiában tevékenykedő magyar civil és katonai hírszerzés. Annyi bizonyos, hogy az illetékes magyar szervek távolról sem rendelkeztek szovjet kollégáik lehetőségeivel. Ebben az időben ugyanis a KGB erőteljesen kiterjesztette akcióit Szlovákiában, de főleg Csehországban. A szovjet vezetést különösen érdekelte, hogy 1968 tavaszán Prágában megalakult az egykori politikai foglyokat tömörítő K-231 klub, amely alig néhány hét alatt több tízezres hálózattá vált. Létrejött a KAN nevű erőteljesen ellenzéki egyesület is, vagyis az Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja. Május végén főleg Csehországban és Morvaföldön körvonalazódott egy önálló szociáldemokrata párt létrejötte. Sőt még Szlovákiában is megindult az erjedés, pedig korábban ott a reformfolyamat sokkal lassabban haladt. De júniusban már látszott, hogy előbb-utóbb számolni kell a háború után marginalizálódott régi politikai osztály pártalapítási kísérleteivel.[21]

A reformer politikusok többsége tartott tőle, hogy túl messzire megy ez a folyamat. Bohumíl Šimon, a prágai pártbizottság első titkára szerint „az Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja /KAN/ (…) 6 millió pártonkívüli nevében beszél és akar politizálni. (…) Míg a Klub vezetői elismerik a szocializmus építésének platformját, addig Svitak és Havel a jelenleg nyilvánosság elé lépett politikai erők legszélső jobboldalibb és legreakciósabb képviselői.”

Šimont és társait bosszantotta a jelenség, de nem gondoltak Havelék erőszakos félreállítására. Cestmír Cisář, a reformfolyamat ideológusa saját bevallása szerint így fogalmazott, ha a pártapparátus tagjai kérdezték őt, mitévők legyenek: „a fejlődésünket zavaró vadhajtásokat óvatosan bár, de le fogjuk nyesni. Ehhez azonban nem vesszük elő a rozsdás kertészollót. Nem azért nyitottunk meg a demokrácia zsilipjeit, hogy ha valami nem tetszik, azonnal felülírjuk saját korábbi elhatározásunkat. A politikai pluralizmus belefér a terveinkbe.”[22]

Maga Dubček egyébként, sőt a nála jóval radikálisabb reformerek, például Cisař, Slavík, Špacek és Ota Šik is, túl korainak látták a többpártrendszer bevezetését Csehszlovákiában. Az ellenzéki polgári erőket átmenetileg megkísérelték beterelni a František Kriegel irányította Nemzeti Frontba. A szociáldemokrata aktivistáknak pedig megüzenték, hogy fogják vissza magukat, mert pártjuk létrehozásának ideje még nem jött el.[23]

Az ellenzéki erők parlamenten kívüli politikai pártokká alakulását a reformerek törvényes keretek között akarták megakadályozni. Dubček paradox módon éppen 1968. augusztus közepétől határozottan megpróbálta visszatartani a folyamatot – miközben Leonyid Brezsnyev azzal vádolta, hogy reakciós pártok és civil szervezetek létrejötte körül bábáskodik. Valójában a CSKP központi bizottsága alig néhány nappal a bevonulás előtt elkészített egy törvénytervezet, amely parlamenti jóváhagyása után megnehezítette volna a pártosodást.[24]

(Dezinformációs háború) Moszkvában azonban ezeket a lépéseket nem tartották elegendőnek. Az új „ellenforradalmi” pártok és politikai csoportosulások létrejöttének veszélye a K-231 és a KAN megalakulását követően ezért állandó téma maradt valamennyi szovjet-csehszlovák magas szintű tárgyaláson, még az augusztusi intervenciót követően is. A Kreml ugyanis tartott tőle, hogy a „csehszlovák vírus” Kelet-Európa szerte ragályossá válik. A KGB csehszlovákiai emberei ezért összehangolt akciót indítottak az „ellenforradalminak” minősített cseh és szlovák politikai csoportok felbomlasztására. Nyugat-Európából, sőt a Közel-Keletről illegális szovjet ügynökök érkeztek Prágába, és azzal próbáltak beférkőzni a szerveződő csehszlovák társadalomba, hogy úgy állították be, mintha rokonszenveznének az új barátaikkal.

Mai szemmel nézve teljesen érthetetlen, miért vezényelték például Asot Akopjant, a hidegháborús korszak egyik legeredményesebb szovjet hírszerzőjét Prágába, a cseh fővárosba, nem törődve az esetleges leleplezés veszélyével. Akopjan, aki „Eufratesz” fedőnéven regényes kémakciók egész sorát hajtotta végre az arab világban és Törökországban, a Moldova partján nem rendelkezett helyismerettel. Ennek ellenére sikerült teljesíteni feladatát: „libanoni üzletember” fedésben számos kapcsolatot létesített cseh ellenzéki politikusokkal, sőt magas rangú hivatalnokokkal.

Az illegális ügynökök szinte minden fontos akcióban részt vettek: nőügyekbe keverték a reformpárti értelmiségieket – vagy ahogy ők mondták – „mézes csapdákat” állítottak nekik. Megzsarolták a lejáratásra kiszemelt politikusokat. Titkos iratokat csempésztek ki párt- és állami irodákból, kompromittáló dossziékat állítottak össze az elit tagjairól.

Leggyakrabban alkalmazott módszerük a dezinformáció volt. 1968. május 17-e és 23-a között például Alekszej Koszigin szovjet kormányfő – a Dubčekkel és Černikkel való előzetes egyeztetés nélkül – felbukkant Karlový Varyban, majd Prágában. A magával hozott vaskos mappából álhírek sorát olvasta fel tárgyaló partnereinek, akik megtudhatták, milyen szabotázsakciókat hajtanak végre Csehszlovákiában a nyugati és helyi ellenséges ügynökök, miközben a bűnös reformpolitika következtében átjárhatóvá vált csehszlovák – nyugat-német határon sétafikálnak.

Máig nem tudjuk, vajon tisztában volt-e Koszigin azzal, hogy a KGB, netán a katonai felderítés, a GRU ügynökeinek volt a műve az a néhány szabotázsakció, amelyet a „prágai tavasz” hónapjaiban ismeretlenek valóban végrehajtottak, majd kivétel nélkül egérutat nyertek? Azt viszont tudnia kellett, hogy Moszkva ügynökei tényleg „fel-alá sétafikáltak” Csehszlovákia egész területén. Főleg 1968 júniusában és júliusában, amikor a Sumava hadgyakorlat keretében több ezer szovjet katona és tiszt bevonult az országba.

Nyáron még jobban aktivizálódtak a nyugati iratokkal rendelkező szovjet illegális mesterkémek. Az alakulóban lévő cseh és szlovák civil polgári szervezetek – a leendő politikai pártok – hangadóit megpróbálták rábeszélni, hogy fogadjanak el tőlük anyagi segítséget, sokszorosító gépeket, és vegyék igénybe a szabad világgal való állítólagos kapcsolataikat. Hellyel-közzel felvetették, hogy ha majd eljön az idő, fegyvert is behoznak az országba[25]

A szovjet ügynökök között akadt, aki emberrablást készített elő – az utolsó pillanatban azonban meghiúsult a kiszemelt célszemélyek, Václav Černy irodalomtörténész professzor és Jan Proházka népszerű újságíró Kelet-Németországba szállítása. Ugyanis nem minden szovjet hírszerző bizonyult James Bondnak. Egy fegyverraktárban, ahová Made in USA bélyegzőjű amerikai dobozokban fegyvereket és lőszert csempésztek – ez a történet hétről-hétre szerepelt a *Pravda* és más szovjet lapok hasábjain – véletlenül ott maradt egy hátizsák, szovjet gyári felirattal.

Felesleges feltűnést keltettek azok a szovjet belügyesek is, akik számos cseh, sőt orosz kortárs visszaemlékezése szerint 1968. augusztus közepétől négy-ötfős csoportokban sétáltak Prága belvárosában. A kirakatokat bámuló, oroszul beszélő „turisták” kivétel nélkül katonás külsejű férfiak voltak. A szovjet követség melléképületeibe és az azokat körülvevő „szovjet gettóba” szállásolták be őket, ahol egymás hegyén-hátán laktak. Az egyforma, sötét öltönyt viselő, a legnagyobb melegben is vízhatlan esőkabáttal felszerelkezett társaság alig várta, hogy akcióba léphessen.[26]

(Pjotr Seleszt színre lép) A csehszlovákiai szovjet diplomáciai kar meg a KGB apparátus a bevonulás küszöbén különös koncentrikus körökből állt, ahol mindenkinek előre kijelölték a feladatát. Néhány magas rangú diplomata a titkos információ gyűjtése mellett igyekezett életet lehelni az időnként összeomlás szélére került, üldözési mániában szenvedő „egészséges erőkbe”. Hol behízelgő módon, hol meg arrogánsan sürgették a marginalizálódástól, korábbi bűneik közhírré tételétől félő politikusokat, hogy készüljön el már végre a várva várt, a szovjet intervenciót részletesen megindokoló behívó levél. Az SZKP politikai bizottsága végül Pjotr Seleszt ukrán pártvezérre bízta, hogy megszerezze ezt az iratot. Ő pedig a július 20-ról 21-re virradó éjszakán Kádár János balatonaligai villájában egy álló éjszakán át győzködte a keményvonalas szlovák politikus Vasil Bil’akot a döntő lépése megtételére.

A bevonulás előkészületei ekkor már hónapok óta óramű szerűen működtek. Az ilyen hatalmas katonai gépezetet nem volt könnyű leállítani. A „Sumava-hadművelet” nyomán a prágai politikai és katonai vezetés meggyőződött a szovjet marsalli és tábornoki kar elszántságáról. Moszkvának azonban a formaságokra is adnia kellett: a tervezett megszállás legitimációjáról volt szó.

Az aláírt behívólevél más célt is szolgált, amit a „kezdeményező csoport” tagjai pontosan megértettek, és éppen ezért húzódoztak a végső döntéstől. A Dubček-kurzus ugyanis akkor már annyira népszerű volt Csehszlovákiában, hogy az esetleg idő előtt nyilvánosságra kerülő behívó levél aláíróinak elkerülhetetlenül a társadalom pariáivá kellett válniuk.

Az aláírásgyűjtési akció következő színhelye Pozsony volt. A Varsói Szerződés hat pártjának tanácskozásán az egybegyűltek Brezsnyevvel az élen rákényszerítették Dubčeket és

a CSKP jelenlévő többi vezetőjét, hogy aláírják a majdani megszállást lényegében szentesítő záródokumentumot. A halálosan fáradt, zavart viselkedését alkoholos mámorba rejtő Leonyid Brezsnyev – a csehszlovák kérdés egyik legfőbb szovjet felelőse, Pjotr Seleszt közvetítésével – ekkor kézhez vehette öt befolyásos cseh és szlovák politikus – Alois Indra, Vasil Bil'ak, Antonín Kapek, Drahomír Kolder és Oldřich Švestka – orosz nyelven megszövegezett segélykérő levelét. Majd augusztus közepén különgépen Prágából megérkezett egy hosszabb folyamodvány, amelyet az említetten kívül még több cseh és szlovák pártvezető és kormánytag aláírt. Ezt a levelet Ivan Udalcov saját elbeszélése szerint személyesen vitte Moszkvába a csehszlovák fővárosból, egy Kotov nevű magas rangú belügyes kíséretében.[27]

A behívólevelekből a sorok között jól kiolvasható az aláírók páni félelme a lelepleződéstől. A Kreml még jobban szélesíteni akarta a kört. A bevonulás előtti órákban ezért a szovjet követség munkatársai és a KGB rezidentúra emberei még egy utolsó behívólevelet köröztek Prágában a leendő Munkás-Paraszt Forradalmi Kormány kiszemelt tagjai között.

A pártvezetés élére a Kremlben akkor már Alois Indrát szánták. „A nagykövetünk, Cservonyenko augusztus elejétől inkább Jozef Lenártban gondolkodott, aki a Novotnyérában már mégiscsak miniszterelnök volt. Azzal érvelt, hogy Lenárt szlovák, s így a végjátszma során könnyebb lesz felváltani vele a politikai sakktáblán az ugyancsak szlovák Dubčeket”, mesélte nekem Moszkvában akkori kudarcát mélységesen átélő Ivan Udalcov. „Ám a bevonulás utolsó előkészítő fázisában megint rám, és nem Cservonyenkóra hallgattak Moszkvában. Nekem pedig az volt a véleményem, hogy Vasil Bil'ak legyen a CSKP első embere, úgysem népszerű Szlovákiában, ahol valaki más léphet a helyére. Az új kormány élére, amely egyfajta új hatalmi centrummá válhatott volna a „kezdeményező csoport” győzelme esetén, Indrát jelölték a Kremlben, sokban az én tanácsomra. Belőle akartuk megcsinálni a cseh Kádárt. De sajnos, a számításaim nem váltak valóra. Az okozta a legnagyobb bajt, hogy Indra idegességében végig vedelte a vodkát. Tudtam, hogy alkoholista, no de ennyire…? …Azzal meg végképp nem voltunk tisztában, micsoda súlyos szív- és koszorúér bántalmai vannak. Mindez együttvéve oda vezetett, hogy a döntő órákban használhatatlannak bizonyult”.

(Švestka tanúságtétele) A „prágai tavasz” és főleg a „prágai ősz” történetének igen fontos forrása a *Rudé Právo* főszerkesztője, egyben a CSKP Központi Bizottsága Elnökségi tagja által a prágai szovjet és magyar követség munkatársai számára szállított bizalmas információ. Oldřich Švestka soha nem titkolta elfogultságát a csehszlovákiai helyzet megítélésében, akár rokonszenvezett az őt a hatalom csúcsaira beemelő Dubčekkel, akár betegesen gyűlölte őt, mint a szovjetbarát csehszlovákiai rezsim megteremtésének fő akadályát. Egyedülállóan fontos például az a rövid tájékoztatója, amelyet egy Szentesi nevű magyar diplomata jegyzett fel, alig néhány órával az öt „testvéri”ország csehszlovákiai bevonulása előtt. A titkos információt még aznap, 1968. augusztus 20-án Kovács Imre kissé kiegészítette. A „Šveska-anyag” ezután rejtjeltávirat formájában eljutott az MSZMP központi bizottságába.[28] A jelentésből kiderül, hogy a CSKP vezetésének „egészséges erői”, akiket a Kreml bevont a Dubček és hívei elleni puccs tervébe, „tudnak arról, hogy Brezsnyev elvtárs telefonon beszélt Dubček elvtárssal.[29] Valamint arról is, hogy (Dubček. – K. M.) személyes levelet kapott Brezsnyev elvtárstól, azonban Dubček elvtárs erről őket nem tájékoztatta. Švestka elvtárs tud arról, hogy Kádár és Dubček elvtárs Komáromban 13 órás beszélgetést folytattak, azonban véleménye szerint a helyzet úgy néz ki, hogy eredménytelenül. Megítélése szerint Dubček elvtárs nem a baloldallal fog tartani.”[30]

Ez még előző nap esti vagy kora reggeli információ lehetett. Délelőtt tíz óra körül ugyan-

is Švestka egy másik kapcsolattartójával találkozott. Vaszilij Praszolov magas rangú szovjet diplomata a Károly híd melletti kis parkban várta. Miután Praszolov a Szovjetunióban akkor igen népszerű VEF táskarádió tokjába rejtett magnója váratlanul elromlott, az oroszul jól beszélő Švestka tollba mondta az aznap reggeli „tényállást”. Ám félelmében, hogy valaki meglátja őket, dadogott, sőt csuklani kezdett. Cseh szokás szerint harmadik személyben szólította Praszolovot, de a nagy izgalomban sohasem jutott az eszébe, hogy hívják. Ezért hol „kedves Udalcov elvtársnak,” máskor meg „tisztelt Cservonyenko elvtársnak” nevezte őt.

A történet néhány órával később, a szovjet követség kora délutáni vezetői értekezletén nagy derültséget váltott ki. „A mieink hangulata pattanásig feszült volt”, mesélte nekem a bevonulás igazi motorja Ivan Udalcov, jó 20 évvel később. „Néhány tipikus civil kivételével, aznap reggel mindenki pisztolyt vett magához. Gépkocsivezetőink helyett belügyes tisztek ültek a volánhoz, lábuknál egy-egy Kalasnyikov. Szóval vártuk a fegyveres bevonulással kapcsolatos utolsó eligazítást. Erre Praszolov szabályosan eljátszotta nekünk, mennyire felsült a parkban a szerencsétlen Švestkával.”

Az utóbbinak azonban 1968. augusztus 20-án egyáltalán nem volt kedve nevetni. Tudomására jutott, hogy a *Rudé Právo* szerkesztőségének tagjai ki akarják őt közösíteni, mert aznapi cikke, amelyben óvatosan népszerűsítette az „egészséges erők” nézeteit, ellentétes volt Dubček nyár végi politikai programjával. Előtte állt egy másik kínos feladat is: amelynek célja Alexander Dubček megbuktatása meg a hatalom megragadása volt a „testvéri” csapatok bevonulása előtti órákban. „Ma 14 órakor kezdődik az Elnökség ülése, melynek tárgya a helyzet értékelése és az ebből levonható intézkedések (…) Švestka elvtárs szerint ezen az elnökségi ülésen szakadásra kerül sor. A baloldalon állók száma eggyel több, mint a jobboldalé”, áll a prágai magyar nagykövet jelentésében.[31]

Az intenzív előkészítés ellenére ez a terv végül meghiúsult. Az eredeti elképzelés szerint az elnökségi ülésnek botránnyal kellett volna kezdődnie, amelynek nyomán Alexander Dubček helyzete megrendül. Az alig egy vagy kétfős többség elegendő kellett, hogy legyen a központi bizottság rendkívüli tanácskozásának összehívásához. E grémiumban viszont a „kezdeményező csoport” számításai szerint ők viszonylag nagy többségben voltak. A következő lépés az Elnökség többsége részéről az lett volna, hogy félresöpörve a „kisebbséget”, határozott hangú kiáltványt fogadtatnak el a testület nevében az „ellenforradalmi veszéllyel” szembeni – a szocialista országokkal közös – fellépés fontosságáról. A terv szerint mire a „testvéri tankok” a szélrózsa szinte valamennyi irányából átlépik a csehszlovák határt, ezt a határozatot beolvassák a cseh és a szlovák médiában. Hajnalban pedig a behívólevelekkel együtt a dokumentum egyszerre megjelenik a prágai *Rudé Právó*ban és a pozsonyi *Pravdá*ban.

Az 1968. augusztus 20-i reggeli Švestka-jelentésből kitűnően az „egészséges erők” hangadói azért számítottak az ellenállásra: ”Felteszik azt, hogy szakadás esetén a jobboldal mozgósítja ellenük a prágai utcát. (…) Švestka elvtárs elmondta, hogy nem hajlandók öngyilkosságba rohanni, ezért szervezeti intézkedéseket (…) is tettek. Felmérésük van arról, hogy a Munkásőrség mennyiben használható fel. Elmondta továbbá, hogy egyik fő feladat ebben az összeütközésben kiiktatni s közömbösíteni a prágai pártszervezetet, amely nagyon veszélyes lehet.[32] Másik törekvésük az, hogy ebben a belső pártösszeütközésben lehetőleg polarizálják a jobboldali külső ellenséges erőket. Megjegyezte, hogy (Dubček és hívei. – K. M.) láthatóan 2-3 napra e jobboldali erőket visszafogták.”[33]

Augusztus 20-án, amikor semmi nem úgy sikerült, ahogy azt a Kremlben kitervelték, a *Rudé Právo* főszerkesztőjének szovjet és magyar barátai szerették volna tudni, hogy számíthatnak-e a „kezdeményező csoport” tagjai a politikai rendőrség támogatására. A válasz

egyértelmű volt: ”Az állambiztonsági szervek magatartásával kapcsolatban feltett kérdésre Švestka elvtárs ismételten hangsúlyozta, hogy nem hajlandók öngyilkosságba belemenni: nem kockáztathatnak, bár tudják azt, hogy az összecsapás bizonyos kockázattal jár, azonban megtették a szükséges szervezeti intézkedéseket”.[34]

Magyarul: Švestka és társai felkészültek a reformerőkkel szembeni határozott rendőri fellépésre. Az állambiztonsági tisztek egy része – főleg Prágában és Pozsonyban – jó előre vállalta ezt a szerepet. „Muszkavezetőként” segítették az idegen csapatokat, elfoglalni a szovjet ejtőernyősöknek a Prága melletti ruzinai repülőteret. Részt vettek a kérészéletű Forradalmi tribunálé munkájában, amelynek – ha létrejön az Alois Indra vezette Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány – az lett volna a feladata, hogy előre elkészített listák alapján országszerte elindítsa a letartóztatásokat.

„Gyors sikerre számítottak, azt hitték, sikerül egy új garnitúrát kiállítani, s annak segítségével felszámolni a dubčeki garnitúrát”, idézték Bohumíl Šimon szavait a prágai magyar követség munkatársai röviddel az események után. ”Tudomásuk van arról, hogy forradalmi tanácsot akartak létrehozni, amely forradalmi intézkedések keretében felszámolta volna az úgynevezett jobboldalt. Ugyanennek a forradalmi tanácsnak kellett volna szentesíteni a Dubček -Smrkovský-Černík-Kriegel és valószínűleg Šimon fizikai felszámolását is”.[35]

Az 1956. őszi magyar forradalom leverésére emlékeztető terv végül csupán részben valósult meg. A régi államvédelmisek ott voltak, amikor a szovjet kommandósok elhurcolták a CSKP központi bizottsága székházából Dubčeket és ország több más vezetőjét. Ha rajtuk múlik, fizikailag is leszámoltak volna velük. De a bevonulást követően néhány óra leforgása alatt Csehszlovákia-szerte olyan szerteágazó társadalmi ellenállás bontakozott ki, hogy a „kezdeményező csoport” 1968 Csehszlovákiájában a szovjet szuronyok segítségével sem volt képes sikeresen végrehajtani az 1956-as magyarországi forgatókönyvet.

JEGYZETEK

1 R.G. Pihoja: Szovetszkij Szojuz: isztorija vlasztyi. 1945—1991. Moszkva.1998. 312. Jozef Lenárt a Novotny-rendszer alatt Csehszlovákia miniszterelnöke volt, Bohumír Lomský pedig nemzetvédelmi miniszter. Dubček mindkettőjüket arra kényszerítette1968 tavaszán, hogy mondjanak le.

2 Selepinnek meg is volt a jelöltje a prágai „rendcsináló”helyére Rudolf Barák személyében. Az egykori befolyásos miniszter, akit Antonín Novotný összeesküvés vádjával börtönbe záratott, korábban éveken át a legszorosabb kapcsolatban állt a szovjet politikai rendőrséggel. Miután Dubček kérésére az ügyészség újra tárgyalni kezdte az ügyét, Barák baráti körben néhány hónapig pozitívan nyilatkozott a „prágai tavasz” reformjairól. 1968 augusztusában, az „ötök” intervenciója napjaiban azonban keményvonalassá vált. Ekkor kétszer is felkereste a prágai magyar követséget. Máig nem tudjuk, miről tárgyaltak a csehszlovák fővárosban átutazó félben lévő Marosán Györggyel, de tény, hogy mindketten helyeselték a „rendteremtést”.

3 Leonyid Mlecsin: Zseleznij Surik. Moszkva.2004. 367—420.

4 Alekszandr Selepin közlése.

5 Latis M.V.:”Prazsszkaja veszna” 1968 g. i reakcija Kremlja. Moszkva. 1998. 69-71.

6 Sokszor a szovjet diplomaták és hírszerzők nem személyesen , hanem cseh és szlovák ügynökeik révén hajtották fel a behívólevelek aláíróit. Ivan Udalcov közlése. A prágai szovjet követség akkori követtanácsosa Moszkva „szeme és füle” volt Csehszlovákiában. A Kremlben nagyobb respektusnak örvendett, mint Sztyepan Cservonyenko nagykövet.

7 Ivan Udalcov közlése.

8 Kolder alkoholizmusáról legendák keringtek Prágában, amint ezt Cestmír Cisářtól és Vacláv Slavíktól, a „prágai tavasz” egykori neves személyiségeitől, hallottam.

9 Zdeněk Mlynař: Holodom vejet ot Kremlja. New York. 1998. 145-147.

10 Hope dies Last. The Autobiography of Alexander Dubček. New York – Tokio –London. 1993. 137—147.

11 Latis M.V. i.m. 64 – 68.

12 Indra gyors felemelkedéséről l. H.Gordon Skilling: Czechoslovakia’s Interrupted Revolution.

Princeton. 1976. 170., 216., 223., 229., 254., 268 – 269., 272., 277., 318-319., 329—330., 367., 446., 475.

13 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Kovács Imre nagykövet 1968. június 27-i jelentése .M-KS 288.f. 47.cs. .Ezúttal szeretném kifejezni köszönetemet Soós Viktor és Simon István történész kollégáimnak a levéltári munkában nyújtott segítségükért.

14 Cestmír Císař: Človek a politik. Kniha vzpomínek a úvah. Praha.1998. 390-393., 397-403.

15 MOL XIX-J-1-j- Cseh-2-002187/198. Vince József nagykövet 1968. április 19-i jelentése. Cestmír Císař neve egészen 1968. május közepéig pozitív kontextusban szerepelt a prágai magyar követségi jelentésekben. Azután szinte egyik napról a másikra „fekete bárány” lett belőle a Varsói Szerződés államainak fővárosaiban ..A szovjet sajtó 1968 nyarán név szerint többször támadta Cisařt a Marx-jubileumon elmondott ünnepi beszéde miatt, amelyben lényegében azt állította, hogy az orosz táptalaj nem volt a legalkalmasabb a klasszikus marxista tanítás megvalósítására.Ez az ártatlan kijelentés felháborító revizonizmusnak számított.

16 MOL. XIX-J-1-j-Cseh.-1-002945/1968.

17 Uo. 1968 augusztusától Kádár János bizalmas megbeszélésein, szóbeli tájékoztatóin rendszeresen párhuzamba állította Nagy Imrét és Alexander Dubčeket. Még az 1956. évi magyar kormány miniszterelnökének kivégzése után több, mint két évtizeddel, a „peresztrojka” elején is ezt mondta Mihail Gorbacsovnak:”Nagy Imre Magyarországon 1956-ban és Dubček Csehszlovákiában 1968-ban ’a nemzet megmentője’ szerepében tetszelegtek. Ismeretes, hová vezetett tevékenységük.” Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumából. 1985 – 1991. Budapest. 2000. 48.

18 A magyar vezetés csehszlovákiai utazásait, kapcsolatait Prágával és Pozsonnyal felsorolja: Popély Árpád: A (cseh)szlovákiai magyarság történeti kronológiája. 1944 – 1992. Somorja, 2006. A felvidéki magyarság akkori fontosabb politikai és kulturális dokumentumait közli:Szabó Rezső: A CSEMADOK és a prágai tavasz. (Beszélgetések, cikkek, előadások, dokumentumok). Pozsony, 2004.

19 MOL. Kü 1383 934/II/1968 Szankó Pál főkonzul június 6-i jelentése.

20 MOL. X J-1-j-Cseh,-1- 00329/5-198 Barity Miklós mb. ügyvivő július 4-i jelentése.

21 Erre felfigyelt a szlovákiai „erjedéstől” főleg a szomszédos Kárpátalját féltő keményvonalas ukrán pártvezér.: P.Je.Seleszt:”…Da nye szugyimi bugyetye”.Dnyevnyikovije zapiszi, voszpominanyija cslena Politbjuro CK KPSZSZ. Moszkva. 1994. 309-316.,328-329.,376-379.

22 Cestmír Císař közlése. A „prágai tavasz” egykori ideológusánál – igaz 40 esztendővel korábban! – sokkal óvatosabban nyilatkozott akkori jobbkeze, Karel Kostroun, a CSKP központi bizottsága kulturális osztályának vezetője. 1968 májusában így tájékoztatta a prágai magyar nagykövetet: ”a párt harca az időnyerésért az utóbbi hetek fejlődése után nagyon fontossá vált. Mindenképpen le kell lassítani az eseményeket, mert ellenkező esetben reálissá válna a veszély, hogy a párt elveszti a csatát. (…) Az ellenzéki párt létrejötte csak idő kérdése: eltérnek azonban a vélemények arról, hogy formálódó politikai erő válik annak magjává. Cisař és szerinte nem az „Elkötelezett Pártonkívüliek Klubja”-i lesznek azok. A klubok ugyan szert tettek bizonyos befolyásra, de mert azok élén döntően értelmiségiek figurálnak, nem számolhatnak például a munkástömegek támogatásával. (…) a fő veszély az ellenzéki párt létrejötte szempontjából a szociáldemokrácia. Létrejött a szociáldemokrata párt megalakulását előkészítő bizottság. Tagjai olyan körökből kerültek ki, akik 1948-ban (a kommunista és a szociáldemokrata párt Moszkva nyomására történő egyesülésekor – K.M.) nem játszottak komolyabb szerepet”. MOL. M-KS 288.f.47.cs. Kovács Imre jelentése, 1968. május 24.

23 Éppen a megszállás küszöbén a CSKP rendkívüli XIV. kongresszusára készülve Alexander Dubček őszintén – s nem csupán a Kreml haragjától tartva –hangsúlyozta, hogy jó lenne lelassítani a „pártosodást”.A cenzúra visszaállítására azonban gondolni sem akart. Ezek az óvatos javaslatai azonban nem győzték meg Koldert, Indrát, Bil’akot és a „radikális” megoldások híveit. Jitka Vondrová—Jaromír Navrátil: Kommunistička Strana Československa. Konsolidacé. (kvéten—srpen 1968).,Praha—Brno, 2000. 379—453.

24 Uo.

25 Christopher Andrew és Vaszilij Mitrohin: A Mitrohin archivum. A KGB otthon és külföldön. Budapest. 2002. 272-274.

26 A szovjet politikai rendőrséggel a „prágai tavasz” időszakában szembefordult későbbi ismert másként gondolkodó, Kirill Henkin közlése, akit 1968. augusztus végén feleségével, Irinával, és a Csehszlovákia megszállását elítélő néhány más szovjet állampolgárral katonai gépen visszaküldtek Moszkvába.

27 Évtizedek múlva Udalcov szívből nevetve mesélte nekem Moszkvában,, hogy konspirációs okokból a prágai szovjet követség irodatisztől kölcsön kért iskolatáskába gyömöszölte be ezt a történelmi dokumentumot, amely ultima ratioként hatott az SZKP vezetőkre, akik kivétel nélkül „bevonuláspártiak” voltak, ugyanakkor tartottak az esetleges elhúzódó fegyveres ellenállástól.

28 Ezt a jelentést, különlegesen bizalmas volta miatt csupán Kádár János, Biszku Béla, Fock Jenő és Komócsin Zoltán olvashatta.

29 Augusztus 17-én.
30 MOL. 288 fond. , 47.cs.,743. őe.
31 Augusztus 20-án kora reggel Švestka persze nem tudhatta, hogy az elnökség ülésére nem jön el a nagytekintélyű, feltétlen Moszkva-barát Jozef Lenárt, a szovjetek által az „egészséges erőkhöz” sorolt Barbirek és Piller pedig átáll Dubčekékhez.
32 A homályos célzás Dubček és hívei esetleges letartóztatására és az „egészséges erők” oldalán álló – Munkásőrség mozgósítására.
33 MOL. 288 fond, 47 cs.743 őe.
34 MOL Uo.
35 MOL Uo.

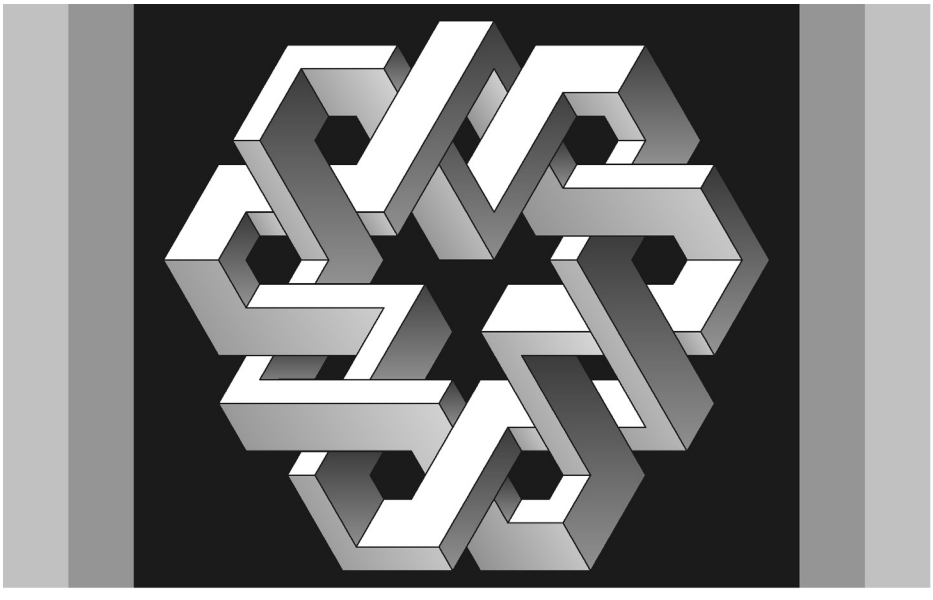

DURAY MIKLÓS:

Tavasszá lett a telünk, ősszé vált a nyarunk *(Gondolatok Kun Miklós A „prágai tavasz” titkos története[1] című munkája kapcsán)*

A tavasz előhírnöke a télutó, ezért talán nem véletlen, hogy a Prágai Tavasz, kissé sietősen, nehogy valaki idejekorán megállítsa, már a tél derekán, 1968. január 5-én kezdődött, a keményvonalú sztálinista Antonín Novotný lemondatásával Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának első titkári tisztségéről. Egyik fontos előjátéka ennek az eseménynek az előtte való őszön zajlott, a Csehszlovákiai Írók Szövetségének kongresszusán, ami politikai tüntetéssé alakult át, mert néhány felszólaló, civil kurázsival bíró író, nyíltan bírálta az ország hivatalos politikáját, főleg a csehszlovák pártvezetést, mert vakon követi a Szovjetunió vezetőinek utasításait. Ebből azonban szapora pengeváltás lett, mert akadt néhány más író, aki viszont a hivatalos pártvonalat védelmezte. Ennek a rendhagyó párbajnak a következménye a nagy népszerűségnek örvendő, reformista, cseh nyelven megjelenő, de az egész országban olvasott *Literární Noviny (Irodalmi Újság)* betiltása lett, ami elsősorban a cseh értelmiség körében általános felháborodást váltott ki. De már 1965 decemberében, az egyetemisták és főiskolások prágai tanácskozásán is, ’68 előszele fújt. Ott a másként gondolkodó prágai és brünni műegyetemisták az egyöntetű Csehszlovákiai Ifjúsági Szövetséget akarták átalakítani, „emberarcúvá” tenni – szlovákiai kollégáiktól vajmi kevés támogatást kapva. Az ott fellépő cseh reformista fiatalokat kizárták azt egyetemről, és azonnal elvitték sorkatonai szolgálatra. Ez akkor volt, amikor a szlovák nyelvészek még azt gondolták, hogy a „műszaki egyetem” kifejezés a szlovák nyelvben nyelvhiba, hiszen Szlovákiában addig csak „technikai főiskola” létezett.

Ebben az időben Csehszlovákiában, a világtörténelmi eseményeken túl, valamint a cseh és a szlovák történelem mellett, a magyar történelem is íródott. Nem arra utalok, hogy augusztus 21-én a kádári Magyar Népköztársaság Néphadserege bevonult Csehszlovákiába, karöltve a Szovjet Hadsereggel – ez csak a kommunisták Magyarországának, illetve az idegenek magyarországi uralmának a történelme. Hanem arra gondolok, hogy 1968-ban az akkori Csehszlovák Szocialista Köztársaság szlovákiai részében, és Prágában is a felvidéki magyarságnak egy egészen sajátos önrendelkezési nemzeti küzdelme folyt, melyhez a Prágai Tavasz teremtett megfelelő körülményeket.

Aki csehként vagy szlovákként élte meg az 1968-as esztendőt, hasonló fűtöttséggel emlékezhet az eseményekre, mint egy magyar ’56-ra, vagy egy lengyel a gdański felkelésre vagy a Solidarnośćra, bár jelentős különbség volt közöttük. A felvidéki magyarokban azonban 1968 egy sokkal összetettebb emlékképként maradt meg, mert csak részben idézi a kommunizmus illetve a szocializmus demokratizálási lehetőségének a hiú ábrándját, az „emberarcú szocializmus” megteremthetőségébe vetett hamis hitet, vagy egy korai rendszerváltozásnak a remélt, de csalóka lehetőségét. A felvidéki magyarok közemlékezetébe legalább ennyire befészkelte magát a szlovák szélsőséges nacionalizmus megjelenése, és a tőle való rettegés.

Ebben az időben szinte egyszerre jelent meg a kommunista vagy inkább sztálinista köntösbe öltözött cseh Novotný-tól elszenvedett szlovák sérelmek sorozata, a sértett szlovákok uralta helyi hatalom által eredményesen táplált szlovákiai magyarellenesség, a csehek kételyei a beneši és a gottwaldi politikával kapcsolatban, valamint a cseh írótársadalom egy ré-

szének Izrael állammal való, ezért szovjetellenesként értelmezhető szolidaritási tüntetése.

Arról, hogy mi váltotta ki a Prágai Tavaszt, két rágalomszerű híresztelés kapott lábra annak idején. és egy máig fel-felbukkanó általdományos magyarázat.

A rágalmazásnak is minősíthető híresztelések még 1969 vége felé bukkantak föl, az akkori „normalizáció" és „konszolidáció", a politikai újraszabványosítás és az egypárti hatalom újraszilárdításának kezdeti időszakában. Ebből a legendáriumból nyilvánvaló, hogy a husáki pártközpont – a „marskommander" vagy inkább „tamburmajor" ekkor már Gustáv Husák volt – helyzetismerő propagandistái szorosan működtek együtt a szovjet szakemberekkel, mert aligha merték volna a szovjet politika céljait vagy az antiszemitizmust felhasználni meggyőző érvként – noha ez utóbbi Husáktól nem állt messze. Barátját, a fasiszta Szlovák Köztársaság propagandaminiszterét állítólag – Husák közbenjárásának köszönhetően – azért nem ítélte halálra a szlovák Nemzeti Bíróság, mivel védelme arra hivatkozott, hogy a zsidóellenesség tulajdonképpen a magyarok elleni védekezésből keletkezett, mert a zsidók a magyarosítás terjesztői voltak. Ezúttal is, a pozsonyi és a prágai pártközpont által kiadott brosúrákban sűrűn utaltak a cionista veszélyre.

Az egyik híresztelés arról szólt, hogy a Prágai Tavasz a szovjet titkosszolgálat tervei szerint zajlott, és az egész eseménysort előre megtervezték. A reform-kommunisták nem voltak mások, mint a szovjet titkosszolgálat ügynökei, akik azért készítették elő a tavaszi eseményeket, hogy a kommunista nemzetköziséget talpra állítsák, azaz megteremtsék a megszállás ideológiai okát. A Szovjetunió hatalmi politikájában ekkor élte virágkorát a brezsnyevi doktrína, ami arról szólt, hogy a hatalmi és a befolyási övezetet totálisan és fel nem adhatóan kell elfoglalni. A doktrína működtetése érdekében a bolsevista kornak megfelelő szellemiségben a kommunista rendszer nemzetközi védelmére kellett megteremteni az összefogást. A testvérpártok figyelmeztetései 1968 májusától pont arra utaltak, hogy Csehszlovákiában veszélybe került a néphatalom, ezért résen kell lenniük a szocialista országoknak, és ha más megoldás nem marad, segítséget kell nyújtani a csehszlovák elvtársaknak a néphatalom megtartásához. A gondolatmenetbe épített logikai csavar szerint minderre azért volt szükség, hogy a Szovjetunió állandó jelleggel szállhassa meg Csehszlovákiát, az egyetlen, Nyugattal határos szocialista országot, ahol a Szovjet Hadsereg egységei még nem állomásoztak. Csehszlovákia lakosságának arra a részére akartak ezzel lélektani hatást gyakorolni, akik annyiban azonosultak a kommunista hatalmi renddel, hogy tudatosították, a csehszlovák államot a Szovjetunió támogatása nélkül a létező keretek között nem állíthatták volna helyre, ugyanakkor nem tudták elfogadni a szovjet megszállást, mert még mindig abban a tévhitben éltek, hogy a Szovjetunió a cseh/szlovák nemzet szövetségese. A Prágai Tavasz iránt rokonszenvező tömegekkel tehát azt kellett elhitetni, hogy az események tulajdonképpen ellenük irányultak, a reformkommunisták elárulták őket. A helyreállított néphatalom új képviselőinek emiatt kell kiszolgálniuk a Szovjetuniót. A túlerővel szemben – ha a nép érdekeit akarják képviselni – nincs is más választásuk.

A másik rágalmat – a jól értesültség látszatát keltve – a suttogó propaganda eszközével akarták elhinteni a lakosság körében., Eszerint a Prágai Tavasz tulajdonképpen a cionisták műve volt, akik azért esküdtek össze a szocialista rendszer ellen, mert a Szovjetunió az arabok oldalára ált a történelmi jogra hivatkozó és területfoglaló Izraellel szemben. Jól átgondolva célozták meg ezzel a cseheket és a szlovákokat. Hiszen csak harminc év telt el a csehországi németek szülőföldjének, a Szudéta-vidéknek a birodalmi németek általi bekebelezése, vagy a magyarlakta területnek a Magyarországhoz való visszacsatolása óta. Ne felejtsük, ennek a hírkeltésnek az időszerűségét az teremtette meg, hogy nem sokkal a Prágai Tavasz előtt zajlott le az 1967-es egyiptomi-izraeli hatnapos háború, amit akár egy

kicsinyített szovjet-amerikai háborúként is lehetett értelmezni Hiszen ott, ebben a háborúban újra testet öltött világunk hatalmi kettéosztottsága – mint 1956-ban a szuezi válság idején. Elsőként éppen Csehszlovákia szakította meg Izraellel a diplomáciai kapcsolatokat, és azon év őszén Prágában, a Csehszlovákiai Írók Szövetségének IV. kongresszusán indult egy Izraellel rokonszenvező kezdeményezés. Az írók szövetségének ez a kongresszusa, mint említettem, egyéb vonatkozásai miatt is a Prágai Tavasz egyik előjátékának tekinthető. Ebben az összefüggésben ezt a hírkeltést úgy kell/kellett értelmezni, hogy a cionisták Csehszlovákiát akarták ütközőzónaként felhasználni a Szovjetunió felé a Prágai Tavasz rendszerfelforgató eseményeivel. Ha tehát nincsenek (a szudétanémet területeket elfoglaló németekhez vagy a magyarlakta területeket elfoglaló magyarországiakhoz hasonlítható) cionisták, nyugalom van az országban és nincs szovjet megszállás.

A harmadik híresztelés vagy inkább áltudományos magyarázat, miszerint a Prágai Tavasz és a csehszlovákiai események beilleszthetők lennének az 1968-as párizsi és nyugat-berlini zavargások, tüntetések sorába, inkább a helyzet ismerete nélküli tudálékosságnak tekinthető. Az akkori hivatalos csehszlovák propaganda sem merészkedett addig, hogy ilyen párhuzamokat keressen. Ezzel ugyanis teljesen hiteltelenné vált volna, hiszen senki sem értette volna, hol itt az összefüggés. Ez a párhuzam azonban azért is kerülendő volt, mert a belgiumi zavargások hasonló okokban – a flamand-vallon ellentétben – gyökereztek, mint Csehszlovákiában a szlovák-cseh feszültség, amit a husáki pártvezetés éppen belga mintára, föderációval kívánt rendezni. Tény és való, hogy 1968 tavaszán – a brüszszelitől eltérő okokból – lázongások és utcai zavargások törtek ki Nyugat-Európa számos nagyvárosában. Ezek az ideológiailag többnyire zavaros, céljaikban szerteágazó mozgalmak – a szélsőbaltól kezdve a maoizmuson és a szexuális szabadságnak vagy inkább gátlástalanságnak a hirdetésén át a céltalanságig – azonban csak Nyugat-Európában jelentek meg. A volt szovjet-blokkban semmilyen társadalmi mozgósító hatást nem váltottak ki. Negyven év távlatából ismét ilyen párhuzamokat keresni a Prágai Tavasz és az akkori nyugat-európai lázongások között – a brüsszelitől eltekintve – enyhén szólva szakszerűtlenség. Hiszen 1945 és 1989 között minden lázadás, felkelés és forradalomkísérlet a Szovjetunió által megszállt vagy felügyelt területen az ottani sajátos hatalmi, politikai, parancsuralmi és társadalmi körülményekből fakadt. A keleti blokkban nem az apák és a fiaik társadalma között dúlt a harc – még ha létezett is generációs szemléleti és ennek következtében magatartásbeli különbség is – hanem az elnyomó rendszerrel álltak szemben az emberek, korosztályra való tekintet nélkül. A barikád ugyanazon oldalán érezhette magát sok nyugdíjas és sok egyetemista. Paradicsomi állapotnak tűnik ez, nemde? Akkor annak hittük. Később kiderült, hogy a fiatalabb nemzedék abban különbözik az apákétól, hogy könnyebben megvehető. Az apák a családjukat kockáztatták– ha ellenálltak, a családjukat hozták veszélybe, ha együttműködtek a hatalommal, védelmezték. Az utánuk következő generáció azonban a jövőt tette kockára – akik ellenálltak, saját és gyermekeik jövőjét veszélyeztették, akik együttműködtek, mindnyájunkét.

A vízválasztó 1968 volt, illetve azzá lett. ’68-ról a negyven évvel későbbi, a valamikori csehszlovákiaiak köztudatában vajmi keveset fedezhetünk fel, csakúgy, mint ’56-ról a magyar köztudatban. Az oka azonos: a kommunista rendszerben a hatalom megtett mindent annak érdekében, hogy kisöpörje az események emlékeit az emberek agyából. A furcsa az, hogy sem a szlovákok, sem a csehek emlékezetében nem is igyekeznek felfrissíteni a történéseket és megtartani az emlékeket, mintha egy nem létező múltról lenne szó. Ezért kell tudományos és közszolgálati tettként értékelni *Kun Miklós „A Prágai Tavasz titkos története”* című könyvét, mert amellett, hogy feleleveníti az akkori eseményeket, érthetővé is teszi. Nemcsak azáltal, hogy az elmondott történelem az oral history eszközével meg-

szólaltatja a Prágai Tavasz jeles szereplőit és hírhedt „normalizálóit”, hanem számos, eddig ismeretlen levéltári dokumentum révén derít fényt az eddigi szóbeszéd helyett a valóságra. Kun Miklós a tőle megszokott hitelességgel és alapossággal tárja elénk közös közép-európai történelmünknek ezt a fejezetét.

A Prágai Tavasznak mintegy kilenc éves előjátéka volt. Az 1948 után a különböző koncepciós perekben elítélt főbűnösöket és a szlovák „burzsoá nacionalistákat” 1959-ben kezdték szabadlábra helyezni, majd 1963-ban megkezdődtek a rehabilitálások. Ezt követően ezeknek a kommunista hatalom által korábban nem kívánatosnak vagy ellenségnek nyilvánított értelmiségieknek egy része publikálni kezdett.

Szlovákiában és Csehországban eltérő erővonalak találkozásából alakultak ki az erjedés gócai. Míg Csehországban inkább a liberális vagy nemzeti liberális szépírók, közírók, hozzájuk közelálló szociáldemokrata, polgári jobboldali és baloldali demokrata közgondolkodók és a velük rokonszenvezők körében jöttek létre a gyújtópontok, Szlovákiában a szabadon bocsátott és rehabilitált nemzeti kommunisták körül.

Csehországban az említett körök tudatalattijában leginkább Ján Masaryk moszkvai tapasztalatainak lecsapódása munkálkodott, miszerint a Csehszlovák Köztársaság újraalkotása érdekében folytatott ottani tárgyalásokon utolsó cselédnek érezte magát („Cítil sem se jak paholek”). Amit úgy kell érteni, hogy a csehek a többi szlávval szemben érzett felsőbbrendűségi tudatukból túl sokat áldoztak fel a csehszlovák nemzeteszme érdekében– Sztálin a saját hatalmi érdeke szolgálatába állította őket, és a cseheket is csak „felmosórongynak” tartotta.

Szlovákiában azonban egy másfajta sérelem sűrűsödött: a csehek (korábban T. G. Masaryk majd Edvard Beneš és Klement Gottwald) által a szlovákokra – az alsóbbrendű szláv testvérre – mért övön aluli ütések, a szlovákok egyenjogú államalkotói státusának elutasítása, az amerikai szlovák emigráció és Masarykék között 1916-ban Pittsburghban megkötött egyezmény be nem tartása miatt. Kútba esett a II. világháború végén az egyik oldalon a moszkvai szlovák kommunista emigráció, másik részről a londoni csehszlovák kormány közötti, de a cseh kommunisták által is elfogadott megegyezés, hogy az újra- és újjáalakuló Csehszlovákiában Szlovákia és Csehország között egyenrangú partneri viszony jön létre. A szlovák „burzsoá nacionalistákat”, azaz nemzeti kommunistákat 1948 után amiatt zárták börtönbe, hogy ezt az egyezséget számon kérték.

Mindezen sérelem és kudarc ugyan elégséges lett volna egy-egy, országon belüli regionális lázadáshoz, de önmagában egyik sem volt elegendő ahhoz, hogy országos eseményt váltson ki. A különböző sérelmeknek egészen 1967 őszéig nem volt közös nevezője, ezért nem válthattak ki együttes (synergikus) hatást.

A Prágai Tavasz előzményeiben tehát megtalálható a csehszlovák államalkotás addigi ötven évének szinte mindegyik buktatója. Új elemként azonban, a csehek és a szlovákok első közös, egységesítő negatív élményeként Antonín Novotný bunkó kommunistasága, cseh nemzeti érzéketlensége és szlovákellenessége jelenik meg.

Ha Novotný 1967-ben Túrócszentmártonban és Kassán nem sértette volna vérig a szlovákokat és ezért személye a párt élén a szlovákok számára nem vált volna elfogadhatatlanná, és ugyanebben az időben nem szegült volna szembe a cseh értelmiséggel valamint a reformpárti kommunistákkal, a pártvezetés cseh részének többségével, nem következik be a Prágai Tavasz. E két energia összeadhatóságának köszönhetően indult el az az országos eseménysorozat, amelynek első lépése volt Antonín Novotný lemondatása a párt, majd két hónap múlva az állam éléről. Tudatosítanunk kell a csehszlovák ’68 kapcsán, hogy a gyutacsot a szlovákok sértettsége jelentette, de az általános sérelmek orvoslására a párt szlovákiai első titkára tette meg az első lépéseket. Ezért kerülhetett a csehszlovák párt

élére először a történelemben egy szlovák, Alexander Dubček. De az eseményeket – ennek ellenére – szellemileg a cseh reformkommunista és reformista értelmiség irányította, legalábbis '68 tavaszától, a Ludvík Vaculík által fogalmazott „*2000 szó*" c. kiáltványtól számítva, ami magyarázatot ad arra is, miért kapta ez a történelmi eseménysorozat a Prágai Tavasz elnevezést. Az események e felvonásának irányítása azonban a dubčeki pártvezetés kezéből már kicsúszott.

Hogyan viselkedtek ilyen körülmények között a csehszlovákiai magyarok? Kisebbségi (nemzetiségi) voltukat tudatosító másodrendű állampolgárként vagy öntudatos polgárként?

A felvidéki magyarság ebben az időben nemzeti érzéseiben szinte egységes volt, még túl közeliek voltak a háború utáni, hosszantartó üldözés emlékei. Ennek ellenére politikailag ketté volt szakadva, ami a kommunista rendszer társadalmat – egyik oldalon az öntudatos proletariátusra, a másik oldalon klerikális, burzsuj és kulák osztályellenségre, megtévesztett, éppen ezért veszélyes középosztályra, kispolgárokra és nyárspolgárokra – felosztó taktikájának volt a következménye. Viselkedésében azonban három részre szakadt a felvidéki magyarság. Egyik része a nemzetet szolgálta, szinte szolgai módon végezve a munkát. Ezek voltak azok, akik 1945 után nem „reszlovakizáltak", 1948 után nem váltak a kommunista párt tagjává és templomba járók voltak. A másik része ugyancsak a nemzetet szolgálta, de figyelembe vette a felsőbb elvárásokat, részt vett az ideológiai oktatásokon, templomba nem járt vagy csak titokban, gyerekeit még magyar iskolába járatta, de hittanra már nem, fontolgatta, hogy belépjen-e a pártba vagy már be is lépett, viszont jelen volt az akkori magyar kulturális közéletben, amitől hősnek érezte magát. A harmadik része opportunista volt, csak azt végezte el a nemzet érdekében, amire engedélyt vagy utasítást kapott a kommunista párt helyi vagy felsőbb vezetésétől, ritkán lépve túl ezt a határvonalat.

Vizsgáljuk meg, jelentett-e társadalmi – netán nyomásgyakorlási – erőt a felvidéki magyarság 1968-ban a Prágai Tavasz idején?

Válaszunk elszomorító lesz: semmilyen társadalmi nyomásgyakorlást nem tudott kifejteni, mert önállótlan és társadalmilag szervezetlen volt. Ekkorra eszmélt fel az üldöztetése okozta tetszhalálból. Egyetlen egyesülete volt, a Csemadok, amelynek viszont kiterjedt szervezeti hálózata felölelt minden, magyarok – és részben a szlovák reformátusok – által lakott települést. A szervezési feladatokat egy kevéssé képzett, de hivatásos, a hivatalnoki és szervezési feladatokra alkalmas titkári hálózat látta el. A hivatalos hatalomnak a Csemadok volt a „csinált" partnere (a pártutasításokat leosztó szervezete), nem véletlenül, hiszen 1949-ben Szlovákia Kommunista Pártja hozta létre a „Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szervezete"-ként. Szerkezeti felépítése ezért volt pártszerű, ami 1968-ban előnyére vált. A Csemadok segítségével – ami a sztálinizmus legsötétebb közép-európai időszakában két úr, a hatalom és a nemzet szolgája volt – az 1960-as évek közepére a magyar ifjúsági klubokból kialakulhatott a felvidéki magyar fiatalok nem hivatalos szervezete, ami 1968-ban önállóvá és legitimmé vált, és az 1969 őszén bekövetkezett betiltásáig részt vett a felvidéki magyarság jogteremtő valamint önvédelmi harcában. Ha beszélhetünk ebben az időben a felvidéki magyarság köreiben megnyilvánuló reformtörekvésről, akkor ez éppen maga a Magyar Ifjúsági Szervezet létrejötte és tevékenysége volt. Nem kötődött semmilyen korábbi politikai kapcsolathoz, viszont új, és új típusú kapcsolatokat hozott létre. Vezetőinek nagy része pártonkívüli volt, néhányukat beválasztották a Csemadok országos szerveibe, akik ott kikényszerítették a pártonkívüliek csoportosulását, szemben a hagyományosan működő párttagok csoportjával.

A felvidéki magyarok társadalmára 1968-ban tanúsított magatartása miatt is a felülről irányítottság volt a jellemző. Ennek azonban nem szabad kizárólagosan egy időszerű poli-

tikai értelmét keresni, okát nagyrészt a közelmúlt történelmi eseményeiben találjuk. A felvidéki magyarok közössége 1945 után, az üldöztetések miatt elvesztette társadalomvezető rétegét. Részben ennek a pótlására hozta létre a kommunista párt a Csemadokot, hogy a már semmiben sem hívő magyarokat megszerveztesse a kommunizmus építésére. Az akkori rendszer hivatalos szóhasználatát alkalmazva: a szocialista csehszlovák nemzet magyarul beszélő tagjainak a Csemadok volt a vezető ereje. Vitathatatlan tény, hogy a Prágai Tavasz idején is a Csemadok országos elnöke, aki mindaddig az SZLKP KB elnökségének a tagja volt, ügyelt arra, hogy a magyarok elképzelései semmiben se haladják meg a párt által megfogalmazott reformokat, nehogy zavart keltsenek és veszélyeztessék a párt elképzeléseit. De hozta a híreket is a pártközpontból, többek között arról, hogy 1968 februárjában a szlovákok Csehszlovákia föderációvá való átalakítását fogják kezdeményezni. Ez a hír elsősorban azt jelentette, hogy Gustáv Husák előre tör, és ez rossz jel volt. Husákot a felvidéki magyarok nem ok nélkül tartották esküdt ellenségüknek. Szlovákiában a II. világháború után ő irányította Beneš elnök magyarellenes jogfosztó rendeleteinek a végrehajtását, a Szlovák Nemzeti Tanács ezekkel összefüggő határozatainak megvalósítását, és őt terheli lemoshatatlanul Esterházy János letartóztatásának a bűne, 1945 áprilisában. A Csemadok elnöke azt is előrevetítette, hogy erősödni fog a szlovák nacionalizmus, azaz kilép a pártközpontból az utcára. Ezekből a hírekből azt a határozott üzenetet lehetett kiolvasni, hogy a magyaroknak, azaz a Csemadoknak is papírra kell vetnie a követeléseit, egyúttal hitet kell tennie a párt által megfogalmazott reformok mellett. Ennek következtében láthatott napvilágot 1968. március 12-én a Csemadok elképzelése a felvidéki magyarok helyzetének a rendezésére. Ez volt a Trianonban elszakított felvidéki magyarság részéről a rákényszerített új állam keretei közötti helyzetének és jogállásának a javítására vonatkozó első, átfogó elképzelés. Ezt akkor csak a magyar „nómenklatúra" tudta megfogalmazni.

A Prágai Tavasz a magyarok számára valóban tavasszal, márciusban kezdődött.

Azzal, hogy napirendre került a cseh-szlovák szövetségi állam kialakítása, valamint megjelentek a magyar kívánságlisták, mert a Csemadokén kívül nyilvánosságot kapott a Szlovák Írók Szövetsége magyar szekciójának, többek között a magyar kőszínházra igényt tartó követelése is, valamint megalakítottuk az önálló (de nem független) magyar ifjúsági szervezetet, aminek következtében megkezdődött a vég nélküli szlovák-magyar huzavona az ifjúsági mozgalomban is, érezhetően kezdett ismét szétválni az események sora Csehország és Szlovákia között.

Csehországban a demokratizálás és a kommunista párt korábbi vezető szerepének a fokozatos leépítése került előtérbe. Egyre kevesebb szó esett a kommunista pártról, egyre több elmélkedés látott napvilágot a többpártrendszerről, a demokráciáról, a cseh nemzeti hagyományokról, az első Csehszlovák Köztársaságról, és megjelentek a nosztalgikus eszmefuttatások arról, hogy miért nem az amerikaiak szabadították fel az egész országot, miért csak Plzeňt és környékét, valamint sajtóvita kerekedett arról, hogy Ján Masaryk öngyilkos lett-e vagy a szovjet titkosszolgálat dobta ki őt az ablakon – nyár elejére rendszerváltoztató hangulat kezdett uralkodni.

Szlovákiában az „emberarcú szocializmus" lényegét a szlovák nemzeti célok, elsősorban a föderáció, a csehek szószegéseinek felhánytorgatása, és az elemi erővel kitörő magyarellenesség jelentette. A szlovák nyelvű sajtó uszított a magyarok ellen, a szlovák neofasiszták magyarellenes meneteléseket rendeztek a magyar falvakon át, a magyarok pedig sok helyen félelmükben deszkákkal szögezték be házaik ablakát és ajtaját. A politikai rendszert érintő kérdések mintha háttérbe szorultak volna.

Csehszlovákia államjogi átalakításáról és az ún. nemzetiségi alkotmánytörvényről kezdetben Prágában, majd Pozsonyban és Prágában folytak a viták. Pozsonyban a szlovákok

és magyarok közötti küzdelem tétje elsősorban az volt, hogy benne foglaltassék-e a törvényben a nemzetiségi önkormányzásra való jog. Prágában pedig elsősorban a szlovákok és a csehek folytattak jogköri és hatásköri vitákat a föderációról. Ekkor még az eldöntetlen szlovák-magyar vitákban Prágában igyekeztek dönteni, és nem egyszer a magyarok javára billent a mérleg nyelve.

Nyáron az a hír járta be az országot, hogy a Szovjetunió elzárja a Csehszlovákiába vezető Barátság gáz- és kőolajvezeték csapjait, ezzel kényszerítve ki a pártvezetés visszatérését a kemény vonalhoz – ezt szinte mindenki csak vakhírnek tartotta. A lapok arról számoltak be, hogy Dubček a Lévához közeli Szántó strandjára jár fürdeni. A vérre menő viták csendesülni látszottak, a sajtóban a vélemények sokszínűsége jelent meg, állandósulni látszott a szabadság. Úgy tűnt, hogy a testvérpártok pozsonyi találkozója, majd az ágcsernyői tárgyalások a csehszlovák és a szovjet pártvezetők között sikeresek voltak. Sokan így értelmezték Brezsnyev és Dubček csókváltását a pozsonyi pályaudvaron. A prágai televízióban nyíltan elmondták, hogy a pártvezetésből kinek nem hisznek – Švestka, Biľak, Kapek… sorolták a neveket. Augusztus a nyugalom hónapjának tűnt. A „csehszlovákok" ellepték a romániai és a jugoszláviai tengerpartot, meg a Balatont. Az országutakon pöfögtek a Trabantok és a Wartburgok, „repesztettek" az MB 1000-sek és szántottak a Moszkvicsok. A budapesti alkotmánynapi ünnepi tűzijátékot a Bocskai úti piaccal szemközti oldalról néztem barátaimmal. Este tizenegy tájban bandukoltunk hazafelé Lőrincze Lajosékhoz. Nem tudhattuk, hogy a szovjet vadászgépek és a csapatszállítók éppen akkor foglalták el a prágai repülőtereket és kezdtek dübörögni Csehszlovákiába befelé a baráti segítségnyújtás tankjai.

A nyarunk hirtelen őszbe fordult.

Mit tehettünk ebben a helyzetben? Falragaszokat és röplapokat írtunk, hogy legyen magyar nyelvű tiltakozás is. Tüntettünk a megszállók ellen és a vágyálmainkért. A néhány hónapnyi szabadságérzet elegendő volt arra, hogy valóban szabadnak érezhessük magunkat. A szlovák neonácik hőbörgéseit múlandónak tartottuk, a szabadság vadhajtásának. A helyzet azonban sokkal komolyabb volt, ezt a megszállás kezdetekor még sokan nem tudatosították.

Augusztus 21-ikét követően egyértelművé vált, hogy sem a kommunizmus, sem a szocializmus nem reformálható, mert nincs emberi arculata. Sem a kommunisták, sem a szocialisták nem alkalmasak a változásra – ezt csak hazudják. Aki megváltozik és képes a változtatásra, az soha sem tartozott közéjük, még ha közöttük is volt. Ez a felismerés sokak számára a teljes kilátástalanságot jelentette, akik egyetlen lehetséges megoldásként az emigrációt választották – nem az életüket mentették, hanem a jövőjüket.

Augusztus végén Pozsonyban a párt szlovákiai első titkárává választották Gustáv Husákot, aki szeptember vége felé tenyérbe mászó beszédet mondott a Csemadok Központi Bizottságában: emberek, ez van, mit lehet tenni? ! A jelenlegi helyzetben a szlovák dolgozó nép nincs felkészülve arra, hogy a korábbi elképzeléseknek megfelelő nemzetiségi alkotmánytörvényt fogadjon el.

A szlovákok nagy részét csak az érdekelte, hogy meglesz-e a föderáció. Annak is örültek, hogy ősszel Husák lett a CSKP KB főtitkára. „Végre szlovák irányítja a csehszlovák politikát. Ha más hasznunk nem lesz, legalább ennyi." A szlovákok érezték, hogy egyedül ők húztak hasznot a Prágai Tavaszból, hiszen létrejött a szövetségi állam. Elégedettségük jele a népesedési mutatókban is mérhető volt – 1970 és 1977 között 11,4 %-kal nőtt a szlovák nemzetiségűek száma Szlovákiában. Csaknem tízszer nagyobb volt a szlovákok szaporulata a magyarokénál. A nemzetiségi önkormányzást az utolsó pillanatban, október 28-ára virradóra kivették az alkotmányból. A Nemzetgyűlés képviselői nem is tudtak erről, amikor szavaztak az új alkotmányról.

Számomra a felvidéki magyarok magatartása volt a váratlan, talán megdöbbentő, de érthető is. Több csallóközi településen a helyi vezetők lakomával fogadták, vagy vendégségbe hívták a Szovjet Hadsereg tisztjeit. De a több mint két évtizedig a szorongások közepette élő felvidéki magyarok többsége, a Prágai Tavaszból és hamvaiba hullásából azt a tanulságot vonta le, hogy Csehszlovákia megérdemelte a sorsát. Nem lehet mindig a történelem nyertese. „A megszállók a felszabadítóink, az életünket mentették meg. Ha nem jönnek be, a szlovákok ismét olyan sorsra juttattak volna minket, mint 1945-ben." Többen arról kezdtek ábrándozni, hogy a Szovjetunió úgy bünteti meg Csehszlovákiát, hogy a magyarok által lakott területet Magyarországhoz csatolja.

Az augusztus 21-én kezdődött végjáték azzal folytatódott, hogy Husák leváltotta Dubčeket, 1969 végén elkezdődtek a hátvédharcok, visszavonulások, visszahívások, lemondások és lemondatások, majd az ujjal mutogatások egymásra, kizárások. Létrehozták az átvilágító bizottságokat, amelyek Csehországban tízezreket, Szlovákiában néhány száz személyt állítottak félre, azaz törték derékba életpályájukat; 1971-ben névjegyzéket készítettek a politikailag megbízhatatlan személyekről – életkorom szerint én voltam a negyedik legfiatalabb ebben a névsorban.

Az eszme itt zárult és foszlott szerte. Láthatóvá váltak a hibái, a reformeszmét képviselők alkalmatlansága, sok-sok ember jellemtelensége és a rendszer megváltoztathatatlansága.

Utóirat: A Prágai Tavasz volt Csehszlovákia végjátékának a kezdete, de ezt akkor még senki sem sejtette. Az államszövetség szlovák hívei elfoglalták a prágai várat, de semmivel sem voltak különbek Novotný embereitől. A '68-as események kilencedik évfordulóján – ugyancsak január első napjaiban – létrejött a Charta '77, hasonló okból, mint a Prágai Tavasz. Akkor Novotnýt utasították el zsigerileg a szlovákok, 1977-ben Husákot a csehek. Csakhogy '68-ban a nemzetileg vérig sértett szlovákok és a reformista csehek összefogtak, '77-ben a chartát egy tucatnyi szlovák sem írta alá, a szlovákiai csatlakozók egyötöde így is magyar volt. De a csehek azt is bizonyítani akarták, hogy semmi közük a Prágai Tavaszt leverő bandához. '68 előtt a prágaiak érdeklődése csak állampolitikai ügyekben terjedt a Morva folyón túlra, utána már nem követték figyelemmel, mi történik az ezeréves történelmi határt jelképező folyó bal partján – hiszen innen keletre a múltban is csak akkor figyeltek, ha valamit szerezni akartak. A prágai központú polgárjogi mozgalom is amolyan „terra incognita"-ként tekintett Szlovákiára. Ezért érthetetlen és elmulasztott lehetőségként éltem meg, hogy 1990-1992-ben az önálló szlovák állam kialakulásának idején a felvidéki magyarok politikai vezetői miért voltak csehszlovákisták, miért nem támogatták Szlovákia önállósodását – ha valamit nem akadályozhatok meg, az élére kell állnom.

A Prágai Tavasz egyetlen maradandó eredménye a föderáció, valamint a holttá nyilvánított, azaz a soha végre nem hajtott „nemzetiségi" alkotmánytörvény volt. A magyarok emlékeiben pedig sokáig rögződött a szlovák neofasiszták masírozása a magyar falvakon át. De már csaknem elfelejtették, mikor a rendszerváltozás visszaidézte emlékeikben, hiszen ismét megjelentek és azóta is megjelennek az utcákon, hirdetve a szlovák kizárólagosságot. Az ún. nemzetiségi alkotmánytörvény 1991-ben szűnt meg arra való hivatkozással, hogy felváltja az Emberi Jogok Alkotmánylevele, a csehszlovák államszövetség pedig 1993. január elsején vált a történelmi múlt részévé.

Gondolhatjuk, remélhetjük és bizonygathatjuk, hogy mind az 1953-as berlini felkelés, a magyarországi '56, a csehszlovákiai '68, a lengyelországi lázadások '56-tól a Solidarnośćig hozzájárultak a kommunista hatalmi rendszer bukásához. De nincs benne bizonyosságunk. Amikor 1989-ben megbukott a kommunista hatalmi rendszer, még mindig volt elég katonai és rendőri ereje ahhoz, hogy fennmaradjon. Megváltoztathatatlansága és életkép-

telensége okozta a bukását. Ha meghosszabbítja haldoklásának idejét – megtehette volna – csökkenti a lehetőségét hírszerzői és gazdasági struktúráinak átmentéséhez. Ezért saját maga döntötte el, mikor válik tetszhalottá, hogy újraéledhessen a pluralista szerkezetben. Azóta is itt él és jár közöttünk. Ami biztos, és ami tapasztalható, hogy az örökölt gyűlöletek, árulások és a társadalom megosztottsága tovább él. Átível korokon és változásokon.

(Kun Miklós A 'prágai tavasz' titkos története)

JEGYZET

1 Kun Miklós A 'prágai tavasz' titkos története című könyve 2008 szeptemberében jelenik meg az Akadémiai Kiadónál.

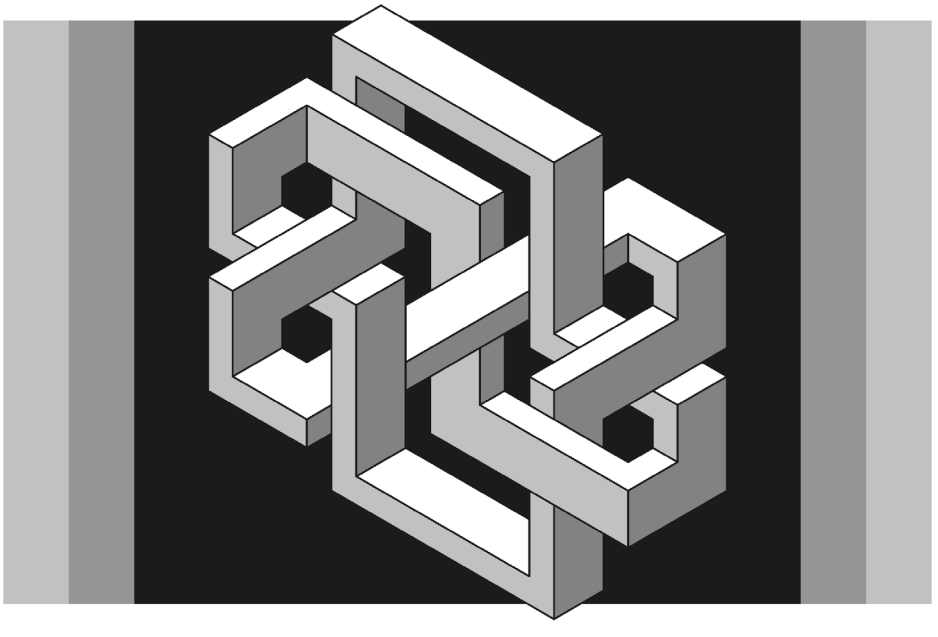

A neoliberalizmus és a dzsungel törvényei (3. rész: Autoritás és személyiség)

(A lelkiélet struktúrája) A lelki élet struktúrájának és szisztémájának felvázolása Freud elévülhetetlen érdeme.

Struktúrán egy stabil szerkezetet – a lelki élettel kapcsolatban az agyrétegek egymásra épülésének megfelelően inkább egy stabil építményt – értünk, amelynek építőelemeit az agy egységére való tekintettel aligha lehet fizikai elhatárolással szigorúan elválasztani egymástól. A Freud által felállított struktúra tehát az agy funkciójának komplexitásán belüli pszichodinamikus folyamatok alkotóelemeire vonatkozik.

Ha a szerkezet működésbe lép – funkcionál, feladatát ellátja –, azaz rendeltetése szerint működik, és működése nem rapszodikus, hanem szabályos, ha a folyamatok rendszeresen ismétlődnek, akkor szisztémával állunk szemben. A lelkiélet *strukturált* és van *szisztémája.*

Freud a lelkiélet struktúrájának három elemét különböztette meg:

Es = ősi, elementáris, animális, életfenntartó hajtóerők,

Ich = Én ≈ Ego ≈ az Es-ből kifejlődött Én tudatos része,

Über-Ich = felettes Én ≈ Super-ego ≈ lelkiismeret ≈ az Es-ből kifejlődött Én nem tudatos része.

Az agy oszthatatlan egységére való tekintettel a lelkiélet szerkezete nem azt jelenti, hogy a szerkezeti elemek egymástól világosan elhatárolható helyet foglalnak el. Csupán azt, hogy az agy ősi rétegei primitívebb, az újabb rétegek pedig magasabb szintű funkciókra képesek. Az Es az ősi rétegeket képviseli, az Ego és a Super-ego az evolúció későbbi eredménye. A lelkiélet szerkezeti bemutatása olyan modell, amely lehetővé teszi a lelkiélet elemzését és megértését. Freud hangsúlyozta, hogy az Én forrását tekintve az Es része, abból fejlődik ki, és abban *gyökeredzik, sőt összefolyik azzal* (az evolúciós folyamat során képződött agyrétegeződésekben). (FREUD XIII. 251–252.) Ez elvben a felettes Énre is vonatkozik. A felettes Én *tartalma* a szociokulturális értéktételezéseket, az öröklött tipikus emberi erkölcsi érzéket és az egyéni erkölcsi beállítódásokat foglalja magában − tehát kultúrától függő és változtatható − de maga az instancia, a felettes Én *kerete* adottság, amit a jelenlegi fejlődési szinten kiiktatni nem lehet. A lelkiismeret kerete, kiiktathatatlansága egy „pszichikus hatóság”, amelyet *valamilyen* tartalommal ki kell tölteni, még akkor is, ha valakinek azért van lelkiismeret furdalása, mert nem tud ügyesen lopni. Ez akkor fordulhat elő, ha az egyed olyan szociális dimenzióban él, amelyben a lopásban való jártasságot erkölcsi értéknek tartják.

A felettes Én kerete is az Es-ből alakult ki, mert az Es az a közös nevező, ami az E_0-ból való formakitörés organikus szintű alapját képezi és a formában az E_0 törekvéseit tükrözi. A felettes Én követelései nem tudatosak, *összefolynak az Es-szel.* (FREUD XV. 85.) Nézzük meg ezeket a kérdéseket közelebbről.

(Az Es és az istenség) A forma az űr kimeríthetetlen vákuumenergiájából, a kozmológiai állandóból jött létre, amit Einsteint A-val jelölt. Elemzésünk tudományos háttere *a relativitáselméleten és a kvantumfizika* ismeretein nyugszik, hiszen kiinduló pontja az Einstein által kozmológiai állandónak nevezett ősenergia, amit E_0 szimbólummal jelöltünk. A relativitáselmélet első konzekvenciája az atombomba volt, amelynek lényege az atomhasadás, amely során a „formába szorult” energia felszabadul. A fordított folyamathoz rendkívül

sok energia kell, még akkor is, ha nem atomot, hanem csupán ennek részecskéit kívánjuk létrehoz ni. Nos, az energia formafelvétele sem ismeretlen a tudomány számára. Stanfordi kutatóknak sikerült az atomhasadás ellentétét, az energia „materializálását" megvalósítani: lézersugarat ütköztettek gammasugárral. Az ütközés pontján pozitív töltésű *pozitron* és negatív töltésű *elektron* keletkezett. A kutatók megdöbbenéssel tapasztalták, hogy az elektron hol megjelenik, hol eltűnik. A hol megjelenik azt jelenti, hogy az E_0 formát vesz fel, az eltűnés pedig azt, hogy visszaváltozik eredetébe, az E_0-ba. A kérdés az, hogyan történhet meg ez a folyamat? A válasz megértéséhez rövid magyarázat szükséges. Sokáig azt hitték, hogy az anyag legkisebb része az atom. Aztán kiderült, hogy az atom is részecskékből tevődik össze: az atommag egy pozitív töltésű pozitronból és egy semleges neutronból áll. Az atommag körül negatív töltésű elektronok keringenek. Aztán kiderült, hogy még a részecskékénél kisebb egységek is léteznek, amelyekből az atom alkotórészei felépülnek. Ezek a kvarkok. A kvantumfizika alapján a forma kezdete a kvarkképződés. *A kvarkképződés* alapja pedig az ősenergia pörgésbe való átmenete, *az alapvető anyagi szilárdságot adó erőtér*. A kvark az atomok alkotóelemeinek − a protonnak, a neutronnak és az elektronnak − az alkotóeleme. Végeredményben az, amit mi szilárd anyagnak tapasztalunk, nem egyéb, mint az energia kvarkokba „sűrűsödésének" eredménye és egyben a relativitáselmélet alapelve, miszerint az energia anyagba és az anyag energiába váltható át. Ez a relatív dolgok teremtésének és az elmúlásnak a lényege.

A teremtés titokzatos első lépése tehát a kvarkképződés, az első impulzus, ami az ősenergiát arra késztette, (mi késztette arra?) hogy pörgésbe menjen át. Vannak tehát ismereteink, amelyek segítségünkre lehetnének a valóság megismerésében. Jung szerint azonban „a természettudomány... csak szalad e dolgok után; nem próbálja megmagyarázni a jelenségeket". (JUNG 2000. 22.) Ezt Frankl tudományos redukcionalizmusnak nevezte. Írja, hogy a gyakorlatból ítélve a tudomány az embert csupán egy bizonyos szempontból képes – és főleg hajlandó – tanulmányozni; az ember egészét, *a humánum* lényegét teljes mértékben egyetlen tudományos diszciplína sem ragadja meg. A tudomány részleteket hasít ki az oszthatatlan emberből, és ezzel beszűkíti – torzítja – *az emberképet*. Ez a tudományos *redukcionalizmus* lényege. (FRANKL 1979. 21.)

Freud jelentőségét mindenekelőtt abban kell keresnünk, hogy Es-fogalmával – közhiedelem szerinti „vallásellenességével" ellentétben – megteremtette az E_0 kapcsolódását a kozmológiai állandó és az élő anyagot mozgató erők között.

Az Es − az ősi elementáris hajtóerő − magyarul Ez, vagy Az. Az Es a freudi mélylélektanban hajtóerő-köteg, ami az ősenergia (E_0) formát felvevő és életteremtő tendenciáit tükrözi a szervesnek mondott anyagban, és ami nyilván a nem szervesnek gondolt anyagon keresztül jutott el a formátlan (egységformából ≈ E_0-ból) a szervesbe. Az ősenergia (E_0) minőségét (α) önszervezési képességében kell keresnünk. A lényeg a formafelvétel, amit a vallásban a megtestesülésnek neveznek.

Freud az Es-ről azt írja, hogy ez egy titokzatos, az ember számára még logikailag is hozzáférhetetlen „primitív és irracionális karakterű" őserő. „Az Es egy gerjedelemtől zubogó katlan. Úgy képzeljük, hogy a szomatikussal szemben nyitott" (azaz a testet érő ingerekre érzékeny és a testre hat, a folytatás pedig a gazdasági vonatkozást emeli ki). Az Es „*felveszi az ősi hajtóerők keltette szükségleteket,* amelyek benne (az Es-ben) pszichikusan jutnak kifejezésre... Az Es az ősi hajtóerők energiájával töltődik, de nincs organizációja, akaratképzésre képtelen" (mert az Én még hiányzik!) „csak az a célja, hogy az ősi hajtóerők keltette szükségleteket az örömszerzés-elve alapján kielégüléshez juttassa. Az Es-ben végbemenő folyamatokban a logikus gondolkodásnak nincs helye, mindenekelőtt az ellentmondás ismeretlen. Ellentmondásos mozzanatok egymás mellett léteznek, anélkül, hogy ezek egy-

mást semlegesítenék, vagy egymástól eltávolodnának. Az Es-ben nincs semmi olyan elem, ami a tagadással egyenértékű lenne ... és semmi olyan, ami az idővel kapcsolatos képzetnek megfelelne, nincs benne hajlandóság, hogy az idő múlását felismerje, és ami igen különös, ... a pszichikus folyamatok az idő függvényében nem változnak. Kívánságok, amelyek az Es-t soha el nem hagyták, benyomások, amelyek elfojtáson keresztül az Es-be merültek, virtuálisan halhatatlanok." (FREUD XV. 80–81.).

Az Es *hajtóerőpárt képez.* Az életfenntartó hajtóerők *legkézenfekvőbben* a szexualitásban és az éhségben jelennek meg, de az ezzel szembehelyezkedő halálhajtóerőben is hatni látszanak. Gondoljunk itt a bűnügyi, vadnyugati és – modernnek tartott –vérengzésekre alapozott filmek szórakoztató jellegére.

A hajtóerőpár életet szolgáló oldala *nemcsak a szexualitást és éhséget* foglalja magában, hanem – az örömelv alapvető érvényesülésén keresztül – *minden olyan ösztönzést, szükséglet-kielégítésre való késztetést, ami az életet szolgálja*. Ilyenek pl.: társas kapcsolatokra, kommunikációra, szociális érzelmi védettségre való törekvés és minden olyan organikus funkció, amely nélkül nem lehetséges a teljes értékű élet. Az utóbbihoz sorolandó pl. izomtevékenység, mozgás, a látás, az anyagcsere-folyamatok stb. Freud a szexualitást és az éhséget tipikus példaként emelte ki, mondván ezek kulcsfontosságúak: a szexualitás a fajfenntartást, az éhség az egyedfenntartást szolgálja.

Én nélkül a hajtóerők kaotikusak. Csak az Én kifejlődése után válik lehetővé a hajtóerőknek és magjuknak, az örömszerzés elvének mederbe terelése. A Én kifejlődése, az énerő fejlesztése pedig – mint *látni fogjuk* – humán-integratív vezetés és nevelés nélkül nem optimalizálható.

Az Én az Es-ből fejlődik ki. *Általánosítva:* A kaotikus energia (Es) mederbe terelését az Es látens minősége – *az Én* – képes mederbe terelni, hasonlóan, mint a kozmológiai állandó (E_0) látens minősége – az α – az E_0 kaotikus energiahalmazból rendezett világot teremtett és ebben megtalálta önmagát. Az E_0 tükröződése a szervesnek mondott anyagban az Es, az α tükröződése pedig az ember Ω énje.

$(E_0 \approx Es)\ (\alpha \approx Én)\ (E_0 \rightarrow \alpha \rightarrow [+\ 0\ -] \rightarrow \Omega_{Én}$

(Az Én) Az Én lényegét már többször érintettük elemzésünkben. Az Én az önérzékelés, az önbizonyosság, az ember önmaga azonosságába vetett hit mértéke, *a sikeres ősenergia-megtestesülés mércéje*. Az Én jelentősége tehát óriási, mert ereje a teremtés sikerével párhuzamos. Érettségének van egy filo- és ontogenetikus fejlődési (törzstörténeti és egyéni fejlődési) szakasza. A *filogenetikus* fejlődés az evolúció során ment végbe. Az evolúcióban fejlődött ki az Én megjelenéséhez szükséges biológiai organizáció, amely képes az ént generálni. Az Én az agy mai legfejlettebb funkciójának eredménye. Az *ontogenetikus* fejlődés a születés utáni nevelésben, a nevelés minőségétől függően alakul, *a kulturális értékek, az autoritás és a hatalomgyakorlás függvényében.* Látni fogjuk, hogy szociokulturális viselkedési korlátok nélkül – autoritás és humán-integratív hatalomérvényesítés nélkül – nem lehet a filogenetikus fejlődésben létrejött embert teremtő lehetőséget megvalósítani. Erre való tekintettel a neoliberális kultúraszétzilálást és autoritáslejáratást emberellenes aktusnak kell tekintenünk, mert minden esendőség és gonoszság az Én gyengeségéből fakad. A neoliberális kultúra-szétzilálás − többek között a piaci mechanizmusok funkciójának biztosítása érdekében − olyan súlyos, emberiség elleni vétek, amit a nemzetközi bíróság kompetenciájába kellene utalni, ha idevágó, kielégítő törvények állnának rendelkezésre.

Az Én *"a tudat itt és most;* itt, éber állapotban, és ennek a pillanatnak a már nem osztható időegységében újra és újra megújulva, az alvást kivéve, a halál pillanatáig" (MENYHAY 1996. 81.) Az alvás kitételéhez hozzá kell fűzni, hogy az Én az alvás szakaszában is jelent-

kezik, homályosan az álomban itt-ott megjelenik. Ha ezt a fogalom-meghatározást vesszük alapul, akkor láthatjuk, hogy az Én az idő − a negyedik dimenzió − függvényében létezik, az idő múlásának folyamatában jön létre és az idő múlásával párhuzamosan "halad" a jövőbe, *amíg meg nem szűnik*. Lehet, hogy vannak olyanok, akikben az individuális Én megszűnésének a lehetősége riadalmat kelt. Nem azt állítom, hogy nincs örök élet, nem azt, hogy ez valamilyen formában nem lehetséges, mert ez a kérdés kívül esik nagyon szerény − *szóval ki nem fejezhetően tökéletlen* − tudásom keretein. Mi, emberek, a relativitás szintjén, csak kapizsgálunk. Ezért csak azt mondhatom, hogy az örök élet tudományos szempontból nem bizonyítható és nem is cáfolható. Meg azt mondom, hogy az örök élet kérdése, amilyen formában azt sokan elképzelik, úgy tűnik, hogy sem az abszolútum működési elveiből, sem a kereszténység szakrális irataiból nem vezethető le, vagy ha igen, csakis ellentmondásosan. Úgy gondolom, hogy az Én-fennmaradás, az örök élet és a testi feltámadás kérdéseit jobb, ha nem bolygatjuk. De nem is értem, hogy egy kereszténynek miért kell az örök élet és a testi feltámadás kérdésével foglalkoznia, mikor Máté szerint Krisztus világosan megmondta, hogy "Hagyd a holtakra, hadd temessék holtaikat." (Mt. 8/22) "Isten nem a holtak Istene, hanem az élőké." (Mt. 22/32.) *Hát persze*, az, amit mi Istennek nevezünk, az élő emberben (Ω), annak énjén keresztül éli meg önmagát ($E_0 \rightarrow \alpha$). Lukács ezt világosabban fogalmazta meg, mint Máté. Lukács mondatának első fele megfelel a Máté által megfogalmazott lényegnek, de második fele – amit Máté nem írt le – különleges nyomatékot ad a lényegnek: „Az Isten nem a holtaké, hanem az élőké, *hiszen mindenki érte él*." (Jn. 20/38.) Pontosabb lenne: hiszen *mindenkiben Ő* ($E_0 \rightarrow \alpha$) *él* (Ω).

Az Én tehát nemcsak a filo- és ontogenetikus fejlődés, hanem az idő szüleménye is, és az idő függvényében létezik. Ez nem is lehet másként, mert a negyedik dimenzió – az idő, az elmúlás motorja − a többi három dimenzióval (hosszúsággal, szélességgel, magassággal) egyetemben biztosítja a relativitást, az összehasonlíthatóságot. Csak a forma múlhat el, a három dimenzionális, amiről az idő "vasfoga" gondoskodik, hogy "helyet biztosítson" a megújult, magasabb szintű organizációval rendelkező formák számára.

Az idő a három dimenzióval összefonódva tette lehetővé a formát, amely az evolúció során rátalált − rádöbbent − önmagára és végül kimondta, hogy *Én vagyok*. Az *Én vagyok* és az ószövetségi – a Mózes által „hallott" isteni önazonosítás *Én vagyok, aki vagyok* között az összefüggés magától adódik. Az *Én vagyok, aki vagyok,* és az *Én vagyok* lényegében ugyanazt: *az önbizonyosságot jelenti, de két szinten.* Az *Én vagyok, aki vagyok* lényege azonos az *Én vagyok* lényegével, de az egyik az abszolútum szintjén *lehetőségeiben* korlátlanul nyitott és örök, a másik a relativitás formához kötöttségében korlátozott és véges. Feltételezhető, hogy a két énminőség *a legkisebb oszthatatlan időegységben azonos.* Bármely számmal kifejezhető időegység tovább osztható. Ami már nem osztható, az a Nulla (E_0). A Nulla az, amiben a feszültség, a forma kialakulásának feltételei VANNAK és ahová minden dolog *visszatérni* igyekszik. Freud ezt a törekvést a halál felé sodró hajtóerővel kapcsolatban így indokolja: a végcél az ember életében csak az "élet kiindulópontja lehet – írja –, amiből az élet egyszer kifejlődött, és amihez mindenféle úton-módon visszatörekszik. Ha mi azt, hogy minden élet belső okok miatt hal meg, mert az anorganikusba kíván visszatérni, kivétel nélküli tapasztalatnak tekinthetjük, akkor mondhatjuk, hogy minden élet célja a halál. Ez reflexíve azt jelenti, hogy az anorganikus anyag korábban volt, mint az élő." (FREUD XIII. 40.) Erre a tézisre építi fel Freud gondolatmenetét a hisztérikus regresszióval és az önazonosítással kapcsolatban is, amikor abból indul ki, hogy a "lét előbb volt, mint a birtoklás". (FREUD XIII. 117.) Ha ezt a gondolamenetet konzekvensen továbbvisszük, akkor mondhatjuk, hogy a fizikai lét végső célja a semleges energiába (E_0) való visszatérés, ami abszolút védettséget nyújt, mert ezen a szinten a formák felfüggeszté-

sének állapotában nincs olyan, ami egy valamit, ami más, mint ez a valami, veszélyeztetni lenne képes.

Arról, hogy az Én az Es-ből vált ki, Freud azt írta, hogy az Én úgy nem tudja elkerülni az Es-t, mint a csibe a tojáshéjat. (FREUD XIII. 251.) Meg, hogy "Ahol Es volt, ott énnek kell képződnie. Ez kulturális feladat, mint a Zuider-tó kiszárítása." (XV. 86.) Ez azt is jelenti, hogy a kultúra milyensége és a kultúra által meghatározott autoritás jellege, valamint az ezzel összefüggő hatalomérvényesítés karaktere mérvadó az énminőség kialakulásában.

Fontossága miatt, hangsúlyozzuk: Minél erősebb az Én, annál nagyobb a csalódásokat elviselő képesség (a frusztrációs tolerancia), annál alacsonyabb a védekezési készség (az agressziós készenlét, az agresszió kiélésére való hajlás), annál magasabb szintű a gondolkodási képesség (a kauzalitások felismerésének foka) és a kreativitás, és annál mérsékeltebb a pozitívönkép-szükséglet, ami könnyen – a neurotikus becsvágy hálójában vergődve – súlyos károk okaként azonosítható.

Az énerő alapja a hit, az ember hite önmagában. Minél megrendíthetetlenebb ez a hit, annál lazább, kerekebb és higgadtabb a viselkedés. Az ember önmagába vetett hite az énminőség esszenciája. Tévesnek látszik az a vélemény, hogy a hit a dogmákban és az Istenben való hitre vonatkozik, mondván, hogy az ember önmagába vetett hite önteltséget hív élő. Ha önteltséget hív elő, akkor már nem hitről van szó, hanem beképzeltségről, s a kettő nem ugyanaz. Látni kell azt is, hogy az ember önmagába vetett hite azonos az Istenbe vetett hittel, csak az ember az Istent ebben az esetben – helyesen – nem önmagán kívül, hanem önmagában keresi és találja meg − ha megtalálja. Az Istenben való hit elhanyagolható, ha az ember az istenséggel való összefonódásának égető élményét átélte.

Találó a magyar közmondás, hogy segíts magadon, az Isten is megsegít.

De ezen túlmenően sem értem az ember önmagába vetett hitének elitélését, mert az Újtestamentum e tekintetben is világosan állást foglal. Máté evangéliumában tizenegy nagyon világos utalást számoltam össze, amelyek a hitet egyértelműen az ember képességeibe vetett önbizalmára vonatkoztatják. Példaként itt van néhány: "'Menj, legyen úgy, ahogy hitted.' A szolga még abban az órában meggyógyult." (Mt. 8/13.) "Bízzál leányom, a hited meggyógyított." (Mt. 9/22.) "Legyen hitetek szerint!"(Mt 9/29.) "Asszony, nagy a hited. Legyen hát akaratod szerint."(Mt.15/28.) "Te kishitű.....miért kételkedtél?" (Mt. 14/31.)

(A belső autoritás: a felettes Én és a kultúra) A felettes Én és a kultúra erkölcsi magja szorosan összefüggnek egymással. Azért beszélünk erkölcsi magról, mert a kultúra szociológiai értelmezésben három elemből tevődik össze. A technikai normatívák, a kultúra anyagi vonzata és az erkölcsi mag együttesen képezik a társadalom kultúráját. Technikai normatívák alatt azt a technikát értjük, amellyel egy társadalom javait létrehozza (kőpattintás, esztergályozás, automatizálás). A kultúra anyagi vonzata pedig azt jelenti, hogy a társadalom által létrehozott javak jellege a kultúra milyenségét és fejlettségi fokát tükrözi (kőbalta, szekér, autó, repülő, úrhajó). Az erkölcsi mag a szoros értelemben vett *erkölcsből* (pl. a nemiséggel és a nagykorúsággal kapcsolatos kérdések megítélése, gyermekekkel szembeni erőszak és a lopás minden kultúrában való elítélése), *a szokásokból* (pl. karácsonyfa és májusfa felállítása), és *az illemből* (pl. köszönési módok, ülőhely átadása az idősebbeknek a tömegközlekedésben, udvariasság a hölgyekkel) tevődik össze. A felettes Én *tartalma* határozza meg a kultúra erkölcsi magját.

A felettes Én *funkciójáról* Freud azt írja, hogy a felettes Én " felvigyázó szerv, amit az ember énjének magvában képezett, ami minden mozzanatot és cselekedetet ellenőriz, hogy ezek a felettes Én követelményeivel egybeesnek-e". (FREUD XII. 8.) Egy másik helyen: "A

felettes Én az énideál hordozója, amihez viszonyítva az Én önmagát értékeli, amit az Én követ, és amelynek követeléseit a lehető legmesszebbmenőkig be kívánja tartani." (FREUD XV. 71.)

A felettes Én ellenőrző szerepe úgy jelentkezik, hogy – eredményes szocializáció esetén – a kulturális értékektől való eltérés szorongást és lelkiismeret-furdalást okoz. Ezek a pszichikus jelenségek a kondicionálás mechanizmusai alapján – a kondicionált kulturális értékeknek megfelelően – negatív utóélményként jelentkeznek, és blokkolják a normáktól való elhajlás tendenciáit. A felettes Én parancsai diktatórikusak. Freud agresszívnak nevezi a felettes Ént és könyörtelenségét a regresszió során létrejött hajtóerő-összefonódásokkal magyarázza. (FREUD X. 333.) Ebből kiindulva mondhatjuk, hogy bár a felettes Én – megfelelő tartalommal – alkalmas a hajtóerők mederbe terelésére, sőt úgy tetszik, hogy a természet kifejezetten *e célból hozta létre,* mégsem lehet szó nélkül elmenni a felettes Én képzéséből esetlegesen származó problémák mellett. A *szigorú és szűk lelkiismeret* eredete rendszerint neurotikus, s ha mégsem, legalább neurotikus *reakciókhoz* vezet. Az alapbeállítódás oszthatatlanságára való tekintettel a szigorú és szűk lelkiismeretben megnyilvánuló önagresszió kifelé is hat, és mint ilyen, *felelős a tekintély nélküli autokratikus vezetési és nevelési stílus elhatalmasodásáért is.*

Már említettük, hogy az Én – forrását tekintve – az Es része, abból fejlődött ki, és abban *gyökeredzik, sőt azzal* (az evolúciós folyamat során képződött agyrétegeződésekben) *összefolyik.* (FREUD XIII. 251–252.) Ez természetes, mert az Es az E_0 és az Én közötti hatóság ($E_0 \rightarrow$ Es $\rightarrow$ Én). Az Én magja a felettes Én. A felettes Én *kerete* nem tudatos és kiiktatni nem lehet, mert az evolúció az Es-ből az Énnel párhuzamosan hozta létre. A felettes Én *tartalma a morálkomplexumból és társadalmi konszenzusból származik. Ezek követeléseit az önnevelés által szerzett értékek módosíthatják.* A felettes Én olyan értelemben nem tudatos, hogy a felettes Én követelései *összefolynak az Es-szel.* (FREUD XV. 85.) Persze, olyan értelemben tudatosak, hogy ismerjük és tudunk beszélni róla.

(A keret és tartalom) A felettes Én *kerete* stabil adottság, ami a génstruktúrákban gyökeredzik, ezért – a mai fejlődési szinten és az általános társadalmi beállítódás alapján – kiiktatása még nincs napirenden. A stabil keret tartalma – Szent-Györgyi szavaival – „tetszés szerint változtatható".(SZENT-GYÖRGYI 1988. 268.) Olyan tartalommal is ki lehet tölteni, ami a mindennapi életben, egy kultúrán belül is, feltétlenül erkölcstelennek minősül. Például egy tolvajbanda tagjának lelkiismereti keretében olyan tartalom kondicionálódhat, hogy a zsebmetszés erény. A zsebmetszés erényjellegét a tolvajbanda konszenzusa szentesíti és a zsebmetszésben való ügyesség határozza meg a tolvaj rangját, tekintélyét és hatalmát a közösségen belül. Hasonló játszódott le a janicsárok esetében: a fiatalokat saját nemzetük ellen nevelték.

A felettes Én keretének tartalma három forrásból fakadhat. Ezek: a morálkomplexum, a lelkiismeret keretének szociokulturális értékekkel való programozása, és azok a karaktertulajdonságok, amelyeket az ember saját erőfeszítései alapján szerzett.

(A szerzett karakter-tulajdonságok) Az *egyéni döntések* alapján kialakult karaktert egy Frankl-idézettel tudjuk érzékeltetni. „Végül is a viselkedés nem a körülmények diktátumától függ, hanem attól, hogy az ember elfogadja-e azokat vagy nem. Mellékes, hogy az ember tudja vagy nem: az ember maga dönti el, hogy fellép a körülmények ellen vagy elfogadja azokat, más szóval, hogy sodorni hagyja magát a körülmények által, de arról is dönthet, hogy milyen mértékben követi a körülmények követelményeit." (FRANKL 1979. 54.) Frankl megállapítása – melynek realizálására a magasabb szellemi színvonalon álló,

kritikusan gondolkodó emberek körében van a legnagyobb esély – elvileg minden körülmények között érvényes.

Világos, hogy a *befejezetlen teremtés befejezése az ember feladata*. Amit a teremtő erő az emberteremtés érdekében tehet, az annyi, hogy a biológiai organizációt az evolúcióban felszabadítja az ösztönök kötöttségéből és behatárolt értelemmel és szabad akarattal ruházza fel. *A többi az ember dolga*. Nyilván ebből a célból fejlesztette ki az evolúció a kondicionálás jelenségét. A biológiai organizációk kondicionálhatósága – a szokásképzés – az evolúcióban korlátozottan kifejlesztett értelemmel és szabad akarattal összefogva olyan hatásos eszközkomplexumot képeznek, amelynek segítségével az ember képes lenne önmagát az állati lét szintje fölé emelni és a régóta várt új embertípust megvalósítani. Ez akkor *nem lehetséges*, ha a társadalom, és jogainak képviselője, az állam e terv megvalósítását alárendeli az utcán spontán módon születő, a tömegmédia, és kivált a kereskedelmi televíziók, a reklámvilág, a bevásárlási központok, valamint a legkülönbözőbb ideológiák által felszínre „dobott" „agyament ötletek", vad képzettársítások világának

Mint ahogy azt a történelem mutatja, a hajtóerők nemesítése nélkül az új ember teremtése érdekében végzett minden más kísérlet eleve kudarcra van ítélve. Az a bibliai mondat, hogy az ember akarata rosszra hajló lett, nem légből kapott állítás. A hajtóerők szabadjára engedése, a dzsungel törvényeinek korlátozatlansága – amiből a neoliberalizmus erényt farag – felébreszti a rosszra való hajlamot, gátlás nélkül maradnak a hajtóerők, teret nyer az agresszió, az egoizmus, a *túlzott* birtoklási vágy, a szexőrület vagy promiszkuitás, hagyományos nevén a paráznaság, és a mértéktelen „zabálás", régi nevén a torkosság. Ennek mederbe terelése humán-integratív autoritást, hatalmat és az ennek megfelelő vezetési és nevelési stílus meghonosodását igényli. Azt igényli, hogy az állam első helyen foglalkozzon polgárai jellemének alakításával, és megkövetelje a nevelésben a legfrissebb tudományos eredmények alkalmazását és ezeket anyagilag is támogassa. Erről a témáról írtam a *Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés* című könyvemet (2004).

Az ember felelősségét mindazért, amit tesz, a társadalom oldaláról nem lehet a körülmények kizárólagos meghatározó szerepére való hivatkozással elhárítani, mert az evolúció során kifejlődött képességei lehetővé teszik önmaga és a társadalom formálását. Az egyéni oldalról nézve sem lehet felmenteni felelőssége alól, mert minden embernek megvan a lehetősége az önfegyelem erényének kialakítására. *Viszont* az a fiatalember, akinek a központi problémája, hogy hogyan követheti legjobban a legfrissebb divatot, hogyan alakítsa szerteágazó szexuális kapcsolatait, nincs más témája, mint a legmárkásabb italok rangsorolása, a futball és más sztárok magánélete, aligha törődik azzal, hogy cselekedeteinek milyen következményei vannak. Ezen túlmenően a kondicionálás hatalmát – a kultúra és a felettesén-képzés – reaktív jellegét, a viselkedések automatizmussá – viselkedési mintává – válását nem lehet figyelmen kívül hagyni. Az az embertípus, amelyet az előbb körülírtam, nem olyannak született, amilyen, hanem ilyennek nevelték. Tehát az adott kultúrában uralkodó, és az öröklött tulajdonságokra ráépülő felettes Én az a tényező, amely lényegesen befolyásolja az ember gondolkodását, érzelmeit, cselekvésében megtestesülő akaratának intenzitását és irányát.

Lévén Frankl nagy tisztelője, nem könnyű azt mondanom, hogy a dolog nem olyan egyszerű, mint amilyennek Frankl látja. Nem lehet elhallgatni azokat az ismert tényeket sem, melyek szerint az agresszió fokozott adrenalin-kibocsátással jár együtt, és ez lényegesen befolyásolja a viselkedést, ha akarja az ember, ha nem. Fokozott adrenalin kibocsátást azonban nem csak az agresszió képes kiváltani, hanem lelki feszültség is – például csalódás – ami általában agresszióval jár együtt. Ismert továbbá a génstruktúra és a lelki folyamatok, nevezetesen a génstruktúra és az agresszió – a génstruktúra és a bűnözésre való

hajlam – közötti összefüggés, azaz a 44A + XYY genetikus kód jelentősége a pszichikus folyamatokban Valószínű, hogy ezek a tények lényegesen befolyásolták az USA-ban kialakult véleményt, miszerint a bűnözők beteg emberek. Erről már elmondtuk, hogy nem az állítással van probléma, mert a bűnözök pszichikusan bizonyosan betegek, hanem azzal, hogy a nem bűnözők egészségügyi problémáit legalább olyan gonddal kellene kezelni, mint a bűnözőkét. A további tények nem kevésbé fontosak. Nézzük meg ezeket!

Tausch Richard és Tausch Anne-Marie feltették a kérdést, hogy milyen mértékben lehet az ember szabad akaratával számolnunk és milyen mértékű a determináltság (a kötöttség). Idézem: „Egyre kétségesebbé válik, hogy az úgynevezett szabad akarat számos szituációban döntő szerepet játszik a viselkedés irányításában. Ugyan az ember úgy éli meg ezeket a szituációkat, mintha ő döntene, és mintha cselekedeteinek irányításában szabad lenne. Ezzel szemben állnak a tudományos vizsgálati eredmények és következtetések, hogy az emberi viselkedés és különböző szituációk észlelése és értékelése nemtudatos szinten történik. Minél kevésbé képes az ember tudatosan irányítani viselkedését, annál nagyobb jelentősége van a környezet hatásának, mely az egyént a nevelés folyamán éri.” (TAUSCH – TAUSCH 1971. 317.)

Lindley és Moyer kísérleti eredményeiből kitűnik: „Az ember kondicionálhatósága általánosan öröklött képesség, ami alvás közben éppen úgy érvényesül, mint éberen, miközben az a személy, aki kondicionálódik, tudomást sem szerez arról, hogy mi történik vele. Kondicionált reakciók akkor is fellépnek, ha a kísérleti személy tudja, hogy ezek nem indokoltak. Kísérleti személyek, akik arra voltak kondicionálva, hogy egy elektromos impulzussal együtt hallható akusztikus jelre felemeljék ujjukat, felemelték azt, csupán fényjelre, elektromos impulzus kihagyásakor is, még akkor is, ha azt az utasítást kapták előzőleg, hogy ezt ne tegyék.” (BERELSON–STEINER 1971. 93.)

Jasper és Shagass kísérleti eredményeiből idézünk: „Az agykéreg vizuális zónájával összekötött elektróda nem érzékel semmiféle hatást az akusztikus jelre. A klasszikus kondicionálás után, mely során a hangjelzést fényjelzéssel párosították, képes volt a hang egymagában azt az EEG-reakciót előidézni az agykéreg vizuális zónájában, amit azelőtt csak a fényjel tudott.” (BERELSON–STEINER 1971. 117.)

A kondicionálás tehát megváltoztatja az agyműködést, új embert teremt. Ez az a mechanizmus, amelyet a régen várt új ember teremtéséhez masszív közösségi befolyással be kellene vetni, és – ugyancsak közösségi beleszólással – nem szabadna a polgárok karakteralakítását a reklámvilág egyéni érdeket követő szabad asszociációira bízni. Mindez humán-integratív vezetés és nevelés valamint ennek megfelelő autoritás és hatalom nélkül lehetetlen.

(A morálkomplexum, az abszolút erkölcs) Az erkölcsnek van egy örökléssel és egy közakarattal − véleményegyezőséggel, konszenzussal − összefüggő formája, amit szociokulturális értéktételezéseknek nevezünk, és ami a kultúrák sajátosságaiban érvényesül. A szóban forgó *örökletes erkölcsi érzék* viszont az evolúcióban fejlődött ki.

Az abszolút erkölcshöz – a morálkomplexumhoz – tartozik a Freud által megfogalmazott *őselfojtás* (FREUD X. 250-től) és a Jung által előnybe helyezett *archetípus*. (JUNG 1971. stb. 6. 919–920 §. és stb. 9/1, 156 §; és 1993. 91.). A két fogalom lényegében azonos. Az abszolút erkölcsre utalnak még *a pozitívönkép-szükséglet és a társadalmi lelkiismeret. A szándékolt eredményesség megfordításának pszichikus alaptörvénye* nem a felettes Én tartalma, de jelentősége szorosan összefügg a felettes Én funkciójával. A szándékolt eredményesség megfordításának törvényét Frankl *paradox intenciónak* nevezte. (FRANKL 1939 és 1947.)

A morálkomplexum az ember erkölcsi érzékéből fakadó normarendszer, amely az evo-

lúció eredménye. A morálkomplexum tehát nem a kultúra terméke, nem a kondicionálás, nem a szociokulturális értéktételezések eredménye. Ahhoz, hogy az emberek a szeretetet, barátságot, hűséget, igazmondást értékesnek tartsák, vagy a gyilkosságot, hazugságot, árulást, istenkáromlást elítéljék, nem szükséges konszenzus. Ez „magától jön". Ha nem, akkor csak a társadalmi konszenzus és kondicionálás *ellenhatása* révén nem.

Az ember viselkedését a *morálkomplexumnak kellene* olyan értelemben vezérelni, hogy a morálkomplexum értékei fokozottabban beépülnek a szociokulturális értékek sajátosságaiba, mint ahogy ez tapasztalható. A morálkomplexum az evolúcióban nyilván abból a célból alakult ki − mint mondjuk a madarak szárnya repülés céljából −, hogy fékezze az – ugyancsak az életfenntartást és a halált szolgáló – hajtóerők tombolását. Ezt az erkölcsöt ezért nevezhetjük *abszolút erkölcsnek*, mert nem konszenzus, nem az ember elképzelése és akarata alapján képződött.

Az *őselfojtás* eredményei azok a szándékosan elfelejtett jelek, és ezekkel a jelekkel képzettársított – asszociált – érzelmek, amelyek az evolúció során az ember erkölcsi érzékének kifejlődésével párhuzamosan jöttek létre, és amelyeket az ember visszataszítónak kezdett érezni. Itt keresendők annak *az abszolút erkölcsnek a gyökerei,* amelyek nem konszenzus eredményei, nem kultúrasajátosak, nem relatívak, és amelyek a *kollektív lelkiismeret* alapjait képezik. A kollektív – természetesen nem tudatos – lelkiismeret jó és rossz fogalmai Jung szerint a „*kollektív nemtudatosban*" gyökeredznek, és „*archetípusok*" formájában – a jóról és a rosszról a psziché mélyén székelő – látens elképzelésekben jelentkeznek. Például, minden emberben megvan az anyaarchetípus képe, az, hogy egy jó anyának milyennek kell lennie.

A morálkomplexum feltételezhető célja, hogy az ugyancsak az evolúció által létrehozott hajtóerőket, *a freudi hajtóerőket* – főleg a szexualitást és az éhséget – és az ezek mögött meghúzódó általános hajtóerőket, az *aeb-komplexumot* – az agresszió, egoizmus és a birtoklás együttesét – *ellensúlyozza.*

A pozitívönkép-szükséglet azt jelenti, hogy minden ember pozitív színben igyekszik önmaga és mások előtt feltűnni, és ha ez – ti. a pozitívönkép-szükséglet − mérsékelt, akkor képes a viselkedést az abszolút erkölcs értelmében kanalizálni. Ha túlzott mértékben van jelen, akkor káros is lehet, mert az önkép túlzott „fényezésébe" csaphat át, és neurotikus becsvággyá is alakulhat. A beteges becsvágy könnyen *pszichózisok és autokratikus (diktatórikus) vezetési és nevelési stílusok melegágyává válhat.*

A szándékolt eredményesség megfordításának törvénye − amit Frankl paradox intenciónak nevezett (FRANKL 1939. és 1947.) – tulajdonképpen nem a felettes Én része, hanem a felettes Én felett álló természeti törvények ignorálásának büntetése céljából kialakuló mechanizmus. A paradox intenció *a természettel szembeforduló* akaratot nem lelkiismeretfurdalással bünteti, hanem azt a természet által meghatározott jelenséget erősíti, amellyel az ember szembefordult. Például a sírás elfojtására tett erőfeszítések a sírás intenzitását növelik. Ha az ember akaratával próbálja életre kelteni vagy növelni azt, amit a természet szabályozott, akkor a természet elveszi az emberi erőfeszítés − az emberi hatalomgyakorlás − remélt eredményét. *Az eredet hatalma nagyobb, mint a származéké.* Aki a természetes ingerre alapozott szexualitását akarattal próbálja felkelteni, vagy élvezetét növelni, az impotenciával fizet. Úgy néz ki, hogy a természet gondoskodott arról, hogy a "legyen meg a te akaratod" – *az eredeti hatalom parancsa* – ősi bölcsességek formájában jusson kifejezésre és érvényt is szerezzen magának. Úgy tűnik, hogy ez a törvényszerűség már ősidőktől kezdve ismert. Lao-Ce írja: „Saját személyét utoljára teszi a bölcs, és mégis a legelső helyen találtatik. Úgy bánik saját személyével, mintha idegen lenne, és a személy(e) mégis megőriztetik. Személyi és privát értelemben nincsenek céljai. Vajon nem épp emiatt van-

e, hogy (az) ilyen célok teljesülnek?" (LAO-CE 7.2.) Aki mutogatja magát, nem ragyog; ...aki önmagát dicséri, annak érdeme nem részesül elismerésben; aki beképzelt, annak nem ismerik el felsőbbségét..." (LAO-CE 24.1.) "Az emberek nem szeretnek árvának, kerékagy nélküli hintónak lenni, kis erényt bírni, mégis ilyen nevekkel illetik magukat a királyok és hercegek. Bizonyos dolgok kicsinyítésük által növeltetnek, mások pedig növeltetésük révén kicsinyítettnek." (LAO-CE 42.2.) Az újszövetség is bőven tartalmaz hasonló intéseket: "Aki... megalázza magát, mint ez a gyerek, az a legnagyobb a mennyek országában." (Mt. 18,4.) "Aki közületek nagyobb akar lenni, legyen a szolgátok, s aki első akar lenni, legyen a cselédetek." (Mt. 20,27.) "Aki felmagasztalja magát, azt megalázzák, aki megalázza magát, azt felmagasztalják." (Mt. 23,12.) Ez a törvényszerűség egy nemzetközileg elismert szociológus szájából így hangzik: "A vezető saját személyének lekicsinyítése elveszi a vezetettek félelmét és tartózkodását. Ez motiválja a vezetetteket, hogy szimpatikusnak találják és elfogadják őt." (BLAU 1967. 208.) E szükséges magyarázat után folytassuk korábbi gondolatmenetünket!

(A kondicionált szociokulturális értékek és a felettes Én) A konszenzus és kondicionálás segítségével kialakult szociokulturális értékek és ezen értékek alapján érzékelt/interpretált valóság minden kultúra és szubkultúra sajátossága, ami a kultúrákat és a társadalmi rétegeket (társadalmi osztályokat) vagy csoportokat (formális és informális organizációkat) egymástól megkülönbözteti és *társadalmi identitást ad,* amibe *ideális esetben* a morálkomplexum parancsai befolynak. A konszenzuson és kondicionáláson keresztül képzett kultúra és ennek erkölcse *relatív*, mert a szociokulturális értékek kultúrák szerint különbözőek és sokszínűek, mindaddig, amíg a neoliberális-monetáris filozófia törekvése, egy egységes és egyben identitást rabló kultúra valóra nem válik. Úgy is mondhatjuk, hogy a társadalmi identitás gyökere a sokszínűségben, egy bizonyos kultúrára jellemző sajátosságokon keresztül jut kifejezésre.

Nem olyan régen még azt tanítottuk, hogy a kultúra viszonylag stabil, változásokkal szemben szilárd. Az új irányzatok csak lassan érvényesülnek. "Az 1970-es évek közepétől végbement, elképesztő, gyökeres kulturális változások mutatták, hogy a kultúra stabilitása csak bizonyos körülmények között érvényes. A kultúra változása akkor rohamos, ha a kultúra és a társadalom alkotóelemeibe egyszerre több behatolási ponton *keresztül kerülnek be új értékek*, és különösen akkor, ha az állam nem kívánja a saját kultúra viselkedési mintáinak státuszát fenntartani, ha ebben az irányban a törvényhozó szervek konszenzusa adott és a tömegkommunikációs médiák hozzáadják a magukét. Ezek a feltételek teszik lehetővé idegen kultúrák rohamos adaptálását. A saját kulturális értékek széthullnak, megváltoznak."(MENYHAY 1998. 137.)

A felettes Én keretének értékekkel − normákkal − való feltöltése, kondicionálása úgy értelmezendő, hogy a felettes Én keretében *valamilyen* értékek minden esetben rögzülnek. Az értékek minősége a pszichológiai törvényszerűségek értelmében közömbös. A zsebtolvaj esetében a felettes Én keretének szociokulturális − ez esetben szubkulturális − értékekkel való feltölthetősége világosan mutatja ezt. Világos, hogy a felettes Énbe *azt is kondicionálni lehet, hogy a vadonban korlátlanul érvényes szelekciót a társadalomban is alkalmazni kell, és hogy a freudi hajtóerők és az aeb-komplexum szabadon engedése a követendő erkölcsi érték.* A freudi hajtóerők szabadon engedése élvezetek fokozása érdekében *főleg* a szexualitás, az éhség és a halál hajtóerejének burjánzását jelenti. Az Ótestamentum szerint Szodomát Isten a szexuális hajtóerő burjánzása miatt pusztította el. A római kicsapongások egyik jellemzője a mértéktelen evés volt. Érdemes felidézni, azt a jól ismert anekdotát, hogy a rómaiak, miután jóllaktak tollal csiklandozták a torkukat, hogy

hányással kiüríthessék ki gyomrukat, és tovább ehessenek. A halál felé sodródás hajtóerejének burjánzása a történelem folyamán a szadizmusban jelentkezett. A legkülönbözőbb formáival találkozhatunk. Ilyenek pl. a gyilkosság, öncsonkító divatok és szokások, háborúk, kínzások, haláltáborok.

(Az aeb-komplexum és a külső és belső viselkedési minták helyi értéke) Az általános hajtóerők – az aeb-komplexum, az agresszió, az egoizmus és a birtoklás − a freudi hajtóerőkkel együttesen, kölcsönhatásban érvényesülnek. A szexuális cél *birtokba vétele* során – az egybeolvadáson túl az *agresszió*, a kielégülésre való törekvésben pedig az *egoizmus* is megnyilvánul. Az éhség megszűntetését, az ételhez való hozzájutást *agresszió kíséri*, az étel *birtokbavétele* − az introjekció, a bekebelezés − totális, és az *egoizmus* az éhség megszűntetése felé való törekvésben mutatkozik meg. A halál, a maga megkerülhetetlen *agresszivitásával* kikezdi az életet, totálisan *birtokába veszi* az elmúlásra ítéltet, és az újra megszülető élet *egoizmusa* az, ami a relativitás szintjén helyet követel magának – ez az *önző gén* kifejezés lényege. A gén önzősége az individuum fennmaradását a faj fennmaradása mögé sorolja.

Mivel az aeb-komplexum az alapvető gazdasági tevékenységek alapja, világos, hogy a hajtóerők szabadjára engedése a gazdálkodásban különös brutalitással jelentkezik. Ez ismét csak arra utal, hogy *útban vagyunk a digitalizált dzsungel felé*. Az agresszió (*a*) a vállalkozás hajtóereje, az egoizmus (*e)* a profitigény hajtóereje, a birtoklás (*b*) az invesztíció mozgatója a *mindig többet*-elv alapján. Az aeb-komplexumban a hátrányos helyzetűek magára hagyása, a természet kirablása és mértéktelen szennyezése tükrözi a legvilágosabban a halál-hajtóerő eluralkodását. De az emberi társadalom – a világ sorsát uraló pénzügyi körök mohóságával összeköthető – önpusztító tendenciái is kitapinthatók ebben a folyamatban, ugyanis a gazdaság motorja a kereslet, és a monetáris restriktív gazdaságpolitika éppen a keresletet lehetetleníti el. Munkanélküli és szociális segélyekből nem lehet életképes keresletet fenntartani.

A társadalmi lelkiismeret intéseit a konszenzusképzés − a véleményegyezőség − hatalma hatástalanná teheti. *Ha emberek egy szituációt reálisnak tartanak, akkor annak reális következményei vannak.*

Frankl egyik – koncentrációstáborba elhurcolt – társa 1945 februárjában azt álmodta, hogy az év március 30-án eléri táborukat a front és vége lesz szenvedésének. A front azonban addigra nem érte el a tábort. „1945. március 29-én F. lázas lett. Március 30-án, amikor jóslata szerint a háborúnak véget kellett volna érnie, és ezzel megszabadulhatott volna szenvedéseitől, elvesztette az eszméletét és március 31-én meghalt." „F. végül is azért halt meg, mert mérhetetlen csalódása csökkentette szervezetének ellenálló képességét. M*egszűnt* a jövőbe *vetett hite és élni akarása, szervezete követte* az élet előfeltételének hiányát, így végül is beteljesedett, amit megálmodott." (FRANKL 1979. 172.)

Ha, mondjuk, az a vélemény alakul ki, hogy vannak felsőbbrendű és alacsonyabb rendű emberek, és a felsőbbrendűeknek joguk van kiirtani az alacsonyabb rendűeket, akkor megjelennek a haláltáborok, vagy az emberpusztító társadalmi körülmények, és a társadalmi lelkiismeret elnémul. A konszenzus hatalma nem csak vallási vonatkozásban érvényes, miszerint "Ha ketten közületek valamiben egyetértenek a földön, és úgy kérik, megkapják mennyei Atyámtól." (Mt. 18/19.)

(A külső és a belső viselkedési minta és a felettes Én) A morálkomplexum rendszerint alul marad a szociokulturális erkölccsel szemben, és jelentősége főleg *szándéknyilatkozatokra korlátozódik.* Ezt a külső és a belső viselkedési minták közti szakadék teszi lehetővé. A *külső viselkedési minta* látható, megragadható és jelentkezése, gyakorisága, intenzitása

mérhető. A *belső viselkedési minták* az alapbeállítódás és a beállítódások tendenciáit juttatják kifejezésre gondolkodásban és olyan érzelmekben, amelyeket a társadalmi objektumok *reaktív módon* váltanak ki. Ha egy olyan beállítódás létezik, hogy bizonyos társadalmi objektumok, mondjuk a vörös hajú emberek vagy a fekete macskák szerencsétlenséget hoznak, akkor ezek megpillantása automatikusan − reaktívan, gondolkodás nélkül − ellenszenvet vált ki, és beindulnak azok a társadalmi mechanizmusok, amelyeket a konszenzus ezekre az esetekre kondicionált.

A belső viselkedési mintákat a kondicionálás eredményeként mutatkozó kényszergondolatoknak és kényszerérzelmeknek – mentális szokásoknak is – nevezhetjük. Ezek összessége *adja – a belső* viselkedési minták összességén keresztül meghatározható *–kultúrát, és a felettes Én tartalmában jelentkezik*. A külső viselkedési minták fedhetik a belsőket, s ha nem, a viselkedés – Fromm szavaival – csupán álarc. Világos, hogy a két kultúra − a belső és a külső viselkedési mintákon alapulók − egy társadalmon belül ugyannak a kultúrának két arca. Az egyik arc az, amit mutat a társadalom többsége, a másik pedig az, ahogyan érez és gondolkodik. Erich Fromm ezt így jellemzi: "Ha jóságosnak tetszem, jóságom csupán álarc, amely mögé kizsákmányoló szándékomat rejtem; ha bátornak tűnök, a valóságban azonban csupán öntelt vagy talán egyszerűen életunt vagyok; ha úgy tetszik, hogy szeretem a hazámat, mi közben de facto saját önző érdekeimet segítem elő – akkor a külső látszat, azaz a külső viselkedésem az engem motiváló valós erőkkel élesen ellent mondásban áll. A viselkedésem nincs összhangban a karakteremmel. A karakterstruktúrám, a viselkedésem valóságos motivációja nincs összhangban a karakteremmel. A karakterstruktúrám, a viselkedésem valós motivációja valóságos létemet jeleníti meg. Viselkedésem részben valóban létem reflexiója, rendszerint azonban olyan álarc, amelyet célom elérése érdekében viselek. A behaviorista viselkedéstudomány úgy foglalkozik ezzel a maszkkal, mintha az megbízható, tudományos tény lenne; a valós megismerés ezzel szemben a belső realitásra összpontosít, amely általában nem tudatosan, sem közvetlenül nem figyelhető meg. A létezésnek ez az 'álarctalanítása', 'az álarctól való megfosztása' (Demaskierung), amint Eckhart nevezi, központi szerepet játszik Spinoza és Marx gondolkodásában és Freud egyik alapvető felfedezése." (FROMM. 1994. 100.)

"A társadalom stabilitása szempontjából a belső viselkedési minták döntőek. Ugyanis a belső viselkedési minták a külsőkben akkor is érvényesülnek, ha a nyilvánosság ellenőrző és normatív nyomást gyakorló szerepe valamilyen oknál fogva kiesik. A belső viselkedési minta belső elkötelezettséget hordoz; a külső lehet egy álarc, amit az ember a konformitás kedvéért szankciók elkerülése érdekében mutat." (MENYHAY 2000. 41.)

(Az ember tragédiája) Az ember tragédiája nem a színpadon játszódik. Az emberiség tragédiájának forrása az, hogy *a szociokulturális normák hatékonysága nagyobb, mint a morálkomplexum hatékonysága*. Ennek oka az, hogy a szociokulturális értékek alapján *kondicionált viselkedések reflex-szerűvé − viselkedési mintákká − válnak,* amelyek képesek még elmebetegek verbális magatartásmódjait is korrigálni. (BERELSON 1971. 98-99.) Ez azt jelenti, hogy hasonló ingerek automatikusan azonos viselkedéseket − viselkedési mintákat − váltanak ki, ha akarja az ember, ha nem, mert a kondicionált reakciók megváltoztatják az agy tevékenységét és kvázi új embert teremtenek. (BERELSON 1971. 93.) Itt van a szocializáció, a felnövekvő generáció nevelésének a jelentősége. Egyben láthatóvá válik Frankl véleményének a gyengéje, miszerint az ember – *általában* – elfogadhatja, de el is utasíthatja azt, amit a társadalmi dimenzió felkínál, vagy megkövetel tőle. Ez a nézet *nem általánosítható*. Sokkal inkább érvényes, hogy a társadalmi dimenzió által felajánlott vagy megkövetelt viselkedés elutasítására csak magasabb szellemi szinttel rendelkező és

kritikusan gondolkodó társadalmi rétegek képesek, a tömeg viszont általában úgy viselkedik, ahogyan nevelték.

A kondicionált szociokulturális valóság az, ami szerint az emberek élnek és viselkednek, és kevésbé az anyagi valóság vagy a morálkomplexum. A kondicionált szociokulturális valóság képes még a háborúk véres anyagi valóságát is hőstetté magasztosítani és megindokolni. De nem szükséges ilyen kirívó példákkal operálni. Elég, ha azt látjuk, hogy a kultúra vagy szubkultúra képes még a hőzöngést és a feltűnési viszketegséget is „coolnak" tekinteni.

Az ember tragédiáját hűen tükrözi a történelem. A történelemben jól követhető, hogy az ember *az örömelv érvényesülése érdekében hajlamos a morálkomplexummal homlokegyenest szembenálló* értékeket is kondicionálni. Ilyen volt a fasiszta fajelméletre alapozott kultúra. A társadalom még inkább hajlamos arra, hogy *kétlelkű – Janus-arcú – kultúrát kondicionáljon.* A belső viselkedési minta gorombán eltérhet a külsőtől. Az emberek sokszor másként viselkednek, mint ahogy a meghirdetett szociokulturális értékek ezt megkívánnák. Ilyen volt a kommunista ideológiára felépített kultúra, amelynek elvei – az ateizmust kivéve – ideális szociokulturális értékeket tükröztek, de a valós viselkedési minták gorombán eltértek a programatikus eszmei értékektől.

Mindaddig, amíg a programatikus kultúra iránymutató jellege érvényesül, amíg a kultúra *legalább elvben* mederbe kívánja terelni a hajtóerőket, addig *valamelyest képes is* a külső viselkedési mintákon nyugvó kultúrát befolyásolni, akkor is, ha az örömelv, az egyéni érdek érvényesül. Ezt nem lehet teljesen kiiktatni. A tragédia akkor következik be, *ha az ember elkezdi a morálkomplexum szempontjából értékesebb, programatikus szociokulturális értékeket a külső, a mindennapi életben általában tapasztalható örömelven nyugvó viselkedési mintákhoz igazítani.* Ebben az esetben a pozitívönkép-szükséglet már nem az önuralmat − nem az erős ént − követelő emberteremtés tendenciáit, hanem a civilizatorikus dzsungel–vagyis a neoliberális-monetáris filozófián nyugvó antikultúra – törvényét kívánja szolgálni.

Az erős Én kialakítása mindig is keserves dolog volt, és ma is az. Erről az oldalról megközelítve mondhatjuk: Az ember tragédiája abban rejlik, hogy a *szociokulturális értékek létrehozása, a konszenzusban és a kondicionálásban rejlő emberteremtő képesség segítségével, lehetővé teszi egy olyan szociokulturális valóság megteremtését is, amely mind az éngyengeséggel együtt járó alantasságot, mind ugyancsak az éngyengeség által szabadon engedett örömelv-érvényesülést képes kielégíteni. A kultúrát az énerejében csonka ember igényeihez lehet igazítani.* Lehetőség van tehát egy olyan kultúra képzésére is, amely már nem korlátoz, hanem azt helyezi be a felettes Én magjába, amit az örömelv követel. Így jutottunk el a liberalizmuson keresztül a neoliberalizmusig, amely a piaci mechanizmusok működését maximálisan szolgálja, és lehetővé teszi − legalizálja − a vadonban érvényes *totális* szelekció elvét, a profitéhséget és a rablást. Ez az *antikultúra* – az értelem, az akarat és a fejlett technika közreműködésével – vezet vissza a vadonba, abba a vadonba, amely már nem a természetes ősállapot, hanem az ember szabad akaratának, értelmének és a fejlett technikának megfelelő, *digitalizált dzsungel.*

Az ember konszenzuson nyugvó hatalma lehetővé teszi, hogy viselkedése erősen eltérjen a morálkomplexum követelményeitől, anélkül, hogy a pozitívönkép-szükséglet biztosítása érdekében szavakkal − verbálisan – megkérdőjelezné a morálkomplexum erkölcsi indítékait. Ez volt általában a neoliberális korszakot megelőző társadalmi és gazdasági rendek gyakorlata. A neoliberális ideológia – *útban a digitalizált vadonba – még ezt a farizeusi erkölcsöt is felrúgta,* úgy, hogy nyíltan szembeszállt a morálkomplexummal − az örömelven alapuló hajtóerők örökletes mederbeterelő erejével − és az egoizmust, a nyere-

ség, a birtoklás és a pénz utáni hajszát emelte erkölcsi rangra. Ezek a tényezők váltak az autoritás és a hatalom meghatározó tényezőivé. "Nem Európával és Amerikával, és nem a globalizációval van baj, hiszen a szinte elemi erővel, a felsőbbrendűség benyomásával, a jogharmonizáció címén betörő szociokulturális értékek egy olyan kulturális légkört *is* teremtenek, amely lehetővé teszi a szabad mozgást, és legalább Európában kiküszöböli a háborús veszélyt. A globalizáció Magyarország számára különös előnyöket is hozhat. Az Európai Unióhoz való csatlakozási folyamat végkifejlettségében a környező államokban élő magyarok elszigeteltségét szünteti meg." Tehát "nem a globalizáció azon részével van baj, amely európai vagy világviszonylatban megnyitja a határokat, nem azzal, amely különösen az Európa és az USA felé nyit, *hanem a normák – a kultúra és ezen belül a gazdálkodás- és vállalkozásetika – kritikátlan átvételével kapcsolatban merülnek fel súlyos problémák".* (MENYHAY *Valóság,* 2001/7. 23.) Továbbá: "A globalizációval kapcsolatos problémák semmi esetre sem magyarázhatók Európa-, Amerika- vagy globalizáció-ellenességgel. Hanem azzal, hogy a globalizációban rejlő óriási üzleti lehetőség azt az *emberi gyengeséget használja ki,* ami az embernek az állatvilágból való *biológiai* kitörése után az *erkölcsi emberré válásig* – az animális társadalmi körülményekbe való időszakos visszaesések következtében – már eddig is a legfőbb problémát okozta." (MENYHAY *Valóság* 2007/3. 7-8) Ez a probléma hatványozódott: az animális társadalmi körülményekbe való visszaesés napjainkban *a digitalizált vadonba* való visszatérést jelenti.

(A lelkiélet szisztémája és a vezetési-nevelési stílusok) Összegyűjtöttük azokat az ismereteket, amelyek lehetővé teszik, hogy a lelkiélet struktúrájából − szerkezetéből− kiindulva a lelkiélet szisztémáját − a lelki élet működési elveit − szemügyre vegyük. A lelkiélet szisztémáját az extern- vagy az internszisztémával tudjuk ábrázolni. Az *internszisztéma* a lelki életen belüli folyamatokat taglalja, úgy, hogy az emberi szervezetből indul ki. Ennek részletes ismertetése nem fér bele a rendelkezésünkre álló keretbe, de a lényeg megértése szempontjából nem is lényeges. Az *externszisztéma* azt elemzi, hogy az egyént *kívülről*, a társadalom részéről ért vezetési és nevelési ráhatások − stílusok – minőségén keresztül hogyan alakul a személyiség, különös tekintettel az énminőség fejlesztésének lehetősége. A kiinduló pont mindig az *Es örömre törekvése, a hajtóerők korlátlan kiélése.* Ha egy társadalom fenn akar maradni, az Es törekvéseit mederbe kell terelni, ami valamilyen autoritás feltétlen jelenlétét követeli. A mederbeterelés − a vezetés és nevelés − az Es mértéktelen örömélvezete elleni társadalmi nyomással érvényesül. A társadalom részéről gyakorolt mederbeterelő nyomást azzal a nyíllal ábrázoljuk, ami az Es-ből kitörő hajtóerő-tombolással áll szemben. A társadalmi nyomás − a hatalomgyakorlás − minősége és mértéke a csalódásokat elviselő képesség figyelembe vételével lényegesen meghatározza az Én minőségét, és ezzel az egyed és a társadalom egészségét, de jól mutatja a társadalmi és gazdasági rend ideológiai pillérjeit is.

A humánus-integratív stílusból indulunk ki, és ehhez viszonyítva megjelennek előttünk a tárgyalt vezetési és nevelési stílusok embert és társadalmat formáló vagy ezeket szétziláló folyamatai.

(A humán-integratív vezetési és nevelési stílus) A humán-integratív vezetési és nevelési stílus lényegét a 3. ábra igyekszik bemutatni.

Az Es-ből kitörő nyíl az örömelv alapján érvényesülő hajtóerőket képviseli, amellyel a társadalom a szemléltető ábrán látható, humán-integratív módon áll szemben. Felmerül a ki nem mondott kérdés, hogy ki az, aki a hajtóerők szabad kiélését akadályozza? *A TE akadályozza!* Így terelődik a gyermek – és később a felnőtt figyelme – a Te-fogalomra,

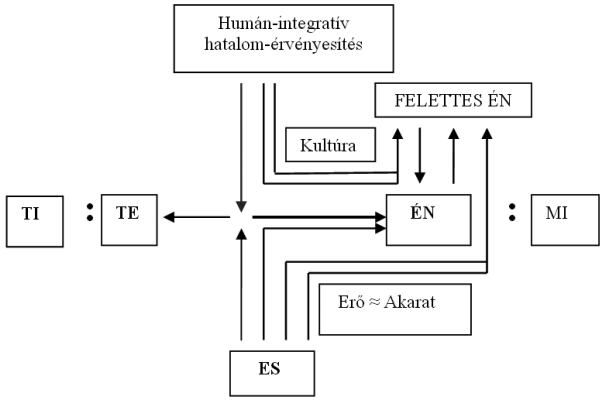

3. ábra. Humán-integratív stílus hatása a személyiségre. *(Forrás: MENYHAY 1998. 44.)*

amelyhez való *viszonyában* az Én magát felfedezi. Ez a felfedezés teszi lehetővé az önazonosítást, az öntudatra ébredés élményét, amelynek intenzitása az öntudat és az énerő alapja. *TE nélkül nincs ÉN!* "Kényszerhelyzet áll elő – szögezi le Freud –, miután a libidó egy bizonyos mértékben megszállta az Ént. (A szerző magyarázata: miután az önszeretet az önféltéssel egyetemben kialakult). Erős egoizmus véd a betegség (a pusztulás) ellen, de végül is az embernek el kell kezdenie szeretni, hogy ne legyen beteg, és a betegség elkerülhetetlen, ha az ember képtelen szeretni." (FREUD X. 151-152.). *Mások – a konkurensek – leküzdésére és a nyomor ignorálására* beállított személyiség a legbiztosabb jele annak, hogy az Én képtelen szeretni. S ha ez a beállítódás erkölcsi rangra emelkedik, akkor a társadalom is megbetegszik és anómiás dzsungellé, a technika magas fejlettségi fokán pedig *digitalizált vadonná* válik.

A TE-hez társul a TI, és az ÉN-hez a MI. A TI és a MI együtt képezi a MÁSOK fogalmát. A humán-integratív vezetés és nevelés a többi vezetési és nevelés stílusokhoz viszonyítva optimálisan képes biztosítani az Én, a Te, a Ti és a Mi közötti kiegyensúlyozott emberközi − társadalmi − kapcsolatok kialakíthatóságának esélyét. Ez azt is jelenti, hogy ez a stílus a legalkalmasabb a társadalmi cél-összeférhetőség optimális kialakítására, amelynek mottója, hogy *nem csak Én vagyok, hanem Te is vagy, Ti is vagytok és Mi is vagyunk. Ezzel a mottóval egyben elhagyjuk a kizárólag örömelvű orientáció berkeit és kiegészítjük a realitáselvvel −a valósággal, ami minden ember számára kézenfekvő. Tehát nem az örömelv totális elűzése a cél, mert azt egyrészt nem lehet teljesen kiiktatni, másrészt az örömtelenség gyümölcstelen.*

A társadalom és a gazdaság etikusságának a mércéje az ÉN : TE; az ÉN : TI; az ÉN : MI és a MI és a TI közötti kapcsolatok *csupán* olyan mértékű *egyensúlya,* amely *nem zárja ki reménytelenül* a társadalmi cél-összeférhetőséget. A humán-integratív stílus esélyt ad arra, hogy egyik pszichikus elem se kerüljön olyan túlsúlyba, ahol a társadalmi viszonyokban bekövetkezett egyensúlyhiány ellehetetleníteni lenne képes a cél-összeférhetőséget. A történelem folyamán egyetlen társadalmi és gazdasági rend tűzte ki a humán-integratív stílus követését és a társadalmi cél-összeférhetőség megközelítését. Ez a rend a szociális piacgazdaság filozófiájából született.

Az Es-ből az Énhez vezető vonal ábrázolja, hogy az Én az Es-ből fejlődött ki. Az Es-ből kivezető másik két vonal a felettes Én felé érzékelteti, hogy a felettes Én kerete és az abszolút erkölcsi értékek, amelyeknek a felettes Ént *kellene* kitölteni, az evolúció szüle-

ményei és az Es-ből származnak. A felettes Én parancsainak kivitelezéséhez szükséges erő is az Es-ből jön.

A humán-integratív hatalomérvényesítésből a felettes Én felé vezető vonalak arra utalnak, hogy a hatalomgyakorlás célja a kultúra továbbadása, tanítása, kondicionálása, és hogy a felettes Én keretét a szociokulturális értékek töltik ki, amelyek összessége a szociokulturális valóságot adja, és ami szerint az emberek élnek.

(A tekintélynélküli autokratizmus) A tekintélynélküli autokratizmus személyiségre gyakorolt hatását a 4. ábra szemlélteti.

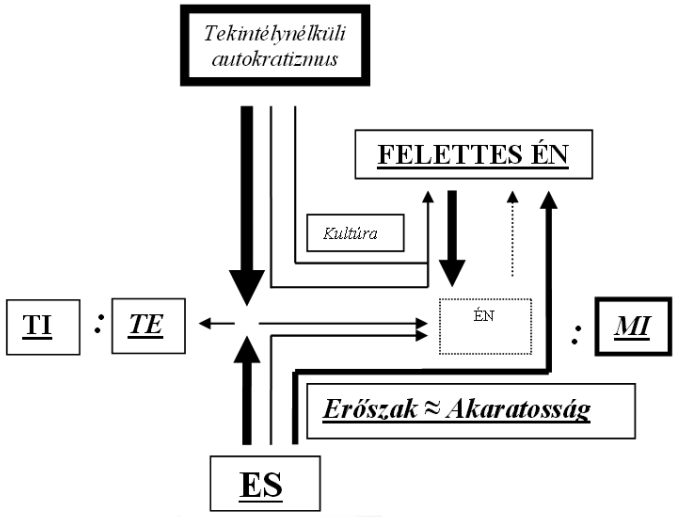

4. ábra. A tekintélynélküli autokratizmus és a személyiség alakulása.
Forrás: Menyhay 2004. 317.

A tekintélynélküli autokratizmus esetében *a humán-alapbeállítódáshoz viszonyítva a Te, a Ti és a Ti jelentősége növekszik, az Éné gyengül.* Az Én bizonytalan és szorongásos lesz. Ha túl akarja élni a zsarnoki hatalom diktátumait, ügyelnie kell arra, hogy gyakran egy nemes célra hivatkozva mit várnak el tőle. Ez a cél sokrétű lehet: az uralkodó, a nép, a nemzet, a haza, a becsület, a vallás, a párt, a vállalat vagy bármi más érdekében hozandó áldozatvállalás.

Jól emlékszem a kommunista rendszerben a békekölcsönre, amelynek meghirdetett önkéntességét címkézéssel lehetetlenítették el: aki nem jegyez békekölcsönt, az népellenes – mondták. A diktatúra legbiztosabb jele a címkézés. "Alpári szinten...a pszichológiai terrorizmus *ma* már igencsak áttetsző eszközeivel él. E terrorizmus lényege a címkézés: ha ezt és ezt gondolod, mondod, teszed, stb. akkor ilyen és ilyen elvetendő kategóriákba eső személy vagy" – állapítja meg MAGYARI BECK István. (1994. 125.) A címkézés nem mai "találmány", a neoliberális tábornak tehát nincs oka arra, hogy büszke legyen a napjainkban szorgalmasan gyakorolt címkézésre. Eszerint, ha valaki a tradicionális kulturális értékek védelmében mer szót emelni, az maradi, fejlődésellenes, kőkorszaki szaki, aki nem tart lépést a korral. Aki a homoszexualitás szociokulturális értékké nyilvánítása ellen szól, az rögtön másságellenes, vagy még alábbvalóbb. De a címkézés nem tekinthető kommunista szabadalomnak sem.

Íme: "A rómaiak, akik sokkal bölcsebbek voltak, mint a görögök, egyetlen filozófust sem üldöztek nézeteiért. Másként volt ez a rómaiak helyébe lépő barbár népeknél. II. Frigyest, alighogy vitába keveredett a pápával, rögvest azzal vádolták, hogy ateista..." − állapítja meg VOLTAIRE. (1986. 20-21.) Nem kívánok a címkézők sorába lépni, ezért a címkézést szívesen átengedem Voltaire-nek: szerinte – mint olvashattuk – a címkézők barbárok.

A címkézés esetében egy bevett módszerről van tehát szó, amelynek gyökerei valószínűleg visszanyúlnak az őskorba. A megbélyegzés, amit kirívó esetekben a szenvedő alany maga kényszerül kimondani − mint kommunista koncepciós perekben az áldozatok − mindig is hatásos eszköz volt a kritikus gondolkodók elhallgattatására és lehetetlenné tételére. Így volt ez a tudományokban, a politikában éppen úgy, mint a vallásgyakorlás területén. Az ellehetetlenítés enyhébb formája az agyonhallgatás.

A tekintélynélküli autokratizmus által megnyomorított embernek van ugyan elképzelése arról, hogy mi lenne a helyes, de a diktatúra kényszere előtt meghajol és a Te és a Ti elvárásainak veti alá magát. Az autokratikus hatalom betöri a személyiségét, maga alá gyűri az Ént. Az Én több tűz közé keveredhet. Az Én és a Te/Ti közötti feszültséget megtoldja a lelkiismeretből kiinduló ellentmondások feszültsége: egyrészt a gyenge Én, szégyelli a hatalom előtti meghunyászkodását és ez − a felettes Én szigorán keresztül − tovább gyengíti Énjét, másrészt az egyre jobban gyengülő Én egyre kevésbé képes úrrá lenni az Esből rázúduló hajtóerőkön, ezért általában egyre gyengül a hajtóerőkkel szembeni ellenálló képessége, agressziója egyre fokozódik. Az agresszió fokozását az egyszerű nép sokszor kábítással igyekszik csillapítani. A kommunista rendszerben szokássá vált pl. hogy a munkások a műszak kezdete előtt jól bepálinkáztak az útba eső kocsmában vagy élelmiszerüzletben, mígnem kimondták a szabályt, hogy tilos apró kiszerelésben tömény italt árulni az élelmiszerüzletekben. Az „istenadta" nép erre csoportokba verődve nagy tételben vette – és adta „szájról szájra" – a tömény italt.

A tekintélynélküli autoritás okozta feszültség feloldására általában a következő lehetőségek mutatkoznak: 1. a személyiség összeomlása (öngyilkosságig terjedően); 2. a felgyülemlett agresszió és az elfojtott hajtóerők kitörése (dühroham, forradalom, szertelenség, feltűnési viszketegség a gyenge Én mesterséges „fényezése" a pozitívönkép-szükséglet kielégítése érdekében); 3. vigaszkeresés, elérhető örömök mértéktelen hajszolása; 4. önkábítás (kábítószerezés, alkoholizmus); 5. a személyiség változása, a diktátort kiszolgáló falkához való csatlakozás.

(A tekintéllyel párosuló autokratizmus) A tekintéllyel párosuló autokratizmus lényegét az 5. ábra mutatja be.

A tekintélyen alapuló autokratizmus alapja az Én védekező mechanizmusainak egyike, az *introjekció.* Ezt a fogalmat Ferenczi Sándor vezette be, és Freud is átvette tőle. (FERENCZI 1929. 429.) Az introjekció erősen *a pszichikus bekebelezésre* emlékeztet, ha nem éppen azonos azzal, de *az identifikáció − az azonosulás* − fogalmát is kimerítheti.

Az introjekció alapja a fantáziálás, miközben egy ember önmagán kívül álló tényezőket tulajdonságaikkal együtt befelé vetít, és azt hiszi, hogy a vetület a sajátja. Az introjekciónak nagy szerepe van a szocializációban, amikor a gyermek önmagát szüleivel vagy szülői szerepre alkalmas személyekkel azonosítja. Ebből a szempontból az identifikáció – azonosulás − kifejezés szerencsésebb.

Az identifikáció lehet hasznos és káros. Ha a szocializáció során a gyermeknek lehetősége van önmagát értékes példaképekkel azonosítani, akkor az azonosulás *átmenetileg* hasznos, mert a viselkedést pozitívan befolyásolja. Olyan példaképek kellenek ehhez, akik önállóságot, erős, magabiztos nyugodtságot és szerénységet sugároznak. Nem alkalmasak

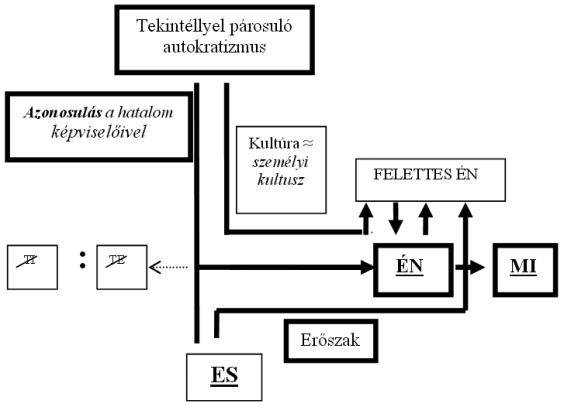

5. ábra. A tekintéllyel párosuló autokratizmus hatása a személyiségre

az azonosulásra az épületeket, metróállomásokat, vagonokat befirkáló, szemetet eldobáló, állandóan dohányzó, gondozatlan, ordítozó, a hajtóerőket szabadon kiélő, mindenáron imponálni akaró, feltűnési viszketegségben szenvedő sztárok. És nem alkalmas egy olyan társadalom kultúrája sem, amely nem áll ki a személyiségfejlődéshez szükséges képzettársítási kínálat mellett, és amelyben az egészség és a társadalmi cél-összeférhetőség szempontjából elengedhetetlen autoritást lejáratják. Nem alkalmasak az azonosulásra olyan ideológiák és ideológiákat képviselő pártok, személyek és vallások sem, amelyek azt sugallják, hogy a velük való azonosulás elegendő a boldogsághoz, a mennybe menetelhez, nemzetszolgálathoz, stb. Cserébe az ideológia kritikátlan követését követelik, és ezt emelik legfőbb erkölcsi rangra.

A dolog lényegét már a szocializációval kapcsolatban láttuk: Az identifikáció még akkor is *csak átmenetileg hasznos*, ha pozitív példaképek állnak rendelkezésre. *A gyermek érésével párhuzamosan kívánatos az azonosulást az önállósodás érdekében módosítani, máskülönben veszendőbe megy a személyiséget karakterizáló egyediség és az énerő sem tud kifejlődni. A végleges és módosítatlan azonosulás kizárja a kritikus gondolkodást és elveszi az embertől önmaga fejlődésének lehetőségeit, elveszi az embertől a Frankl által remélt lehetőséget, miszerint végeredményben az ember maga dönt arról, hogy amit elé tálalnak, vagy amit követelnek tőle, azt elfogadja vagy nem. Az azonosulás diktatórikus személyiségekkel teszi lehetővé a tekintéllyel párosuló autokratizmus feléledését is.* Egy személyiséggel való totális és végleges azonosulás nem követel fáradságos önorganizációt. A saját személyiség kimunkálása elmarad.

Nem kell sok fantázia ahhoz, hogy felfedezzük a tekintéllyel párosuló autokratizmus személyiséget romboló hatását. A tragédia egy eredetileg gyenge Énnel kezdődik (és oda is vezet), amelynek támaszra és egy olyan kultúrára van szüksége, amely gyengeségét elfelejteti. Freud mankónak nevezte ezt. (FREUD XV. 181.) Megjelenik egy ideológia, egy organizáció, egy párt, egy vallás, amely olyan képzettársítási ajánlatokat bocsát rendelkezésre, amelyek képesek felértékelni a gyenge Ént. A felértékelés lehetőségének a felcsillanása az, ami a felértékelést kínáló hatalom tekintélyét emeli, és amit az esendő ember szívesen el is fogad, és beáll a sorba − beleesik a csapdába. Amilyen mértékben azonosul a támasszal, olyan mértékben érzi magát erősebbnek, és hajlandó abban, amivel azonosult,

istenséget látni, mert akkor ő − az azonosuló − kis istenné válhat. Ez a *személyi kultusz és a fanatizmus* alapja.

Az Es-ből az azonosuló szemszögéből egy nemes cél érdekében feltörő hajtóerők szabadjára engedése a kegyetlenségig fokozhatja az agressziót (szadizmus, boszorkányégetés, haláltáborok). *A csapda* az, hogy az, aki introjekcióval bekebelezi a tekintélyt képviselő hatalmat, csupán addig azonosulhat azzal, amíg ez létezik. Az azonosulással párosuló eufórikus önbizalom a tekintéllyel párosuló hatalom gyengülésével gyengül, és a hatalom megszűnése gyökértelenül szétszórja a fanatikusan lelkesedő Ént, mint a szél a fedetlen szénakazlat. Blümel Ferenc erről a következőket írja: Különleges veszélyt jelent, ha "komplexebb *valós identitások* helyett úgynevezett *hamis identitások* épülnek fel. A hamis identitások védekező jellegűek, a teljesség helyett valamilyen részre, szeletre koncentrálnak, amelyben illúzióként megtalálni vélik a biztonságot. Ezek a hamis identitások a végletekig polarizálódnak, hogy a biztonságot 'biztosítsák'– mindenáron, rövidtávon, illetve azonnal. Ha ugyanis ez nem sikerül, akkor a személyiség *teljes szétesése* fenyeget... Ezt a szélesebb társadalmi problémát betegségként a személyiségzavarok köre, különösen pedig a borderline-szindróma reprezentálja. A borderline ember »*als ob«* »szénakazal a viharban«, személyiségében az erkölcsi szerveződés alig játszik szabályozó szerepet, illetve amiben igen, ott a »haragvó isten« alacsony komplexitású fejlődési szintjén van, és nem szabályoz, hanem az agressziót fokozza." (BLÜMEL2001. 5.)

Amíg az ÉN a MI közösségében biztonságban érzi magát, és együtt menetel a falkával, addig a gyenge Én számára a napok győzedelmes ünnepek. A *felettes Én tiltakozása elmarad*, mert a felettes Én kerete olyan szociokulturális értékekkel töltődött, ami megfelel az ideológia követelményeinek.

(A szabadosság) A laissez-faire stílus hatását a személyiségre a 6. ábra szemlélteti.

A szabados (laissez-faire, laissez-passer) alapbeállítódás, illetve vezetési és nevelés stílus hatására a lelkiélet struktúrájának alkotóelemei drasztikusan és dramatikusan átrendeződnek. Autoritás hiányában az Es-ből feltörő hajtóerőkkel szemben nem áll olyan autoritáson nyugvó hatalom, ami képes lenne megfékezni ezeket, ezért a figyelem nem terelődik a TE-re, ami az énképződés előfeltétele. *A TE és a TI és a MI kiesnek a képből, csak az Én árnyéka marad meg.* Ebben az extrém gyenge Énben tobzódnak a hajtóerők. Az *Es gátlástalanul érvényesül,* és növekvő agresszivitása eltipor mindent, ami céljának elérésében gátolja. A *felettes Én szabályzó ereje is kiesik*, mert *az Es befészkeli magát* a felettes Én keretébe, *ami a szabados kultúra* esszenciáját adja. *A felettes Én nem szólal meg, mert a felettes Én normái megegyeznek mind a szabados belső mind a szabados külső viselkedési minták alapján képzett kulturális keresztmetszetekkel.*

A pénz fölötti rendelkezési jogon nyugvó tekintély olaj a tűzre, mert ahelyett, hogy fékezné a hajtóerők kiélését, hatalmával mélyen *beágyazza magát a politikai szisztémák idegrendszerébe. Ez a* hatalom pedig a tömegkommunikációs médiában élvezett befolyásán keresztül tovább *erősíti azt a szabados kultúrát,* amelyet amúgy is ő maga teremtett meg – a tömegkommunikációs média hatékony közreműködésével. Ez az új kultúra antikulturális jellegével megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket *mind* a szabadpiaci mechanizmusok, *mind* az ember örömszerzésre való tulajdonságai kívánnak. Tökéletes az összhang az ember vadonból hozott örömvágya és a globalizált neoliberális-monetáris filozófia világnézete között. A társadalom és a személyiség totális szétzilálásának feltételei megingathatatlanok.

A laissez-faire alapbeállítódás következtében a szabadság és az individualizmus fogalma új jelentést kap. Ez tudományos mezbe öltözteti a természetes szelekció, a piaci mechanizmusok korlátlan érvényesülését a társadalomban, az élet minden területén.

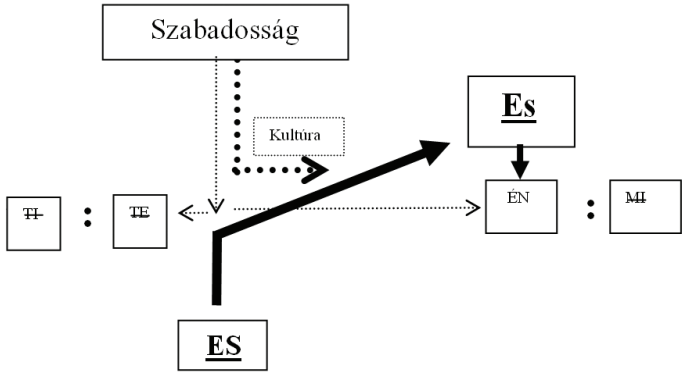

6. ábra. A laissez-faire vezetési és nevelési stílus hatása a személyiségre.

A laissez-faire beállítódáson nyugvó gazdálkodás- és vállalkozásetika az Es éhséget és szexualitást képviselő hajtóerejét profitszerzésre használja. Mesterségesen gerjeszti az ezekből a hajtóerőkből származó szükségletfeszültségeket, és egyben magas profitra épülő alternatívákat kínál kielégítésük érdekében. Ez utóbbiak extrém kiéléshez – érzelmi elszegényedéshez, neuraszténiához, a neurózis egyik formájához – vezetnek. A jólétben élők – a kereskedelmi televíziók műsorszerkezetében kellő támogatást találó – szexuális orgiákban élik ki vágyaikat, a társadalmilag és gazdaságilag hátrányos helyzetűek – különösen a fiatalok – pedig bűnözéssel próbálják a gerjesztett szükségletek kielégítésére szolgáló javakat megszerezni, vagy olyan módszereket alkalmaznak, amelyek a frusztráló és felszínes társadalmi valóságból való menekülés eszközeinek tekinthetők. Ilyenek pl. kábítószerezés és a bömbölő, agyat és érzékszerveket károsító diszkózene.

Az ugyancsak Es szintű általános hajtóerők, a nyers agresszió, az egoizmus és birtoklásvágy a vállalkozás embertelen jellegének nyit utat. A féktelen egoizmus kíméletlenül elpusztít mindent, ami a profitszerzés útjában áll. Az öldöklés, a kegyetlenség olyan mértékben válik örömszerző szórakozássá, hogy mellettük a dzsungel törvényeihez alkalmazkodó ragadozó magatartás fennköltnek tűnhet.

A birtoklásra beállított társadalomban a létállapot felé vezető út bezárul. A monetáris filozófiára támaszkodó globalizált társadalmi és gazdasági rend *a laissez-faire és az autokratikus alapbeállítódás* összjátékára épül: a piaci mechanizmusok korlátlan érvényesülésének alapja a laissez-faire alapbeállítódás. Ez a természetes szelekció elvének érvényesítését jelenti a társadalomban, ami a társadalmi és gazdasági cél-összeférhetetlenséget és a többség jelentős frusztrációját hozza magával. A csalódott többséget pedig csak erőszakkal, a tőke diktatúrájával, pénzügyi szankciókkal, a mézesmadzaghoz és az ostorhoz felváltva nyúló, az osztogatást és a nadrágszíjmeghúzást a választási ciklusok alakulása szerint alkalmazó „húzd meg-ereszd meg” politikával lehet sakkban tartani.

Az Es érvényesülésének a jelentősége akkor válik szinte kézzel foghatóvá, ha meggondoljuk, hogy az Én az Es-ből fejlődött ki. Jelképesen mondva, két dudás akkor fér meg egymás mellett, ha az egyik a prímet fújja, a másik pedig a tercet. Amilyen mértékben érvényesül a személyiségben az Es, olyan mértékben kell az Énnek visszafejlődnie az eredete, az Es irányába, ami az ősállapot körülményeihez való visszatérés tendenciáit jelenti.

“Nekem jelen pillanatban a legfontosabb feladatom, − nyilatkozta Soros György − hogy átgondoljam a dolgokat, mert a problémák megváltoztak. Ma már nem csak ennek a tér-

ségnek a krízisére gondolok, hanem *a nyitott társadalmak krízisére is*. Úgy érzem, hogy a mi társadalmunk, Európában és Amerikában, egy nagyon *mély morális krízisben van*, és ez az ami engem nagyon foglalkoztat." (SOROS-riport 1994.) Továbbá: "Én, aki a nemzetközi pénzpiacokon szereztem vagyonomat, ma attól félek, hogy a szabad versenyes kapitalizmus korlátlan terjedése és a *piaci értékek behatolása az élet valamennyi szférájába* a nyitott és demokratikus társadalmunk *jövőjét fenyegeti*. A nyílt társadalom fő ellensége ma már nem a kommunizmus, hanem *a kapitalizmus fenyegetése*." (SOROS György nyilatkozata a Magyar Hírlapnak. 1997. január 25.) Ki tudhatná ezt jobban, mint Soros György?

Kray István a *Rendszerváltás bekötött szemmel* című könyvében írja: "A marxista államkapitalista rendszer, mint egy kártyavár összeomlott. Most a liberális kapitalista rendszer is az összeomlás szélén áll. Korunk legismertebb szociológusai az 1970-es évek elejétől kezdve, a sötét éjszakában, *a szakadék szélén, lámpa nélkül rohanó autóhoz hasonlítják* a nyugati társadalmat." (1993. összefoglaló)

Bízzunk abban, hogy az egyént és a társadalmat szétziláló bifurkációs tendenciákba az emberi értelem és akarat még időben olyan szociokulturális értékeket kondicionál, amelyekkel az ember képes lesz a szakadék szélén rohanó autó kormánykerekét megragadni és képes lesz azt kivezetni a szakadékok labirintusából.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ADLER, Alfred: Életünk jelentése. Kossuth Kiadó, Budapest 1997

ADLER, Alfred: Életismeret. Kossuth Kiadó, Budapest 1998

ADORNO. Th. W. u. a.: Der autoritäre Charakter. 1, 2, *Schwarze Reihe* Nr. 6, 7; Amsterdam 1968/69

ANDORKA Rudolf: Intellektuális önéletrajz. In: *Merre tart a magyar társadalom*? Antológia kiadó, Lakitelek 1996. (5–13.)

ANDORKA Rudolf: Szegénység. In: *Merre tart a magyar társadalom*? Antológia Kiadó, Lakitelek 1996. (104–115.)

ANDORKA Rudolf: Népesedési problémák – világméretekben, Európában és Magyarországon. In: *Merre tart a magyar társadalom?* Antológia Kiadó, Lakitelek 1996. (88 - 103.)

ANDORKA Rudolf–Buda Béla: A deviáns viselkedés szociológiájának elméleti problémái. In: *Andorka Rudolf–Buda Béla–Cseh-Szombathy László: A deviáns viselkedés szociológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest 1974

ANKERL Géza: Nyugat van, kelet nincs. Osiris Kiadó, Budapest 2000

ANKERL Géza: Az Észak-atlanti Szövetség és a Földközi-tenger szirénhangjai. *Valóság* 1999/4. (1–14.)

ANKERL Géza: A globalista utópia. *Valóság*2007/7-8

ANRICH, Ernst: Der Sozialismus der Linken. Nicht Fortschritt, sondern Rückschritt und volle Zerstörung. DN-Verlagsgesellschaft m.b.H. Rosenheim 1972

BALES, Robert: Das Problem des Gleichgewichtes in kleinen Gruppen, in: HARTMANN, H. (kiadó): Moderne Amerikanische Soziologie. Hrsg. HARTMANN, H. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1967. (311–330.)

BERELSON, Bernhard – STEINER, Gary A.: Menschliches Verhalten, Grundlegende Ergebnisse empirischer Forschung. Band I: Forschungsmethoden/Individuelle Aspekte. Band II: Soziologische Aspekte. Varlag Julius Beltz, Weinheim – Berlin – Basel 1971

BESZTERI Béla: Merre tart a világ az államkapitalizmus összeomlása után? *Gazdaság és Társadalom*. 1994/4. (100–114.)

BINSWANGER, Ludwig: Erinnerungen an Sigmund Freud. Franke, Bern 1956

BLAU, Peter M.: Eine Theorie der sozialen Integration. In: *Moderne Amerikanische Soziologie.* Hrsg. HARTMANN. H. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1967. (203–218.)

BLOCH, Iwan: Das Sexualleben unserer Zeit. Louis Markus Verlag.Berlin 1906.

BLÜMEL Ferenc: A freudi felfedezés jelentősége a szervezetfejlesztésben. *Előadás* a Szervezetfejlesztők Magyarországi Társasága Konferenciáján (Pszichoanalízis és szervezet fejlesztés műhelycsoport). Sopron 2001

BODÁCS Emil: Nemi diszkrimináció a posztmodern médiában. *In: SZRETYKÓ György (szerk): A szegénység, az egészség, és a társadalmi kirekesztettség. A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaságtani dimenziói.: Comenius Kft. Pécs, 2007*

CHURCHILL, Winston S.: A második világháború. I. és II. kötet. (Idézetek az első kötetből). Európa Kiadó, Budapest 1989
CORCORÁN, E: A káosz rendezése. *Tudomány*. 1991. No. 10
CORRELL, Werner: Lernpsychologie. Verlag Ludwig Auer, Donauwörth 1972
COSER, Levis: Sozialer Konflikt und die Theorie des sozialen Wandels. In: *Moderne Amerikanische Soziologie.* Hrsg. HARTMANN, H. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1967. (385–396.)
DEWEY, John: Wie wir denken. Morgarten Verlag, Zürich 1951
EINSTEIN, A.: Grundzüge der Relativitätstheorie. Vieweg, Braunschweig/Wiesbaden é.n.
FERENCZI Sándor: Introjektion und Übertragung, 1909. *Jahrbuch für psychoanalytische Forschungen I.* Leipzig – Wien 1929
FORRESTER, Viviane: Gazdasági horror. Kossuth, Budapest 1998
FRANKL, Viktor E.: Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn. Piper & Co. Verlag, München-Zürich 1979
FRANKL, Viktor E.: Zur medikamentösen Unterstützung der Psychotherapie bei Neurosen. In: *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychotherapie 43*. 1939
FRANKL, Viktor E: Psychotherapie in der Praxis. Deuticke Verlag, Wien 1947
FREUD, Sigmund: Erinnern, Wiederholen und Durcharbeiten. In: *GW. Imago, Band X. (1913–1917) (126–137.)*
FREUD, Sigmund: Die Verdrängung. (1915) In: *GW. Imago, Band X. (1913–1917) (248–263.)*
FREUD, Sigmund: Zeitgemäßes über Krieg und Tod. (1915) In: *GW. Imago, Band X. (1913–1917) (324–357.*)
FREUD, Sigmund: Eine Schwierigkeit der Psychoanalyse. (1917) In: *GW. Imago, Band XII. (1917–1920) (1–12.)*
FREUD, Sigmund: Jenseits des Lustprinzips. (1920) In: *GW. Imago Band XIII. (1920–1924) (1–70.)*
FREUD, Sigmund: Massenpsychologie und Ich-Analyse. (1920) In: *GW. Imago, Band XIII. (1920–1924) (71– 162.)*
FREUD, Sigmund: Das Ich und das Es. (1923) In: *GW. Imago, Band XIII. (1920–1924) (235–290.)*
FREUD, Sigmund: Realitätsverlust bei Neurose und Psychose. (1924) In: *GW. Imago, Band XIII. (1920–1924) (361–368.)*
FREUD, Sigmund: Das Unbehagen in der Kultur. (1930) In*: GW. Imago, Band XIV. (1925–1931) (419–506.)*
FREUD, Sigmund: Die Zerlegung der psychischen Persönlichkeit. (1933) In: *GW. Imago, Band XV. (62–118.)*
FREUD, Sigmund: Über eine Weltanschauung. (1933) In: *GW. Imago, Band XV. 170 ff.*
FRIEDMAN, Milton: Geldangebot, Preis und Produktionsänderungen. In: *Geld und Bankpolitik. Herausgegeben von Ernst DÜRR,* Kiepenhauer Verlag, Köln – Berlin 1969
FRIEDMAN, Milton: Kapitalismus und Freiheit. Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1976
FRIEDMAN, Milton: Gazdaságpolitikai következmények. A monetáris politika szerepe. In: *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus.* Válogatott tanulmányok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1986
FROMM, Erich: Die Furcht vor der Freiheit. Steinberg Verlag, Zürich 1945
FROMM, Erich: Birtokolni vagy létezni? Egy új társadalom alapvetései. Akadémiai, Budapest 1994
FROMM, Erich: Pszichoanalízis és a vallás. Akadémiai, Budapest 1995
FUKUYAMA, Francis: A történelem vége és az utolsó ember. Európa, Budapest 1994
FUKUYAMA, Francis: A nagy szétbomlás. Európa. Budapest 2000
GLATZ Ferenc. *Interjú* a Magyar Tudományos Akadémia elnökével. TV1. 1996. december 13. 06:00. Nap-kelte
GORE, Al: Mérlegen a Föld. Ökológia és az emberi lélek. Föld Napja alapítvány, Budapest 1993
GRODDECK, G.: Das Buch vom Es. Psychoanalytische Briefe an eine Freundin. Stroemfeld Verlag, Frankfurt a/M – Basel 2003
Gyilasz, Milován: Az új osztály. Európa Verlag, Zürich - Stuttgart - Wien 1958
GYŐRI Piroska: A szegénységben élők participációja saját problémáikban. In: *SZRETYKÓ György (szerk): A szegénység, az egészség, és a társadalmi kirekesztettség. A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaságtani dimenziói. (371-384) Kiadó: Comenius Kft. Pécs, 2007*
HARTMANN, Heinz (Hrsg.): Moderne Amerikanische Soziologie. Ferdinand Enke Verlag. Stuttgart 1967. (153–172.)
HAYEK VON, Friedrich A.: Individualismus und wirtschaftliche Ordnung. Rentsch Verlag, Erlenbach – Zürich 1952
HAYEK VON, Friedrich A.: Die Ursachen der ständigen Gefährdung der Freiheit. *In: Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft. 12. Bd.* Düsseldorf – München 1961
HAYEK VON, Friedrich A.: Grundsätze einer liberalen Gesellschaftsordnung. *In: Jahrbuch für Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft. 12. kötet.* Düsseldorf – München 1967
HAYEK VON, Friedrich A.: Geldtheorie und Konjunkturtheorie. Neugebauer Verlag, Salzburg 1976
HERCZEG János: A privatizáció egyik formája a külföldi érdekeltségű vállalat. Stratégiák, hatások, ellentmondások. *Gazdaság és Társadalom*. 1993/3. (83–102.)
HERCZEG János: Külföldi érdekeltségű cégek stratégiája és menedzsmentje. *In: Magyarország a XXI. század*

küszöbén. A Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottságának kiadványa. A Negyedik Magyar Jövőkutatási Konferencia előadásai. II. kötet. Budapest, 1994. (397–403.)

HERCZEG János: A hazai privatizáció nyertesei és vesztesei. *Gazdaság és Társadalom. Társadalomtudományi Folyóirat,* 1995/2. (31–43.)

HINDLEY, Michael: A globalizáció súlyosan károsíthatja az egészséget. *Álláspontok*. A Magyar Szocialista Munkáspárt Közgazdasági Tagozatának műhelyvitái. (2002) V. évfolyam 1. szám. (81–83.)

HOBBES, Thomas: Leviatán. Magyar Helikon Kiadó, Budapest, 1970

HOFSTÄTTER, Peter R.: Gruppendynamik. Rowohlt, Hamburg, 1968

JUNG, C. G.: Gesammelte Werke. Walter, Olten-Freiburg in Breisgau. 1971

JUNG, C. G.: Mélységeink ösvényein. Gondolat, Analitikus pszichológiai tanulmányok. Az anya archetípus lélektani aspektusai. Budapest. 1993

JUNG, C. G.: Gondolatok a látszatról és a létezésről. Kossuth, 1997

JUNG, C. G.: Gondolatok a szenvedésről és a gyógyításról. Kossuth, 1999

JUNG, C. G.: Gondolatok a vallásról és a kereszténységről. Kossuth, 2000

KALOCSAI Adrienn: "Hajléktalanok Veszprémben − A szociális munka lehetőségei. *In: SZRETYKÓ György (szerk): A szegénység, az egészség, és a társadalmi kirekesztettség. A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaságtani dimenziói. (232-272) Kiadó: Comenius Kft. Pécs, 2007*

KAPPÉTER István: A káosz és az ember. In: *NOVÁKY Erzsébet (szerk): Bevezetés a káosz témakörébe. Káosz és jövőkutatás.* BKE. Jövőkutatási Tanszék kiadványa, Budapest, 1995

KAVANAUGH, John F.: Krisztus követése a fogyasztói társadalomban. A kulturális szembenállás lelkisége. Ursus Libris − Alten Csoport 2003

KEYNES, John Maynard: A foglalkoztatás, a kamat, és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1965

KING, Alexander – SCHNEIDER, Bertrand: Az első globális forradalom. A Római Klub Tanácsának beszámolója. Világunk húsz évvel a "Növekedés korlátai" megjelenése után. Domián Péter kiadásában, Statiqum Kiadó1995

KISZELY György: Az élő és élettelen. In: *TÖRŐ Imre (szerkesztő): Az élet alapjai. (18–43.) Gondolat Kiadó, Budapest 1989*

KOCSIS Tamás: A nemzetek nyomorúsága. E nyomorúság természetének és okainak vizsgálata. *Valóság* 1997/6

KOCSIS Tamás: Gyökereink. Örömről és gazdaságról egy világméretű fogyasztói társadalomban. Kairosz Kiadó, Budapest 2002

KOLLÁTH Zoltán: A hasznos káosz. *Magyar Tudomány* 1993. No. 11

KRAY István: Rendszerváltás bekötött szemmel. Földindulás a világpolitikában. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1993

LAKATOS Gyula: Gazdasági és morális értékek az árutermelő piacgazdaságban, az egészségügyi szolgáltató rendszer átalakításában. In: *SZRETYKÓ György (szerk): A szegénység, az egészség, és a társadalmi kirekesztettség. A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaságtani dimenziói.* (137 − 166) Comenius Kft. Pécs, 2007

LAO-CE: Tao te king. Máté János fordítása. Gondverő Kiadó, Budapest 2001

LENZ, Hermann: Wahnsinn. Das Irrationale im Wahngeschehen. Herder, Wien – Freiburg – Basel 1976

LEWIN, Kurt: A mezőelmélet a társadalomtudományokban. Válogatott elméleti tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1972

LORENZ, Konrad: A civilizált emberiség nyolc halálos bűne. Ikva Kiadó, Sopron 1985

LORENZ, Konrad: Ember voltunk hanyatlása. Cartafilus Kiadó, Budapest 1997

LORENZ, Konrad: Vorwort. FRANKL, Viktor E.: Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn. Piper & Co. Verlag, München – Zürich 1979

MCCLELLAND, David C. M.: Die Leistungsgesellschaft. Psychologische Analyse der Vor aus set zungen wirtschaftlicher Entwicklung. Kohlhammer Verlag, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1966

MAGYARI BECK István: A közgazdaságon innen és túl. *Gazdaság és Társadalom. Társadalomtudományi folyóirat,*1992/6,11 - 26 o.

MAGYARI BECK István: Múzsák a piacon. Esszé a kultúráról és arról a kábítószerről, amit kultúrának hívnak. Aula Kiadó, Budapest 1994

MARTIN, Hans-Peter – SCHUMANN, Harald: Die Globalisierungfalle. Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand. Reinbek bei Hamburg 1997. Magyar kiadás: A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen. Perfekt Kiadó, Budapest 1998

MARTENS, Wilfried: Az egyik és a másik Európa. Európai beszédek, 1990–1994. Püski Kiadó, Budapest 1996

MARX, Karl: A Tőke. I. Kossuth Kiadó, Budapest 1972

MARX, Karl: A Tőke. II. Kossuth Kiadó, Budapest 1973

MARX, Karl: A Tőke. III. Kosuth Kiadó, Budapest 1974

MÁTÉ János: A virtuális tér és a jövő. Gondverő Könyvkiadó, Sopron 2003. Második kiadás.

MÁTÉ János: Transzcendens etika és a globalizmus szelleme. Gondverő Könyvkiadó, Sopron 2006

MENYHAY, Emmerich (Imre): Interdependenzen zwischen dynamischem Denken und der Innovation pädagogischer Wirkungssysteme. In: *MENYHAY, Emmerich (Imre): (16. Band der wissenschaftlichen Reihe) Kreativ-innovatives Denken und pädagogische Einsichten. (15–40.) Sammelband. Herausgegeber: Walter Schöller, Universität Klagenfurt. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1990.*

MENYHAY, Emmerich (Imre): Pädagogische Innovation im Lichte der allgemeinen Theorie des Handelns von Talcott PARSONS. In: *MENYHAY, Emmerich (Imre): (16. Band der wissenschaftlichen Reihe) Kreativ-innovatives Denken und pädagogische Einsichten. (149–158.) Sammelband. Herausgegeber: Walter Schöller, Universität Klagenfurt. Frankfurt am Main – Bern – New York – Paris 1990.*

MENYHAY Imre: Asszimiláció, cégadó és szellemi termékek védelme. Intellektuális csemegék haladóknak. *Valóság* 2001/7 22-30.

MENYHAY Imre: Voltunk, megvolnánk – leszünk? Nevelés ideológiák keresztüzében. Püski Kiadó, Budapest 1996

MENYHAY, Imre: Adalékok Káin "esti meséjéhez". Gazdaság és szocializáció a jelenkori liberális társadalomban. Akadémiai Kiadó, Budapest 1998

MENYHAY Imre: Elfojtás, őselfojtás, archetípus. Tanulmány a tudományok megbízhatóságáról valamint a társadalmi célösszeférhetőség, erkölcs és gazdasági etika aktuális kérdéseiről. In: *Tudományos Közlemények. KVIF. Alma Mater. I. évfolyam. 1. szám. 1998. (91–108.) és Gazdaság és Társadalom. IX. évfolyam 3–4. szám, 1998. (154–178.)*

MENYHAY Imre: Bevezetés az általános szociológiába. A társadalomelmélet alapvető kérdései. Soproni Egyetem−Phare kiadás, Sopron 2000

MENYHAY Imre: Vállalkozás, gazdálkodás, etika és társadalmi szereptévelygések. Posztumusz Nobel-díjat a szultánnak, avagy leleplezni nem csak szobrokat lehet. I. rész, *Valóság* 2001/3. (1–18.); II. rész, 4. szám. (18–40.)

MENYHAY Imre: Gazdálkodás, vállalkozás, etika. Társadalomelméleti gazdaságszociológia alapvetése és alkalmazása. Akadémiai Kiadó, Budapest 2002

MENYHAY Imre: Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés. Az analitikus gazdaságpszichológia alapvetése és alkalmazása. Akadémiai, Budapest 2004

MÉREI FERENC: Az együttes élmény. In*: Közösségek rejtett hálózata.* Közgazdasági és Jogi Kiadó. Budapest 1971. 26 − 29 és In: *Szemelvények a gyermeklélektan tárgyköréből. Múzsák Közművelődési Kiadó. 8. kötet. É. n. 68 − 71.*

MONTESQUIEU, Charles de: A törvények szelleméről. I–II. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962

NEILL, Alexander S.: Theorie und Praxis der antiautoritären Erziehung. Das Beispiel Summerhill. Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg 1971

NEUHÄUSLER, Anton: Autoritär, antiautoritär, humaniter. Don Bosco Verlag, München 1972

NÉMETH László: Második szárszói beszéd (1943). In: *Sorskérdések. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó Budapest 1989. (725–738.)*

NOVÁKY Erzsébet: Káosz, konfliktus, előre jelezhetőség. In: *Magyarország a XXI. század küszöbén. A Magyar Tudományos Akadémia Jövőkutatási Bizottságának kiadványa.* A IV. Magyar Jövőkutatási Konferencia előadásai. I. Budapest, 1994. (26–38.)

NOVÁKY Erzsébet: Bevezetés a káosz témakörébe. In: *NOVÁKY Erzsébet (szerkesztő): Káosz és jövőkutatás. BKE. Jövőkutatási Tanszék kiadványa, Budapest, 1995*

PARSONS, Talcott: Einige Grundzüge der allgemeinen Theorie des Handelns. In: *Moderne Amerikanische Soziologie. Hrsg. HARTMANN, Heinz. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1967. (153–172.)*

PAULESER, OFM. Saturnin P.: Mischehe, Weg ins Glück? Hrsg.: Christkönigbund, Miltenberg am Main, 1966

PERKINS, John: Egy gazdasági bérgyilkos vallomásai. Ráció Kiadó, Budapest 2006

PRUZAN, Peter – THYSSEN, Ole: Konfliktus és Konszenzus: az etika, mint közös értékhorizont a stratégiai tervezésben. In: *KINDLER József – ZSOLNAI László (szerkesztők): Etika a gazdaságban. Kereban Kiadó, Budapest 1993. (135–168.)*

SCHJELDERUP-EBE, Thorleif: Beiträge zur Sozialpsychologie des Haushunnes. *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*. 1922. (225–252.)

SALVUCCI, Pasquale: Adam Smith politikai filozófiája. Filozófiai tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest 1976

SITERI Éva riportja: Csiróka és a fiúk, In: *ZSARU- Rendörségi Magazin*, Új folyam, III. évfolyam, 19. szám, 1994 május 12.

SCHWEITZER, Albert: Verfall und Wiederaufbau der Kultur. In: Gesammelte Werke in fünf Bänden. II. Band. Union Verlag, Berlin – Zürich 1973

SMITH, Adam: A nemzetek gazdagsága, e gazdagság természetének és okainak vizsgálata. Akadémiai Kiadó, Budapest 1959

SMITH, Adam: Az erkölcsi érzelmek elmélete. In: *HORKAY HÖRCHER Ferenc (szerkesztő): A skót felvilágosodás. Morálfilozófiai szöveggyűjtemény. Gondolat Kiadó, Budapest 1996. (141–155.)*

SOREL, Georges: Über die Gewalt. Universitäts-Verlag Wagner, Insbruck 1928

SOROS György: A kapitalista fenyegetés. *Magyar Hírlap*, Gazetta, Lidové Novini és SME közös havi melléklete. 1997. január 25.

SOROS György: A globális kapitalizmus válsága. Veszélyben a nyílt társadalom. Scolar Kiadó, Budapest 1999

SOROS-riport a Magyar Televízióban 1994. október 26.-án. Riporterek: BÖJTE István és FISCHER István, Kommentátor: BODOR Pál, készült a Kreatív Média Műhelyében. A szöveget Bodor Pál bocsátotta rendelkezésre.

SZÉNÁSI Endre: Korszakváltás a biztonságpolitikában. Az első globalizációs háború. PXP. Az első Magyar Digitális Nyomda kiadványa, Budapest 2001

SPIELMANN József: Betegség, orvoslás, társadalom. Az orvosi szociológiavázlata. Kriterion Kiadó, Budapest 1984

SZENT-GYÖRGYI Albert: Az őrült majom. In: *SZENT-GYÖRGYI Albert: Válogatott tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest 1988. (251–282.)

SZRETYKÓ György: Változások a magyar társadalomban. (1990–1997). Szociológiai és politológiai tanulmányok. A Villányi úti Konferencia Központ és Szabadegyetem Alapítvány kiadványa, Budapest 1998

SZRETYKÓ György: A harmadik út, mint a magyar társadalom alternatívája. In: Szárszó '93. Az 1993. évi Szárszói Tábor Előadás- és megbeszélés-sorozata. Püski. Budapest, 1993. (670-683)

SZRETYKÓ György: Társadalmi kihívások - magyar válaszok. In: *Gazdaság és Társadalom. Társadalomtudományi folyóirat.* 1993/5. (92 – 121)

SZRETYKÓ György (szerk): A szegénység, az egészség, és a társadalmi kirekesztettség. A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaság-tani dimenziói. Kiadó: Comenius Kft. Pécs, 2007

SZRETYKÓ György: A nagycsaládosok életkörülményeinek alakulása Magyarországon a rendszerváltás óta. In: *SZRETYKÓ György (szerk): A szegénység, az egészség, és a társadalmi kirekesztettség. A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaság-tani dimenziói. (169 – 205) Kiadó: Comenius Kft. Pécs, 2007*

TEACHOUT, Terry: Amerika hite és nemzeti karaktere. *Valóság*. 2007/8 Külföldi Folyóiratokból 123-128

TAUSCH, Reinhard – TAUSCH, Anne-Marie : Erziehungspsychologie. Verlag für Psychologie – Dr. C. J. Hogrefe, Göttingen, 1971.

Tőkéczki László: Kell-e az államot lerombolni? Kairosz Kiadó, Budapest 2005.

TUMIN, Melvin M.: Schichtung und Mobilität. Juventa Verlag. München, 1970

VARGA Balázs: A gyermekszegénység alakulása és módozatai az OECD országokban és Magyarországon. In: *SZRETYKÓ György (szerk): A szegénység, az egészség, és a társadalmi kirekesztettség. A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaság-tani dimenziói. (123 − 136) Kiadó: Comenius Kft. Pécs, 2007*

VOLTAIRE: Filozófiai ábécé. Európa Kiadó, Budapest 1983

WEBER, Max: Wirtschaft und Gesellschaft – Grundriß der verstehenden Soziologie. 1. Halbband. Mohr Verlag, Tübingen 1956

WEBER, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Cserépfalvi Kiadó 1995

WERNICH, A,: Geographisch-medizinische Studien nach den Erlebnissen einer Reise um die Welt. Berlin 1878. 137. In: *BLOCH, Iwan: Das Sexualleben unserer Zeit*. Louis Markus Verlag. Berlin 1906.

VASS Csaba: Hatalom, szakralitás, kommunikáció. Kommunikáció és médiaelméleti tanulmányok. Kiadó: Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, Budapest 2005.

VASS Csaba: Intra- és multinacionális szegénység és a szegénység alatti világok. *In: SZRETYKÓ György (szerk): A szegénység, az egészség, és a társadalmi kirekesztettség. A roncstársadalom szociológiai és társadalomgazdaság-tani dimenziói. (15–122) Kiadó: Comenius Kft. Pécs, 2007*

ZSARU- Rendőrségi Magazin, Új folyam, III. évfolyam, 19. szám, 1994 május 12.

Centesimus annus. II. János Pál Enciklika. 1991

BIBLIA. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Szent István Társulat, 1992

DER BABILONISCHE TALMUD. Németre fordította és jegyzetekkel ellátta Jakob FROMMER. Wiesbaden, év nélkül

"Hat sich der Mensch etwickelt, oder erschaffen worden? Wachturm Verlag, Wiesbaden 1968

KOVÁCS EMŐKE:

A fővárosi mozik a Kádár-korszakban

(*Prológus*) A mozi a fővárosban listavezetőnek számított a kulturális, szórakoztató intézmények között, hiszen bármikor, bárkinek olcsón a rendelkezésére állt, tekintet nélkül minden társadalmi különbségre. A mozi önmagában is programot jelentett, a filmtől függetlenül. A mozi fénykorában elegendő volt a film és a sötétség, meg a vetítőgép, a néző szórakozni vágyott.[1]

„*1963-ig, tizenkét éves koromig Újpesten laktam. A következő mozikba jártam gyalog: Munkásotthon (ez volt a legközelebb), Fény, Szabadság és Alkotmány (ez a legtávolabb). Hogy melyiket szerettem legjobban? Nagyjából egyformán. A matinékon sokan voltak. Szombat este is. A jegyet nem én vásároltam. Nem szerettem sorban állni. Őfelsége kapitánya, Háború és béke, Julius Caesar, Halálhajó, Kocsubej. Elég hamar eldőlt, hogy a kosztümös filmekért sohasem fogok rajongani. A kísérőfilmekért sem. Untam. Az artistaműsor semleges volt. Egykerekű biciklin labdákat dobáltak a levegőbe. Bűvészkedtek. Rendben. Perecet árultak. Inkább szomjas voltam. Jaffa vagy málna? Három gongütés a nagyfilm előtt. Összehúzták a függönyt, hogy ismét széthúzhassák. Villanyégők világították meg a színpadot. A nézők elcsendesedtek. Sötét lett. Aztán történt valami, amitől izgalmassá vált a világ: az újpesti évemben láttam Jancsó Miklós Oldás és kötés című filmjét. Apámmal, vasárnap délelőtt, a Fény moziban, az Árpád úton* [IV. ker., Árpád út 77. – K. E.]. *Éppen negyven éve. Kevesen voltunk a nézőtéren. A filmen hús-vér embereket láttam, akik ugyanúgy öltöztek, mint mi. Cigarettáztak (már én is próbáltam), twistet táncoltak (ahogy én is a tízperces szünetekben, hátul a padok mögött). Orkánkabátot viseltek, sportautót kértek kölcsön, házibuliztak, amatőrfilmet néztek. Nekem ez nagyon tetszett. Presszókban találkoztak a szereplők, dzsesszt hallgattak. Olyan szerettem volna lenni, mint ők. Láttam az Emkét, a Várkert kioszkot, a 9-es villamost és a műtermet. Ráéreztem a férfi-nő kapcsolatának titokzatosságára, izgalmasságára. Nem hiszem, hogy értettem a filmet. A hangulatát igen. A zenéit igen. Az operációt igen. Bartókot igen. A fényt igen. Ezt a meghatározó élményt köszönhettem a Fény mozinak, mert ott éltem át. Ezért a legkedvesebb mozim. Volt.*”[2] – olvashatjuk Györe Balázs visszaemlékezését, napjainkból, az általunk választott korszak mozis világáról. A rövid esszészerű memoár – ugyan egyetlen mozira (*Fény*) – összpontosít, de igen jól tükrözi annak a korszaknak a hangulatát, élményvilágát, amelyet jelen, gondolatébresztő tanulmányunk feltárni kíván.

Munkánkban a budapesti mozik világát (nézőközönségét, filmpolitikáját, filmforgalmazását, a fővárosi filmszínházak virágkorát és hanyatlását) – 1960 és 1989 között – mutatjuk be. Írásunkban több pont akár tovább kutatható, ezért főként egy vázlatos, de gondolatébresztő dolgozatnak készült, amelynek célja, hogy feltárja ezt a releváns, történeti szempontból is érdekfeszítő, de kevésbé ismertetett témát, amely nemcsak a magyar kinematográfia, hanem a magyar politika-, esemény-, művelődés- és kultúrtörténet számára is novumokat tartalmazhat.

(*Az előzmények: történeti áttekintés az 1945 és 1960 közötti időszak fővárosi mozijairól*) 1945-ben, a II. világháborút követően Magyarországon összeomlott a gazdaság, a politikai rendszer és a kultúra, így a magyar film intézményrendszere is. A helyzetet jól érzékelteti Szőts István[3], filmrendező röpiratának (1945) részlete: „*A pusztítás, a romok nagyobbak, mint képzeltük. Moziparkunk egy része új határok mögé került, egy része nehezen pó-*

tolható kárt szenvedett; filmgyáraink finom műszerei, felszerelése jórészt megsemmisült. Oroszország, Amerika hatalmas filmtermése előtt megnyíltak a mesterséges zsilipek. A stúdiók, ahol tegnap még sorban álltak a gyártók, ma üresen konganak. Magyar film? Pláne magyar filmművészet? Ma, amikor nem üzlet filmet készíteni? Talán arra lesz jó ez a nagy pusztítás, hogy mindent elölről kezdhessünk. A film – művészet, vagyis legalábbis akar lenni…"[4]

A II. világháború után 1945. február 3-án nyitotta meg újból kapuit az *Uránia* filmszínház, *Az oreli csata* című szovjet filmmel. 1945. február végétől már a *Corvin* mozi is üzemelt. 1946 végén pedig 67 filmszínház (közvetlenül az ostrom előtt: 82 játszó mozi volt) működött Budapesten, vidéken 428. 1947-re emelkedett.[5]

Mindezek ellenére a magyar film újjászületéséről beszélhetünk. A magyar filmszakma, a jól bevált módszerek (magántőkés befektetések, filmvígjátékok gyártása) felelevenítésével próbálkozott. Így nyitotta meg kapuit, elsőként Magyarországon a *Hunnia Filmgyár Rt.*, amely állami támogatást is kapott, meglévő részvényei mellé. A vezérigazgató Gertler Viktor[6] filmrendező lett, aki 1945 őszén már be is jelentette: a *Hunnia Filmgyár*, két helyreállított műtermében (a Gyarmat utcaiban és a Pasarétiben) megindult a filmgyártás. Európában elsőként a *Hunniá*ban forgattak filmet. Így készült el a koalíciós időszak első magyar játékfilmje: *A tanítónő*. Keleti Márton irodalmi adaptációja Bródy Sándor író 1907-es színművéből készült. A főszereplők között a világháború előtti nagy filmes gárdát, például Jávor Pált, Szörényi Évát láthatjuk. A film témája voltaképpen egy idealizált történet volt: az igazát védő, erkölcsileg feddhetetlen tanítónő felülemelkedik a falu képmutató, züllött oligarchái felett.

Szinte ezzel a filmmel egyidőben készítette el Ráthonyi Ákos[7] Szép Ernő-adaptációját, az *Aranyórá*t. Ebben az évben még két film gyártását kezdték meg, de csak az egyik befejezésére volt pénz (*Hazugság nélkül*, Gertler Viktor rendezésében). Mind a négy film esetében megállapítható: a magyar filmesek a régi, bevált mechanizmusok felélesztésével próbálkoztak: ismert rendezők, sablonos művek, magántőkés befektetések.

De a régi struktúra lassan változni kezdett. 1946-ban már nem készült magyar film. 1947-től pedig elkezdődött a filmszakma átpolitizálódása. A magyar filmgyártó műhelyek a vezető politikai pártok kezébe, mecenatúrájába kerültek. A *Magyar Filmiroda Rt.* (MAFIRT) a Magyar Kommunista Párthoz és a Szakszervezeti Tanácshoz tartozott; az *Orient Filmipari Rt*. a Szociáldemokrata Párt tulajdona; a Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt vállalkozása a *Kisgazda Mozgóképüzemi Rt.* (KIMART) lett, míg a Nemzeti Parasztpárthoz a *Sarló Könyv és Filmtermelő, Értékesítő Szövetkezet* kapcsolódott.

A magyar filmgyártás 1947-ben indult be újból. De ekkor már a politikai pártok készíttették el, saját filmjeiket: a *Mezei Prófétá*t a Parasztpárt, a *Könnyű Múzsá*t a Kisgazdapárt, a *Beszterce ostromá*t a Szociáldemokrata Párt és a *Valahol Európában* című filmet a Kommunista Párt. Ezen filmeket – a fokozatosan átalakuló politikai helyzet miatt – már nem is igazán engedték bemutatni. A sorból két ok miatt emelkedik ki Radványi Géza (1907-1986) *Valahol Európában* című filmje: ezt megtekinthették a mozilátogatók, és magas művészi színvonalat képviselt.

Radványi a háborút követően, hosszas európai tartózkodás után tért vissza Magyarországra. Már a világégés idején készített filmeket pl. az *Európa nem válaszol* és a *Zárt tárgyalás* címűt. A *Valahol Európában* a nyugat-európai filmgyártásban terjedő neorealista irányvonal elveit ötvözte, s a háború utáni generáció sodródását, útvesztését, otthonkeresését foglalta össze. A film, átütő ereje, művészi színvonala miatt Locarnóban díjat is kapott. A film utóélete azonban már nem ilyen kedvezően alakult: főszereplője, az idős karmester, Somlay Artúr (1883-1951), évekkel később, politikai tiltakozásképp, emigrált, majd 1951-

ben öngyilkos lett. Radványi, a kommunista hatalomátvétel után ismét külföldön folytatta pályáját. Balázs Béla[8] (1884-1949) pedig, a politikai támadások következtében, 1949-ben meghalt.

1947-ig egyetlen filmgyártó maradt független a pártok befolyásától: Szőts István. Szőts neve a magyar kinematográfiában jártasak számára ismerősen csenghet: 1942-ben ő rendezte az *Emberek a havason* című, átütő művészi erejű filmet. 1947-ben pedig Móra Ferenc 1927-ben íródott regényéből elkészítette az *Ének a búzamezőkről* című alkotását. A film az I. világháborúból hazatérő katona történetét meséli el. A katonáét, aki új életet akar kezdeni. Erre a kezdet kezdetén, úgy tűnik, minden esélye megvan: elveszi katonatársa özvegyen maradt feleségét, majd gyermekük születik. A kisgyermek azonban mocsárba fullad, a feleség egy vallási szektához csatlakozik, elméje megbomlik, s öngyilkos lesz. Az idilli állapot néhány hónap alatt szertefoszlik. Szőts filmjét azonban már a kommunista pártvezetés nem engedte bemutatni. A filmtörténészek két okot említenek ezzel kapcsolatban: az egyik, hogy Balázs Béla is részt vett tanácsadóként, a film megalkotásában. Ezt azonban elvethetjük, hiszen Balázs Béla ekkoriban a *Valahol Európában* című filmmel dolgozott. A valós ok, inkább a filmben megjelenő egyházi körmenet, és a film pesszimista, illúzióvesztett hangulatában keresendő. A lírai filmballadát 1979-ben láthatta először a magyar filmközönség.

A magyar filmtörténet, filmszakma életében a nagy cezúra: 1948. március 21. volt, amikor is államosították a magyar filmipart. Filmgyártással ettől kezdve a *Magyar Filmgyártó Nemzeti Vállalat*, a filmek forgalmazásával pedig a *Mozgóképüzemi Nagyvállalat*, azaz a MOKÉP foglalkozhatott. Az államosított magyar filmgyártás első filmje Bán Frigyes *Talpalatnyi föld* című munkája volt, amelyet 1948-ban mutattak be. De ez már egy új korszak kezdete Magyarország és a magyar filmszakma, mozi életében is.[9]

1951 márciusában újabb átszervezés történt: a mozik vezetését országosan a tanácsok (pesti és megyei) vették át. *A Nagybudapesti Kirendeltség*ből megalakult a FŐME, azaz a *Fővárosi Mozik Egyesülete*. 1952-ben a FŐME FŐMO-vá, azaz a *Fővárosi Tanács Mozgóképszínház Vállalatává* alakult, s gazdasági, technikai, irányítási, felügyeleti szempontból a Fővárosi Tanács alá tartozott. A FŐMO igazgatója Ladányi Sándor, Horváth Sándor, majd dr. Nagy Sándor lett.

A FŐMO legfőbb feladata a filmek propagandája és a különböző felmérések, valamint a gyakorlati tapasztalatok alapján annak megállapítása lett, hogy melyik filmet melyik filmszínházban mutassák be.

Később, 1955-ben megalakult a külföldi filmek beszerzésére és a magyar filmek eladására a HUNGAROFILM, így a MOKÉP működési területe egyre inkább csökkent.

(*A budapesti mozik világa az 1960-as évektől az 1980-as évek végéig, a fővárosi mozizás csúcsesztendei (1960-1970)*)

1960-at a magyarországi mozizás csúcsesztendejének tekintették. Joggal. A FŐMO ekkor 105 mozit kezelt, 1974 nyarán viszont csak 78 mozi működött a fővárosban. 1960-ban 36 millió jegyet váltottak, míg 1973-ban nem egészen 20 milliót.[10]

A filmforgalmazás 1948. évi államosítását követően a mozik látogatottsága rendszeresen növekedett. 1958-tól kezdődően azonban már az érdeklődés mérséklődésének jelei mutatkoztak, de 1960-ban a forgalmazás még el tudta érni 140 millió fővel, a legjobb látogatottsági eredményt, de már ehhez is igen nagy erőfeszítés kellett. 1961-től pedig fokozatos csökkenés volt érzékelhető.

Az 1965/66-os tanévben 60 középiskolában kb. 10.000, az 1966/67-es tanévben 110 középiskola mintegy 28.000 diákja tanult filmesztétikát. 1967-ben Budapesten 13, vidéken

pedig 87 filmklub működött, 30.000 taggal.[11]

Az 1950-es évektől, a ’60-as évek elejétől nagyarányú rekonstrukciós munkálatok kezdődtek Budapesten és országszerte. A mozifelújítások azonban azzal a hátránnyal jártak, hogy kevesebb pénz jutott magára a filmvetítésekre. Hiszen az ekkor megjelenő színes kópiák igen sokba kerültek, s a FŐMO csak hármat tudott belőlük elkészíttetni, melyből kettőt vidékre küldtek, egy pedig Budapesten maradt.

Az 1960-as évektől egyre inkább a mozik korszerűsítésének igénye került előtérbe. Ennek jegyében 1958. július 16-án megnyílhatott a szélesvásznú *Szikra* mozi, amelyet kétmillió forintos ráfordítással építettek át, s korszerűsítették a hangtechnikai berendezését és a világítását.[12] Az újjáalakított mozi Budapest legszebb filmszínházává vált. Az ünnepélyes megnyitón a *Szerelem és fecsegés* (Alessandro Blasetti, 1957) című olasz filmet mutatták be.

1959-ben – az 1939 óta folyamatosan működő – *Híradó* mozit építették újjá: az előcsarnokba kényelmes ülőhelyeket rendeztek be, a nézőtéren új székek, ízléses függönyök, neszfogó gumipadló és jobb akusztika várta a közönséget, szélesvásznú technikával, amely lehetővé tette a szélesvásznú filmek és a humoros torzító trükkfilmek vetítését is.[13] A *Film, Színház, Muzsika* című hetilap arról tudósított, hogy a *Híradó* mozit ekkoriban naponta átlag 4.100 néző látogatta. A *Híradó* mozi Budapest leglátogatottabb mozija jelentette vizsgált korszakunk első évtizedében.

Az 1960-as évektől nőtt a mozizási láz, ám erre negatívan hatott, hogy egyre több filmszínházat kezdtek rekonstruálni, amelyet ideiglenesen bezártak. A FŐMO akkori igazgatójával, Ladányi Sándorral készített interjúban a riporter a legfőbb problémákra világított rá: miért alakulnak ki tumultuózus jelenetek a fővárosban, egyes filmvetítések előtt (pl. *Háború és béke*), miért nem vetítenek ifjúsági filmeket?[14] Ladányi Sándor pedig felvázolta a problémák okát. Kiemelte, hogy a színes kópiák igen sokba kerülnek (s amint erre már a fentebbiek során is utaltunk), hármat tudtak belőle akkoriban készíteni, melyből kettőt leküldtek vidékre, egyet pedig a fővárosban „utaztattak”. S valóban hiány mutatkozott a 10 éven aluliaknak szóló filmekből, ezért a FŐMO javasolta a *Filmfőigazgatóság*nak, hogy vásároljon újfent Walt Disney-filmeket, a Mark Twain regények filmváltozatait és régebbi szovjet ifjúsági filmeket, s megkezdték a *Ludas Matyi* filmek újbóli vetítését is.[15]

Az 1960. január 25-én keletkezett *Jelentés a Fővárosi Mozi Vállalat filmforgalmazási tapasztalatairól és a legfontosabb problémákról*[16] című irat szerint 1957-től egészen 1960-ig 108.000.000 látogató volt az állami kezelésben lévő mozikban. A *Jelentés* arról is beszámolt, hogy örvendetes tény, hogy a magyar és a szovjet filmek iránti érdeklődés is megnőtt. A magyar filmek látogatottsági eredményét csökkentette, hogy „*e filmeket úgynevezett takarásos eljárással is készítik és így bemutatásuk a drágább helyáru szélesvásznú mozikban történik. A takarásos eljárás e filmek művészi értékét nem emeli, viszont a nézőknek többet kell fizetni*.”[17]

A *Jelentés*ben Ladányi Sándor annak is hangot ad, hogy további eredményeket tudnának elérni, ha a régebben mozi céljait szolgáló épületet visszakaphatnák, s megnyithatnák a közönség számára (pl. volt *Capitol* mozi épülete, amelyet a *Közlekedés és Postaügyi Minisztérium* garázsnak használt), illetve, ha a dolgozók képzettsége, kulturális színvonala javulna (továbbképzésekkel, műszaki tanfolyamokkal).[18] A *Jelentés*hez fűzött 4. sz. melléklet fontos számadatot közölt: ekkoriban Budapesten 296, vidéken pedig 4.128 mozi üzemelt. Hangot adott az irat annak is, hogy a fővárosi mozihálózat esetében a fő problémát az jelenti, hogy a mozik nagy része belterületen működik, a munkáskerületek ellátottsága még mindig gyenge, az új lakótelepek pedig nem kaptak mozikat.

A *Színház- és Filmtudományi Intézet* 1957-ben nyitotta meg az *Ady* mozi helyén,

a *Filmmúzeum*ot, amely a főváros és az ország első repertoár- és reprízmozija volt. A *Filmmúzeum* vállalta fel a művészfilmek vetítését. A *Film, Színház, Muzsika* című sajtóorgánum az 1960-as évek elejétől egyre többet foglalkozott a budapesti művészmozi létrehozásának problematikájával, hiszen megnövekedett igény mutatkozott a közönség körében az igényes művészeti alkotások megtekintésére. A „jóért haragvó" közönség, az artkino hálózat létrehozását sürgette.[19] Olyan művészmozit kívántak, „*amelyben otthonra találhatnának a modern filmművészet magas hőfokon élményt adó vagy vitára késztető darabjai*."[20] A megújulás jegyében rendezték meg a lengyel, majd a francia filmnapokat, s kezdték el hirdetni a „*valódi és korszerű filmművészetre való igényt*"[21]. Így került vetítésre a „*cinéma vérité*" egyik megalapítójának, Jean Rouchnak *Néger vagyok* és az *Emberi piramis* című filmje, François Reichenbach *Ilyen nagy szív*, Louis Malle *Zazie a metrón* című művészfilmje is. A *Filmmúzeum* felújítását végül 1968-ban kezdték el. Ebben az időszakban már olyan filmeket tűztek itt műsorra, mint a *Broadway Melody* (1940) című zenés-táncos amerikai revűfilm, amelyet Fred Astaire és Eleanor Powell szereplése tett emlékezetessé.[22]

A *Filmmúzeum* azonban anyagi gondokkal küzdött, hiszen nemcsak önmagát kellett fenntartania, hanem biztosítania kellett a reá alapított *Filmtudományi Intézet* és *Filmarchívum* tudományos és gyűjtőmunkájának költségeit is. Ez a gazdasági célszerűség csak műsorpolitikai engedményekkel valósulhatott meg, különösen a kezdeti években: a *Filmmúzeum* ugyanis megkezdte működését, ám nem volt elegendő muzeális értékű film. A *Filmmúzeum* egy meglehetősen nosztalgikus alkotással nyitotta meg kapuit: a *Meseautó* (Gaál Béla, 1934) vetítésével, s az ambivalenciát tovább fokozta olyan filmek levetítése, mint például a *Tarzan*. Talán ez lehetett az oka annak, hogy a művészi értékét tekintve egyedülálló olasz filmet, a *Vihar előtt* (Luchino Visconti rendezésében) címűt, vetítés közben (sic!) kellett lecserélni, mert nem nyerte el a közönség tetszését.[23] A *Filmmúzeum* törzsközönsége azonban lassan kialakult, s vetítésre tűzhettek Szergej Eizenstein, D. W. Griffith alkotásokat is. A sikerességhez hozzájárult, hogy a *Filmmúzeum* műsorpolitikáját egyrészt a nem bérleti, nyilvános, ún. futóműsorok „art kino" filmjei, másrészt a *Filmmúzeum Baráti Köré*nek nem kereskedelmi jellegű bérletsorozatai képezték. Először a futóműsorok filmjeivel sikerült kialakítani olyan műsorpolitikát, amely lehetővé tette a nemzetközi filmművészet moziforgalmazásra nem kerülő alkotásainak bemutatását, mint például Alain Resnais *Szerelmem, Hirosima*, Andrzej Wajda *Hamu és gyémánt*, Claude Chabrol *Unokafivérek* című filmjeit. Ebbe a láncolatba illeszkedtek bele az 1960-as évek közepétől egyre gyakrabban szereplő nemzeti filmbemutatók, mint a francia új hullám, a lengyel iskola, a bolgár és jugoszláv filmtörténeti retrospekció, a csehszlovák új hullám és a svéd film történetének áttekintése.[24] A legsikeresebben futó, leglátogatottabb filmek a következők voltak 1966-ban, a *Filmmúzeum*ban: *Az éjszaka* (olasz), *Édentől Keletre* (amerikai), *Éli az életét* (francia), *Füst* (olasz), *Hamu és gyémánt* (lengyel), *Húszévesek szerelme* (koprod.), *Jules és Jim* (francia), *Jegyesek* (olasz), *Krisztina királynő* (amerikai), *Mamma Roma* (olasz), *Min nevettünk?* (magyar), *Mater Johanna* (lengyel), *Moulin Rouge* (francia), *Modern Pimpernel* (angol), *Nagy ábránd* (francia), *A nagy hadgyakorlat* (francia), *Az öreg halász és a tenger* (amerikai), *Phaedra* (görög), *Rettegett Iván* (szovjet), *Szamurájhűség* (japán), *Szerelmek városa* (francia), *Sztriptíz bár a Sohóban* (angol), *Szürke fény* (dán), *Vörös sivatag* (olasz), *Zazie a metróban* (francia).[25] Ha pedig a látogatók korosztályának összetételét nézzük: az 1966 májusában, a *Filmmúzeum* bérlői között kiosztott mintegy 5000 kérdőív kitöltött 30 %-ának válaszai szerint a bérlővásárlók 76,6 %-a a 35 év alatti korosztályból került ki, zömmel, 40 %-ban 23-35 éves nézők közül.[26]

A ’60-as évek közepétől nemcsak a technikai újítások, a mozibajárási igények jelentettek változást, hanem az újonnan megépülő fővárosi lakótelepeken a mozik hiánya is. A *Fővárosi Tanács* ugyan már úgy állította össze a lakótelepek terveit, hogy filmszínház is legyen bennük. Ám a későbbiekben csak részben sikerült ezen elképzeléseket megvalósítani.

A látogatottság növelése érdekében a FŐMO kibocsátotta 1964-ben az *Ifjúsági mozibérlet*et,[27] rajta a híres Lenin idézettel: „*Minden művészet közül számunkra a legfontosabb a film*”. Ezt a rózsaszín kartonlapot – amely 1 forintba került – az általános és középiskolások, valamint az ipari tanulóintézetek diákjai számára helyezték forgalomba. Ez a mozibérlet azonban kultúrpolitikai célokat is hivatott szolgálni. Ugyanis az első három jeggyel bármely – nem korhatáros – filmet is meg lehetett tekinteni, a negyedik jeggyel azonban kötelezően kellett választani a következőkből: *Különös ismertetőjel*, *Homéros földjén*, *Képek a magyar némafilm történetéből*, *Válás Budapesten*, *Lángoló Ifjúság*. Azok a diákok, akik igazolták a mű(vek) megtekintését, ismételten fakultatív módon tekinthette meg a három előadást, utána pedig újból meg kellett nézniük a megszabott – a *Ha egyszer, húsz év múlva*, az *Aranykezű Mária*, a *Talpalatnyi föld*, a *Fekete Péter* című – filmek egyikét. Azok, akik végignézték a felsoroltakat is, négy filmet „élvezhettek” még, szabad akaratuk szerint.

A televízió megjelenésével (1957-től),[28] a moziba járási igények változásával azonban egyre kevesebben látogatták a mozikat. A jelenség kapcsán a hazai kultúrpolitikusok is felkapták fejüket: a *Központi Népi Ellenőrzési Bizottság*, Köpeczi Béla számára 1964-ben többoldalas *Jelentés*t írt a filmforgalmazás területén végzett vizsgálatai kapcsán.[29] A *Jelentés* az 1962. évet és az 1963. év I. félévét vette górcső alá. „*A filmforgalmazás helyzete az utóbbi esztendőkben – a mozik látogatottságának erőteljes hanyatlása miatt – mind a kultúrpolitikai feladatok megvalósítása, mind a gazdasági eredmény tekintetében kedvezőtlenül alakult. A mozilátogatók száma 1960-hoz viszonyítva 1962-re több mint 18 millió fővel csökkent és a látogatottság visszaesése 1963-ban is tovább folytatódott. A korábbi években nyereségesen gazdálkodó moziüzemi vállalatok 1962-ben egy kivételével veszteségessé váltak. E helyzet több tényező együttes hatására következett be, melyek közül döntő jelentősége volt annak, hogy hazánkban az utóbbi években ugrásszerűen növekedett a tv készülékkel rendelkezők száma, ami azért is éreztette hatását, mivel – a tv térhódításával egyidejűleg – a mozikban bemutatott filmek színvonala a korábbi évekhez mérten jelentősen visszaesett. A moziüzemi vállalatok forgalmazási lehetőségeit kultúrpolitikai vonatkozásban mindenkor a rendelkezésre álló, adott színvonalú filmállomány – melyen belül az 1962. évben bemutatott filmek színvonala az átlagosnál alacsonyabb volt – és a MOKÉP által ebből adott műsorkeret határozta meg. Lényegében ennek függvénye az elért gazdasági eredmény is. A vizsgálat ezért a moziüzemi vállalatok tevékenységében alapvető hiányosságokat ugyan nem tapasztalt, de megállapította, hogy a műsorpolitika, a propaganda és szervező munka tekintetében a megváltozott helyzethez való rugalmasabb alkalmazkodással a forgalmazási eredmények viszonylagos javulását el lehetett volna érni…. A forgalmazási eredményeket kedvezőtlenül befolyásolta az is, hogy – a TV által nyújtott kényelmes szórakozási lehetőségekkel szemben – mind élesebben jelentkezik a mozihálózat igen elhanyagolt technikai - műszaki állapota*.”[30] A *Jelentés* tehát nemcsak tényfeltáró jellegű, hanem az okokat is vizsgálta: rámutatott arra, hogy a filmforgalmazás nem alkalmazkodott kellő rugalmassággal a televízió megjelenése következtében kialakult helyzethez, hiányolta a vígjátékok, a zenés, romantikus kalandfilmek bemutatását, a jó magyar filmeket és a propagandaötleteket is, kifogásolta az alacsony bérszínvonalat. A *Jelentés* végezetül a TV és a mozi szerepének, helyzetének, kapcsolatának tisztázását,

a társadalmi mozik (ld. munkásmozik, kultúrotthonok) hátrányos megkülönböztetésének megszüntetését, a mozik rekonstrukciójának felgyorsítását, egy komplex filmforgalmazó vállalat létrehozását sürgette.

A filmszínházak nézőszáma (millió főben)[31]

	Bp.	Összesen
1960	39,8	140,0
1961	38,4	135,4
1962	35,5	121,8
1963	33,6	115,7
1964	31,6	111,1
1965	30,8	106,0
1966	29,3	104,6
1967	28,8	96,7
1968	25,7	84,5
1969	25,1	82,3
1970	24,8	79,6
1971	22,8	74,7
1972	22,4	74,4

A mozik száma (1960-1969)[32]

1960	1969	Csökk.
Bp.	283	155-128
Össz.	4558	3981-557

S, hogy a korszak filmízlését is szemléltessük – bár külön Budapestre vonatkozó kimutatást nem találtunk – 1960 és 1969 között az alábbi 10 film vezette a népszerűségi listát: *Az aranyember* (Gertler Viktor - 1962), *A kőszívű ember fiai I-II.* (Várkonyi Zoltán - 1964), *A Noszthy fiú esete…* (Bán Frigyes - 1960), *Egy magyar nábob* (Várkonyi Zoltán - 1966), *Kárpáthy Zoltán* (Várkonyi Zoltán - 1966) *Egri csillagok I-II.* (Várkonyi Zoltán - 1968), *Ne hagyd magad Pitkin* (Robert Asher - 1963), *A fekete tulipán* (Christian-Jaque - 1964), *Korzikai testvérek* (Anton Gulio Majano - 1961), *Blood kapitány fia* (Tulis Demichelli - 1961).[33] Ezzel szemben a kultúrpolitika az alábbi filmeket tartotta a „legértékesebbnek": *Légy jó mindhalálig* (Ranódy László - 1960), *A tizedes meg a többiek* (Keleti Márton - 1965), *Katonazene* (Marton Endre - 1961), *Alba Regia* (Szemes Mihály – 1960), *Emberi sors* (Szergej Bondarcsuk – 1960), *Ballada a katonáról* (Grigorij Csuhraj – 1960), *Megbilincseltek* (Stanley Kramer – 1960), *Pál utcai fiúk* (Fábri Zoltán – 1969), *Julius Caesar* (Joseph Mankievicz – 1961), *Hely a tetőn* (Jack Clayton – 1960).[34]

(*Problémák, reformok, kísérletek (1970-1980)*) Az 1970-es évek elejére megfigyelhető, hogy a fővárosban a legszínvonalasabb, legkényelmesebb premier és utánjátszó mozik felé tolódott el, holott ezekben volt a legmagasabb az átlag helyár (6,50 illetve 4,42 Ft).[35] A nézőszám összetételén belül a főváros és a vidéki városi lakosság járt leginkább moziba. A munkásság és az értelmiség száma a feülreprezentáltságot jelzett, a parasztság továbbra sem járt moziba, különösen a 35-40 évnél idősebbek.[36]

A felsővezetés egyre többet foglalkozott a mozi ügyével. Az *Agitációs és Propaganda Bizottság* 1970. július 7-ei ülésének napirendi jegyzőkönyve hosszasan taglalta a problémákat: „*... az utóbbi tíz évben a mozik száma, főként látogatottsága fokozatosan csökkent. Az 1960. évi 140 millió nézővel szemben 1969-ben 82,3 millió volt a nézők száma. Bár a*

mozik nem veszítették el a kulturálisan aktív rétegek érdeklődését, a televízió a filmterjesztésben is átvette a vezető szerepet. A televízió olyan milliós passzív tömegekhez viszi el a kultúrát és a filmet is, amelyeket 20 év alatt sem a film, sem más kulturális eszköz nem volt képes a művelődés aktív részeseivé tenni. A filmellátással kapcsolatos fő gond, hogy az évente bemutatott 150 filmen belül viszonylag kevés az igazán értékes, sok a közepes, gyenge színvonalú, s ezért alacsony látogatottságú film. ”[37] A *Jegyzőkönyv* a filmek komoly társadalmi mondanivalójának hiányában látta az egyik fő okot, de leszögezte: „*A filmek látogatottságát azonban nemcsak maguk a filmek, közönség és a kritika, hanem a forgalmazás és a filmpropaganda gyengéi is jelentősen befolyásolják.* […] *Az Agit. Prop.* [Agitációs és Propaganda – K. E.] *Bizottság felhívja a figyelmet, hogy a filmforgalmazásban, a műsorpolitikában és a filmek propagandájában továbbra is a kulturális igényesség az irányadó.”*[38]

Ám az 1971-es *Jelentés* sem volt bizakodóbb hangvételű: „*Külön ki kell emelni Budapest moziparkjának helyzetét. Sem számban, sem minőségben nem felel meg a fővárost illető követelményeknek. 1970 óta 7 mozi szűnt meg. A Fővárosi Tanács szerint perspektívában még további mozik bezárásával kell számolni, a városrendezési szanálások és épületelöregedések miatt.*”[39] A statisztikák a mozilátogatók számának változásáról, de semmiképpen sem emelkedéséről tudósítottak: 1960-tól 1970-ig évről évre 5 és 12 millió között mozgott az országos nézőszám csökkenése. 1970-ben az előző évi 82,2 millióval szemben 79 millió 571 ezer tehető a mozinézők száma, tehát 2,6 millióval kevesebb.[40]

A mozibajárási kedv leginkább a fiatalok körében mutatott negatív tendenciákat. 1972-ben ezért elkezdték kiépíteni az ún. *stúdióhálózat*ot.[41] Ennek jegyében 1973. január elsejétől a *Toldi*[42] mozit *Stúdió 73* néven a főváros első művészmozijává alakították. Ugyanis a *Művelődési Minisztérium* 1972 augusztusában fogadta el a forgalmazás régóta sürgetett, úgynevezett második hálózatának tervét. A korábbi hároméves forgalmazási kísérlet alapján döntöttek úgy, hogy a *Toldi* legyen a pesti *Stúdiómozi*. A cél az volt, hogy olyan mozit hozzanak létre, amely Gémes György (a *Stúdiómozi* igazgatójának) szavait idézve: „*a fiatalságot érdekli, filmízlését fejleszti, és egyben politizál is*”.[43] Azért a Bajcsy Zsilinszky út 18. szám alatt található *Toldi* mozira esett a választás, mert a környék tele volt egyetemekkel, középiskolákkal, kulturális intézményekkel, s ez a mozi valóban a fiatal nézőközönséget célozta meg. Beletelt azonban néhány hónapba, amíg kikísérletezték, hogy valójában mire is van igénye a látogatóknak. Az 1945-ös év emlékére indították el a „*25 év – 25 film*” című programot, majd a Balázs Béla munkásságát ismertető sorozatot mutatták be. De levetítették a legújabb főiskolás filmeket, majd rövidfilmheteket rendeztek, s általában olyan alkotásokat sugároztak, melyeket máshol nem adtak közre. Két ízben sikerült egy-egy külföldi rendezőt is bemutatni. Először Bo Widerberget (*Adalen 31*, *Elvira Madigan*, *Gyermekkocsi*), majd a forgalomban lévő filmanyaggal egy Andrzej Wajda-sorozatot állítottak össze, s a *Csatorna* (1956), *Hamu és gyémánt* (1958), *Ártatlan varázslók* (1960), *Légió (1965), Minden eladó* (1969) és a *Tájkép csata után* (1970) című filmeket adták. 1973-ban pedig a következő, filmművészeti relikviákat játszották: Luchino Visconti: *Közöny* (1967), Anthony Friedmann: *Bartleby* (1970), Bernardo Bertolucci: *Megalkuvó* (1970), Ingmar Bergman: *Érintés* (1971), Federico Fellini: *Róma* (1972).[44] Ezen filmek, a statisztikai kimutatások alapján, kb. 70 és 90 %-os kihasználtságot értek el.[45] S mintegy 20.000 főnyi stabil nézőgárdával rendelkeztek. Egyetemisták, középiskolások, munkás fiatalok, akik általában a KISZ szervezésében látogatták a mozit, a közönség 70 %-a tehát a 18 és 30 év közötti korosztályhoz tartozott.[46] A sikeres látogatottsághoz valószínűsíthetően hozzájárultak az új propagandaeszközök is: bibliográfiával ellátott ismeretterjesztő füzetek (Widerbergről, Felliniről, Bergmanról), a MOKÉP kiadványa „*Filmművészet 73*” címmel,

de a bemutatók előtt érdekes kiállításokat is megtekinthettek a látogatók: szenzációnak számítottak Rubljov ikonjainak reprodukciói.

Az 1970-es évek közepétől azonban fokozatosan csökkent a fővárosban a moziba látogatók száma. A mozibajárás a mozibezárások (pl. városrendezési elvek miatt), a korszerűtlen műszaki és technikai állapotok, a televízió térnyerése és a FŐMO csekély költségvetése miatt esett vissza. Konkrét problémát jelentett például, hogy a FŐMO-nak saját magának kellett finanszíroznia a reklámot is: a napilapokban a moziműsor közlését, holott ezt külföldön a sajtóorgánumok díjmentesen vállalták. Magyarországon az öt központi napilapban hozták le a „műsorkockát", tehát a felsorolást, hogy melyik moziban, mit játszanak. Ez a FŐMO-nak évente 1 millió forintjába került. A FŐMO-nál a dolgozók keresete sem volt kielégítő, s egyre nagyobb hiány mutatkozott – az alulfizetettség miatt – a mozigépész[47] szakmán belül.

A filmszociológiai kutatások kimutatták, hogy a munkaidő csökkenése, a kéthetenkénti szabad szombatok sem hozták meg a mozibajárási kedvet, amelyben nagy szerepe volt a televízió elterjedésének. A FŐMO aktuális igazgatójával, Horváth Sándorral, a *Filmkultúra* egyik újságírója beszélgetett, s a FŐMO vezetője meglehetősen szomorú képet festett le, 1974-ben: „*Mindössze negyvenkét olyan fővárosi mozi van, ahol jók vagy legalább elfogadhatóak a műszaki, technikai körülmények. (Ideértve természetesen nemcsak az épületet, vetítőgépet, hangleadást, hanem a székeket, az általános nézőtéri körülményeket, fűtést, szellőzést, az előcsarnokok állapotát is.) Nem kevesebb, mint huszonkét olyan budapesti filmszínház van, amelyik beleesik a városrendezés szanálási terveibe, vagy a műszaki állapota olyan kriminális, hogy már a felújítására sem lehet gondolni. Nem sokkal kellemesebb a helyzet a következő tizenegy mozival. Ezeket ugyan rendbe lehet hozni, de csak olyan teljes rekonstrukcióval, ami óriási összegeket emésztene fel. Ráadásul súlyosbítja a helyzetet, hogy ebben a tizenegyben egy sor nagy befogadóképességű, ismert, jó helyen fekvő, népszerű filmszínház van. Ilyen például a Kossuth, a Dózsa, a Szikra, a Művész, a Csokonai vagy a Május 1, amelyik bauxitbeton épületben van, és lehet, hogy évekig semmi baj nem lesz vele, de az is lehet, hogy egyik pillanatról a másikra végleg le kell állítani*."[48] Az állapotok tehát mondhatni, korántsem hangzottak biztatóan. Ennek ellenére 1974-re, ha nem is emelkedett, de stabilizálódott a mozit látogatók száma, hiszen egy FŐMO kimutatás szerint 1974 első féléve, a 10.650.000 látogatóval arra engedett következtetni, hogy hosszú-hosszú évek után valamelyest növekedett a budapestiek érdeklődése a mozi iránt.[49] A '70-es évek végére pedig a fővárosi mozik számának emelkedéséről beszélhetünk.

A mozihálózat összetételének alakulása 1970 és 1979 között[50]

1970	1979	Változás
Bp.	154	198+44
Össz.	3879	3639-240

S, hogy a korszak filmízlését is szemléltessük, felsorolásképp közöljük – az 1970 és 1975 közötti időszakban – a legnagyobb látogatottságú magyar filmek címét: *Csárdáskirálynő* (Szinetár Miklós, 1971), *Lila ákác* (Székely István, 1972), *Csinom Palkó* (Keleti Márton – Mészáros Gyula, 1973), *Bob herceg* (Keleti Márton, 1972), *János vitéz* (Jankovich Marcell, 1973), *Hét tonna dollár* (Hintsch György, 1971), *Ítélet (*Kósa Ferenc, 1970), *A gyilkos a házban van* (Bán Róbert, 1970), *Törökfejes kopja* (Zsurzs Éva, 1973), *Fuss, hogy utolérjenek* (Keleti Márton, 1972), *Szerelmesfilm* (Szabó István, 1970), *Harminckét nevem Volt* (Keleti Márton), *Kitörés* (Mészáros Márta, 1970).[51] A legkisebb nézettségi adatot pedig az alábbiak produkálták: *Macskajáték* (Makk Károly, 1974), *Meztelen vagy* (Gyöngyössy

Imre, 1971), *Szarvassá vált fiúk* (Gyöngyössy Imre, 1974), *Ámokfutás* (Fazekas Lajos, 1974), *Fotográfia* (Zolnay Pál, 1974), *Romantika* (Kézdi Kovács Zsolt, 1973), *Tűzoltó u. 25*. (Szabó István, 1971), *Jelbeszéd* (Luttor Mara, 1974).[52] A mellőzött, vetítésre nem engedélyezettek pedig a következők voltak: *Bástya sétány '74* (Gazdag Gyula - 1974), *Kenguru* (Zsombolyai János - 1975), *Tükörképek* (Szörény Rezső - 1975), *Két pont között* (Révész György - 1975), *Egyszerű történet* (Elek Judit - 1975), *Legenda a nyúlpaprikásról* (Kabay Barna - 1975), *Járvány* (Gábor Pál - 1975), *Azonosítás* (Lugossy László - 1975), *Ballagó idő* (Fejér Tamás - 1975).[53]

A fővárosi mozikat – az anyagi nehézségek ellenére – reklámmal próbálta meg a FŐMO életben tartani. Ennek kitűnő példája, az 1979-es *Budapesti Mozitérkép*[54] című kiadvány, amely nemcsak az összes fővárosi mozi nevét, címét, telefonszámát, a kerületek térképét, hanem tanácsokat (pl. éjszakai vetítés, tolmácsberendezések, elővételi pénztárak), tippeket is tartalmazott. Példának okáért: az Akácfa utcai *Gorkij*ról, a szovjet filmek mozijáról, megtudhatjuk: az orosz nyelv elsajátítását kívánta segíteni azzal, hogy minden hétfőn a második és harmadik előadáson orosz nyelvű filmet vetítettek. A Szent István körúti *Tanács* mozi pedig – a *Mozitérkép* alapján – akkoriban a „*magyar filmek otthona, a magyar filmek mozija*" volt, ahol az 1945 után készült magyar filmeket tűzték műsorra, s a filmsorozatok egy-egy rendező, színész, operatőr pályáját mutatták be. Az új magyar filmeket pedig – a premiert megelőzve – elsőként sugározták.

(*Epicédium a fővárosi mozikért (1980-1989)*) Mind a fokozatos mozibezárások, mind a szabadidő, a kulturális infrastruktúra, a jövedelmi viszonyok, az életmód és a szokások megváltozása is eredményezte a fővárosi mozik hanyatlását. Az időfelhasználás átalakulásában a „munkakényszer" – a második, harmadik műszak – játszott szerepet. Az 1970-es évek közepétől, s végétől a családok életszínvonala, gyarapodása csak úgy volt lehetséges, ha az emberek plusz munkát vállaltak – maszekoltak, géemkáztak, kalákázták – vagy a hiányszindróma következményképp borravalóra, csúszópénzre, paraszolvenciára alapozták kiegészítő jövedelmüket.

Az 1980-as évek elejétől a szaklapok – *Film, Színház Muzsika*; *Filmkultúra*, *Filmvilág* – egyre nagyobb számban közöltek *Mozisirató*, *Mozikesergő*, *Hiszek a moziban* címmel tárcákat, riportokat. Kárpáti György *Mozisirató*[55] című, rövid, de a problémák gyökereit, plasztikusan feltáró riportcikke nemcsak a látogatottság csökkenéséről számolt be, hanem egy rövid helyzetképet festett a másik oldalról, a moziban dolgozókról. Feltárta a mozigépészek, jegyszedők alulfizetettségét, s munkájuk „nyomorúságos" voltát, a mozik funkciójának átalakulását. Ma már megeshet, hogy megmosolyogjuk a cikkíró által meginterjúvolt 22 éves mozigépész elkeseredett, de akceptálható nyilatkozatát: „*A fizetésem még a háromezret sem érte el. Nem volt karácsonyom, szilveszterem, míg mások a strandon a hasukat süttették, én a sötét, fülledt, meleg vetítőben dolgoztam. Akár hiszi, akár nem, még Magda, a menyasszonyom is faképnél hagyott. Azt mondta: vegyem feleségül a Claudia Cardinalét (akkoriban épp a Volt egyszer egy vadnyugat-ot vetítettem), úgy is állandóan a CC-t bámulom. Kiléptem, kőművesek mellé kerültem, a régi bérem háromszorosát keresem, a moziban a nézőtéren ülhetek, kényelmesen hátradőlve. És hamarosan megnősülök. Régi menyasszonyom, Magda ugyanis visszatért hozzám.*"[56] Kárpáti írásának végén a FŐMO filmforgalmazási igazgatóhelyettesét is megszólaltatta, aki a nyugdíjas és ifjúsági bérletek, a nosztalgiaműsorok bevezetését, a kulturáltabb környezet megteremtését helyezte kilátásba. De az adatok egyre elkeserítőbbnek tűntek: 1981 első három hónapjában 300 ezerrel csökkent a mozinézők száma Budapesten, a múlt év (1980) hasonló időszakához viszonyítva.[57]

A tudósítások tehát mozik a megszüntetéséről, a nézőszám csökkenéséről, a moziba látogatók moráljának átalakulásáról (pl. szemetelés, illetlen kommentárok, hanyag viselkedés film közben) számoltak be. Ezért újabb újításokkal próbálkoztak: egyre nagyobb propagandát kapott a kertmozi,[58] amely május első napjaitól szeptember végéig vetített. 1981-ben 4 ilyen mozi működött: a csepeli szabadidő parkbéli, a budai kertmozi, a Marczibányi téri Művelődési Ház udvarán lévő kertmozi és a margitszigeti *Vörösmarty* kertmozi. Ezek a mozik évente 4000 látogatók vonzottak, s itt már nem igazán a színvonal számított. A kertmozikba nem feltétlen „szellemi táplálékért" jártak a látogatók, hanem pusztán kikapcsolódni, szórakozni. Ezért a többnyire közönségsikerre spekuláló filmek előjátszói a szabadtérik voltak: itt kezdte a pályafutását például a *Pokoli torony* is, vagy a *Biztosan ölő sárkánylady*, a *Ki öli meg Európa nagy konyhafőnökeit* és a *Pogány madonna* című film is. A filmcímekből is kitűnik a középszerűség, a művészi színvonal iránti csökkent igény.

Ám a mozi ügyét szívükön viselők továbbra sem adták fel a küzdelmet, a mozi életben tartásáért küzdöttek.[59] Ennek jegyében az 1970-es évek végén, s a '80-as évek elején a következő reformok kerültek bevezetésre: nemcsak stúdió- és kertmozi létezett, hanem egyéb speciális mozik, élőműsorral összekapcsolt filmrendezvények, a társművészetek fejlődését bemutató, évenként több mint száz – mozikban rendezett – kiállítás és különböző rétegekhez szóló, alkalmakhoz kapcsolódó vetítések. Ekkoriban nyitották meg kapuikat a mese-mozik, az ovi-mozik, s vették kezdetüket az iskolai – tananyaghoz is kapcsolódó – filmvetítések. Rendszeresítették az ún. szocialista brigádok mozibérletét, és sikeresnek bizonyult a nyugdíjas bérlet bevezetése is. A MOKÉP külön hangsúlyt fektetett a magyar filmek forgalmazására, az új alkotások bemutatására is. A *Magyar Filmek Moziját* áthelyezték a *Bányász*ból a *Tanács*ba, ahol kedvezőbb vetítési lehetőségek adódtak. További újításnak számított a régebbi magyar filmek népszerűsítésére létrehozott *Szikra-pódium*, valamint a „nosztalgia" sorozat. Az egykori *Híradó*, a későbbi *Horizont* mozi, amely rövidfilm-moziként üzemelt, ebben az időben alakult át úgynevezett tévémozivá, hiszen a látogatottság ezen időszakban csak 20 %-ot produkált.[60] A *Horizont* mozi tehát profilt váltott, s a bejárat felett már a „*TV-filmek minden este*" reklámfelirat volt olvasható, s a korábban készült tévéfilmek mellett Vitray Tamás *Ötszemközt* című portrésorozatának darabjait is műsorra tűzték.

Egyre elkeseredettebb küzdelem kezdődött meg a fővárosi mozik életben tartásáért. Statisztikai adatok, tanulmányok rávilágítottak arra, hogy a háború utáni falumozisitási program is oka volt annak, hogy a fővárosban minden 13.000 emberre jutott egy vetítőhely, a városokban 7400-ra, a községekben viszont alig 1600-ra.[61] A mozibajárási szokásokat firtató vizsgálatok pedig világosan jelezték, hogy a falusi lakosságnak több mint háromnegyed része az, amely sohasem járt moziba, a vidéki városokban ez az arány már csak 60 percent körül mozgott, a fővárosban pedig alig haladta meg a 40 %-ot.[62] Ám ellentmondásosnak bizonyult a tudatos mozifejlesztési politika is, hiszen a fővárosban, az újonnan épült lakótelepeken – a tervekkel ellenkezően – nemigazán váltak járulékos elemmé a mozik. A magyar filmkészítők és rendezők között ez a helyzetkép már a filmek készítésének hiábavalóságát is elhintette.

És egyre elkeseredettebb hangon szólaltak meg a mozilátogatók: „*Nem a régmúlt mozijait kutatom. Nem azokról a messzeségbe vesző évekről beszélek, amikor még állt a Capitol a Keleti mellett, a Casino az Erzsébet-híd tövében, amikor a Lenin körút és Szobi utca sarkán még mozi működött, a Nyugat, melyről már csak az utcai homlokzat árulkodik. Ezek az évek és mozik visszavonhatatlanul eltűntek, legfeljebb az emlékük*

él az idősebb nemzedékek tudatában. A félmúltra pillantok vissza. Azokra az évekre, amikor tíz forint volt Budapesten a legdrágább hely, ahová ifjúsági bérlettel kettő ötvenért ültünk be. Amikor két forintért az utánjátszó mozik első vagy utolsó sorában bűvölt el minket, kölyköket a mozgókép varázsa. Amikor minden filmet megnéztünk, mert szüleinknek még nem telt televízióra. […] *A húszegynéhány évvel ezelőtti mozikat keresem. A helyeket, melyeknek sorsmeghatározó szerepe volt sokunk életében.* […] *Két évtized alatt harminckét mozi tűnt el Budapesten. És csak három új lépett a helyükbe*."[63] – foglalta össze, személyes emlékeivel teliszőtt, de jogos aggodalmait, Kelecsényi László a *Film, Színház, Muzsiká*ban. Eddigre ugyanis megszűnt működni a *Vörösmarty*, az *Otthon*, a *József Attila*, az *Előre*, a *Marx*, a *Dózsa*, a *Felszabadulás*, az *Újlaki*, a *Hunyadi*, a *Kölcsey*, az *Árpád*, az *Attila*, a *Bocskai*, a *Csaba*, a *Délibáb*, a *Hazám*, a *Kárpát*, a *Kelen*, az erzsébeti *Kossuth*, a *Liget*, a *Mikszáth*, a *Munkás*, a *Petőfi*, a csepeli *Rákóczi*, a *Rátkai*, az újpesti *Szabadság*, a *Szigethy*, a *Tavasz*, a *Terv*, a *Tündér* és az *Újvilág* mozi.[64] A veszteség – még XXI. századi szemmel is – valóban tetemesnek tűnik.

1986-ban már az állami irányítás is egyre gondterheltebben figyelte a mozik, a filmforgalmazás és a filmszakma helyzetét. Ezért a *Művelődési Minisztérium*ban elkészült egy előterjesztés az MSZMP KB *Agitációs és Propaganda Bizottság*a számára, 1986 októberében, amely a filmszakma új struktúrájára és gazdasági feltételeinek átalakítására vetett fel javaslatokat.[65] Az előterjesztés – az új mozgóképhordozó és közvetítő eszközök rohamos fejlődését és terjedését figyelembe véve – a stúdióvállalatok megszervezését, a gyártás korszerűsítését, a forgalmazás területén bevezetendő kísérleteket szorgalmazta.[66] Mindezek mellett kitért a magyar filmek hazai nézettségének növelésére és a nemzetközi filmszakmában való előretörésére.[67] 1986-ra az összes nézők száma 3,2 %-kal csökkent, a magyar filmek aránya azonban az összнézőszámon belül 20 %-ról 21,5 %-ra emelkedett.[68]

1988-tól folyamatosan alakultak a mozik ún. maszek mozivá. Az első ilyen az *Ipoly*[69] mozi, amely Woody Allen *Hannah és nővérei című* filmjével nyitotta meg kapuit. Az *Ipoly* olyan szempontból is úttörőnek számított, hogy a műsortervet nem a *Budapest Film* (a FŐMO utódja) állapította meg, hanem maga az *Ipoly*. Ezt követően, 1986-tól, a *Budapest Film* mind több mozit adott bérletbe, hiszen egyre kedvezőtlenebb anyagi helyzetbe került. Így jutott a *Bányász* mozi három évre a *Kontrax Kisszövetkezet*, az *Óbuda*, a *Balassi*, a *Madách*, a *Tétény*, a *Jókai* pedig a *Filmpremier Video Stúdió* és *Filmkészítő Kisszövetkezet* kezébe.[70] A *Filmpremier Stúdió* elnöke, Berky Gyula akkoriban így nyilatkozott: „*a mozikat rendkívül lepusztult állapotban vettük át.* […] *Nem működött a fűtés, a szellőzőberendezés, balesetveszélyes volt az elektromos hálózat, szakadtak a vásznak és használhatatlanok a vetítőgépek.* […] *Eddig másfél milliót költöttünk arra, hogy ezek a külvárosi centrumokban levő mozik elfogadható állapotba kerüljenek. Csődtömeget vettünk át, és nyereségesek lettünk. A mozi mindenütt a világon nyereséges vállalkozás, csak nálunk nem lehet a kultúra profitjáról beszélni*."[71]

S hogy alfejezetünket tendenciózus módon zárjuk, felsoroljuk azon filmeket (javarészük amerikai alkotás), amelyek az 1980-as évek végén sikert arattak a fővárosi mozikban, érzékeltetvén a filmízlés átformálódását is: *Úgy érezte szabadon él*, *Halálosztó*, *Az ördög jobb és bal keze*, *Az erdő kapitánya*, *Kobra*, *Híd a Kwai folyón*, *Betty Blue*, *Törvénysértés nélkül*, *Tüske a köröm alatt*, *Szerelem második vérig*, *Szakasz*, *A másik ember*, *Rendőrtörténet*, *Aladdin*, *A Nílus gyöngye*.[72]

A budapesti mozilátógatók száma 1980 és 1988 között (millió főben)[73]

1980	*15.86*
1981	*17.2*
1982	*17.2*
1983	*16.0*
1984	*17.0*
1985	*16.9*
1986	*15.3*
1987	*13.6*
1988	*11.9*

(*Epilógus*) Magyarországon, a rendszerváltás és fogyasztás szociológiai értelemben történt megváltozásának eredményeképpen az 1990-es évek elejétől robbanásszerűen növekedni kezdett a multiplex mozik száma.[74] Jelenleg Budapesten számtalan multiplex mozi működik sikeresen, de az artmozi-hálózat is prosperál.

Napjainkban azonban már nem a televízió, hanem a házimozirendszer, a DVD-filmek, kalózváltozatok terjedése okozhat nézőszámcsökkenést. De mindezen jelenségek, tendenciák vizsgálata, mely természetesen színesítené, vagy talán komorítaná – ennek megítélését jelen esetben az olvasó bízzuk – a budapesti mozik világáról alkotott képünket, egy másik, mélyreható tanulmány témája lehetne.

Manapság megváltoztak a mozizási szokások, s legfőképp a mozijegyárak is (750-1200 Ft körül mozognak), kedvezmények alig-alig vehetők igénybe. Ezen helyzet átalakulását jól érzékelhetjük Urbán Mária a kőbányai moziról szóló összefoglaló munkájának idézett soraiból, mellyel jelen tanulmányunkat is zárni kívánjuk: „*A családok együtt jártak moziba. Belefért a költségvetésbe, hogy hetente egyszer az egész család elmenjen. Ennek feltétele persze az olcsó mozijegy volt. A mozi, a könyv, a színház és a hangverseny a kilencvenes évekig olcsó maradt. Még a nyolcvanas évek végén is 14–15 Ft-ra jött ki a mozi átlaghelyára. Még olcsóbb volt a diák- és a nyugdíjas bérlettel vett jegy.*”[75]

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források:

MSZMP KB iratanyaga. MOL M-KS 288 f. 5., 33., 34., 35., 36., 41. cs.

Az MSZMP Központi Vezető Szervei Üléseinek napirendi jegyzékei. I. 1956-1962. Bp., MOL, 1995. Összeáll.: Németh Jánosné

Az MSZMP Központi Vezető Szervei Üléseinek napirendi jegyzékei. II. 1963-1970. Bp., MOL, 1998. Összeáll.: Németh Jánosné

Az MSZMP Központi Vezető Szervei Üléseinek napirendi jegyzékei. III. 1971-1980. Bp., MOL, 2000. Összeáll.: Németh Jánosné

Az MSZMP Központi Vezető Szervei Üléseinek napirendi jegyzékei. IV./1-2. 1981-1989. Bp., MOL, 2001. Összeáll.: Németh Jánosné

Könyvek, monográfiák, kiadványok, statisztikák:

Fővárosi Mozi Műsor: a budapesti mozik műsorlapja. Bp. 1958-1973. Szerk.: Korbacsics Pál

Kálmán Róbert – Peregi Gyula: *A film és a mozi Magyarországon*. Bp., 1959.

A magyar film útja. Bp., 1960.

Kálmán Róbert: *Magyarország városi mozihálózata*. Bp., 1960.

Donáth Blanka – Halász László - Harsányi István: *A film hatása ifjúságunkra: egy filmvizsgálat fejlődés-, nevelés- és művészetlélektani tanulságai*. Bp., 1962.

Magyar filmográfia. Bp., 1962. Összeáll.: Kovács Ferenc, Poór Irén

Lányi Ákos: *Magyar ifjúsági filmek vizsgálatai: ifjúság - mozi - televízió a statisztika tükrében*. Bp., 1962.
Nemeskürty István: *A magyar film története: 1912-1963*. Bp., 1963.
Ábel Péter: *Film kislexikon*. Bp., 1964.
Homoródy József: *Magyar film: 1948-1963*. Bp., 1964.
Peregi Gyula: *Az államosított film- és moziszakma 15 éve. Magyar film 1948-1963*. Bp., 1964.
Homoródy József: *A magyar film húsz éve, 1945-1965*. Bp., 1965.
Horváth Árpád: *Camera obscura: a fényképezés és a film története*. Bp., 1965.
A Newyorktól a Hungáriáig. Bp., 1965. Szerk.: Konrádyné Gálos Magda
Budapesti Statisztikai Tájékoztató. Bp., 1967-1980.
Mándy Iván: *Régi idők mozija*. Bp., 1967.
Hungarofilm Vállalat. Magyar Filmlaboratórium. Bp., 1968.
Erzsébetváros. Bp., 1970. Szerk.: Tímár Andor
Nemeskürty István: *A film ma, antológia*. Bp., 1971.
Tanulmányok a filmszociológia problémaköréhez. Bp., 1971.
Józsa Péter: *Kulturális blokkok Budapesten*. Bp., 1972.
Játékfilmek: 1945-1969. Bp., 1973. Szerk.: Molnár István et al.
Tárnok János: *A városi filmszínházak közönsége 1972-ben*. Bp., 1973.
A Filmtechnikai Vállalat 20 éves története: 1954-1974. Bp., 1975.
V. Kulcsár Júlia: *A könyv és a 10-14 éves gyermek: felmérés a Csepel Vas- és Fémművek 444 dolgozójának családjában*. Bp., 1975.
Bokor Judit: *Időszaki sajtó, film, hanglemez, plakát*. Bp., 1976.
Újváry Sándor: *Szabálytalan önéletrajz*. Bp., 1976.
Tervezési segédlet: adatok a fővárosi kerületek társadalmi-gazdasági fejlődéséről. Bp., 1976-1979.
Rövidfilm alkotók katalógusa: 1961-1975. Bp., 1977.
Szilágyi Gábor: *A mai magyar társadalom filmen*. 1957-1972. Bp., 1977.
Újpest története. Bp., 1977. Szerk.: Gerelyes Ede
A magyar film három évtizede. Bp., 1978.
A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai. 1963-1966, Bp., 1978.[2] Szerk.: Vass Henrik
Magyar televízióművészet: 1957-1977. Bp., 1978.
Nemes Károly: *A magyar filmművészet története 1957 és 1967 között*. Bp., 1978.
Közművelődés: 1972-1976. Bp., 1978. Összeáll.: Selényi Dezsőné, Varga Alajosné
Szalay Károly: *Mai magyar filmvígjáték*. Bp., 1978.
Budapesti mozitérkép. Bp., 1979.
Nemeskürty István: *Tűnt idők mozija*. Bp., 1979.
Budapest szerepe az ország fejlődésében. Bp., 1979/1980.
Filmszínészek: a MAFILM színésztársulata: 1980. Bp., 1980. Összeáll. és szerk.: Hámori András
Filmévkönyv 1980. Bp., 1980.
Játékfilmek: 1970-1974. Bp., 1980. Szerk.: Luttor Márta
Lévai Béla: *A rádió és televízió krónikája*. Bp., 1980.
Nemes Károly: *A mai magyar film és a valóság*. Bp., 1980.
Pannónia Filmstúdió - 30 years of Pannonia Film Studio Bp., 1980.
Budapest statisztikai évkönyve, 1959-1990. Bp., 1959-1991.
Féjja Sándor: *Az amatőrfilmről*. Bp., 1982.
A magyar játékfilmek nézőszáma és forgalmazási adatai. 1948-1987. Bp., 1987. Szerk.: Gombár József
Közönség, mozi és egy film. Tanulmányok a filmterjesztéshez. Bp., 1987.
Simonyi Lia: *Ennyi! Visszatekintés ötven és fél év filmmunkájára*. 1937-1987. Bp., 1988.
Forgalmazás '87. Bp., 1988. Szerk.: Féjja Sándor
Forgalmazás '88. Bp., 1989. Szerk.: Féjja Sándor
Forgalmazás '89. Bp., 1990. Szerk.: Féjja Sándor
Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Bp., 1997.
Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov. 1944-1953. Moszkva –Novoszibirszk, 1997. I-II.
Bolvári-Takács Gábor: *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948-1989*. Bp., 1998.
Pongrácz Erzsébet: *Mozikalauz*. Bp., 1998.
Magyar filmlexikon. I-II. Bp., 2005. Szek.: Veress József
Selmeczi Mari: *Kellett nekem rongybicikli? Kis mozis könyv*. Bp., 2005.
Nemes Károly: *Filmtörténet. A filmművészet fejlődésvonalának vázlata*. Bp., 2005.[2]

Cikkek, tanulmányok, riportok:
Ahol a filmből - film lesz. Filmvilág, 1958. 1. sz. 10-21. pp.

Heinz Ervin: *A budapesti filmszínházak*. Megyei és városi statisztikai értesítő. 1958. 8. sz. 341-350. pp.
Új szélesvásznú mozi: a Szikra. Film, Színház, Muzsika, 1958. 30. sz. 25. p.
Fejér Tamás: *A sajátos pesti nyelvet akarjuk megörökíteni*. Film, Színház, Muzsika, 1959. 15. sz. 28-29. pp.
Kulcsár Kálmán: *A fiatalság és a mozi*. Valóság, 1959. 5. sz. 72-77. pp.
Újjáépült a Híradó Mozi. Film, Színház, Muzsika, 1959. 40. sz. 2. p.
A filmművészet - egyetemi tantárgy. Film, Színház, Muzsika, 1960. 40. sz. 28. p.
Körmendi Judit: *Lesznek-e új mozik?* Film, Színház, Muzsika, 1960. 48. sz. 29. p.
Kulcsár Kálmán: *A budapesti munkásifjúság és a mozi*. Népművelési értesítő, 1960. 2. sz. 127-159. pp.
Magyar Bálint: *A Nemzeti Színház és a film 1945-1955-ig*. Filmkultúra, 1960. 3. sz. 100-117. pp.
Fenyves György: *Jelentés a mozifrontról*. Család és iskola, 1961. 4. sz. 14-15. pp.
Kisfilmek színháza. Film, Színház, Muzsika, 1962. 7. sz. 39. p.
Honti Katalin: *A Budapest Filmstúdióban*. Népművelés, 1962. 7. sz. 26. p.
Kisfilmek színháza. Film, Színház, Muzsika, 1962. 7. sz. 39. p.
A művész-mozi körvonalai. Film, Színház, Muzsika, 1963. 42. sz. 16. p.
Almási Miklós: *A néző mint társszerző*. Filmvilág, 1963. 7. sz.
Körmendi Judit: *Időszerű kérdéseink Ladányi Sándorhoz, a FÖMO igazgatójához*. Film, Színház, Muzsika, 1964. 42. sz. 8. p.
Új filmtörténeti sorozat. Filmvilág, 1964. 17. sz. 31-32. pp.
Körmendi Judit: *Időszerű kérdéseink Újhelyi Józsefhez, a Pannónia Filmstúdió igazgatójához*. Film, Színház, Muzsika, 1964. 41. sz. 18. p.
Bölcs István: *A tizenhét évesek filmízlése*. Filmkultúra, 1965. 2. sz. 60-66. pp.
Molnár Péter: *Kőbányai mozi, Budapest*. Magyar építőművészet, 1965. 1. sz. 20-35. pp.
Szij Rezső: *A Kőbánya Mozi*. Művészet, 1965. 1. sz. 24-25. pp.
Körmendi Judit: *Időszerű kérdéseink Baji Lászlóhoz, a Magyar Filmgyártó Vállalat üzemigazgatójához*. Film, Színház, Muzsika, 1965. 5. sz. 12. p.
Bíró Yvette: *Mi lesz a Balázs Béla Stúdióval?* Filmkultúra, 1965. 2. sz. 19-24. pp.
Bajor Nagy Ernő: *Művész-mozi, fesztivál, filmkultúra*. Napjaink, 1966. 5. sz.
Gellért Endre: *A kisfilmek műsorgondjainkban*. Filmkultúra, 1966. 3. sz.
Molnár István: *A Filmmúzeum feladatai*. Filmkultúra, 1967. 2. sz. 51-55. pp.
Gallwitz Ferenc: *Látogatás a Kőbányai Amatőrfilm Klubban*. Budapesti Népművelő, 1967. 3. sz. 25. p.
Körmendi Judit: *Készül az első magyar színes TV-film: A koppányi aga testamentuma*. Film, Színház, Muzsika, 1967. 34. sz. 3. p.
A Filmmúzeum - új otthonban. Film, Színház, Muzsika, 1968. 24. sz. 30. p.
Bánhegyi Mátyás: *Filmszínházak komplex vizsgálata*. Budapesti közegészségügy, 1969. 4. sz. 107-108. pp.
Mándi Éva: *Mozi-válság?* Budapest, 1969. 10. sz. 28-30. pp.
Tánczos Gábor: *Filmhatás és műveltség: egy felmérés tapasztalatai*. Filmkultúra, 1969. 2. sz. 95-100. pp.
Változások a Balázs Béla Stúdióban. Filmkultúra, 1969. 6. sz. 14-16. pp.
Eke László: *A színház- és filmművészeti felsőoktatás negyedszázados fejlődése*. Felsőoktatási Szemle, 1970. 4. sz. 265-267. pp.
Bogáti Péter: *Filmleltár a Városról*. Budapest, 1971. 4. sz. 18-19. pp.
Ember Marianne: *Tíz éves a Balázs Béla Stúdió*. Kortárs, 1971. 12. sz. 2008-2010. pp.
Gyertyán Ervin: *Tíz éves a Balázs Béla Stúdió*. Filmkultúra, 1971. 1. sz. 69-70. pp.
Varga Vera: *A Balázs Béla Stúdiónál*. Élet és irodalom, 1971. 38. sz. 7. p.
Gách Marianne: *Mi készül a Budapest Filmstúdióban?* Film, Színház, Muzsika, 1972. 4. sz. 4-6 pp.
Gábor István: *Uránia mozi - Színház- és Filmművészeti Főiskola*. Budapest, 1972. 4. sz. 17-20. pp.
Ember Marianne: *Tervek és tapasztalatok az első pesti stúdiómoziban*. Filmkultúra, 1973. 75-78. pp.
Bernáth László: *A budapesti mozik jelene és jövője*. Filmkultúra, 1974. 4. sz. 98-102. pp.
Fukász György: *Filmnézés szabad szombatokon*. Filmkultúra, 1974. 2. sz. 74-78. pp.
Litauszky István: *Bontják a Munkást*. Élet és irodalom, 1974. 1. sz. 15. p.
Lang János: *Pest-Buda és Budafok Filmszínházak*. Műszaki tervezés, 1975. 6. sz. 38-40. pp.
Vértesy Miklós: *Az Üllői út*. Budapest, 1975. 9. sz. 14-17. pp.
Közművelődési mozi. Népművelés, 1976. 11. sz. 27. p.
Jakab Zoltán: *Mozilátogatás Budapesten, manapság*. Rádió televízió szemle, 1977. 4. sz. 94 101. pp.
Szikra Pódium. Népművelés, 1979. 2. sz. 36-37. pp.
Durst György: *Mi újság a Balázs Béla Stúdióban?* Filmvilág, 1980. 10. sz. 20-21. pp.
Gombár Csaba: *Megjegyzések a politikai filmről*. Filmvilág, 1980. 7. sz. 2-4. pp.
Tóth Klára: *Profán köszöntő: a Balázs Béla Stúdió két évtizede*. Filmkultúra, 1980. 5. sz. 77-80. pp.
Bán Róbert: *Hiszek a moziban*. Film, Színház, Muzsika, 1981. 27. sz. 18-19. pp.
Boros István: *A csendes háború. Mozi-őrjárat Budapesten*. Filmvilág, 1981. 7. sz. 17-20. pp.

Fábián László: *Aggodalmak és dohogások*. Film, Színház, Muzsika, 1981. 8. sz. 7. p.
Falus Gábor: *Tízéves huzavona egy mozi körül*. Népszabadság, 1981. dec. 20. 12. p.
Gombár József: *A magyar filmforgalmazás egy évtizede és távlatai*. Filmvilág, 1981. 3. sz. 5-11. pp.
Kárpáti György: *Mozisirató*. Ország-Világ, 1981. 23. sz. 8-9. pp.
Mészöly Gábor: *Mozipark 81: nézők, székek, vandálok*... Magyarország, 1981. 23. sz. 26-27. pp.
Nagy Sándor: *Vita a filmforgalmazásról. A mozinak keressünk filmet!* Filmvilág, 1981. 7. sz. 21. p.
Palugyai István: *A Horizont látóhatára: Tévé-mozi és rövidfilm-mozi*. Filmvilág, 1981. 2. sz. 28-29. pp.
Potoczky Júlia: *Az utolsó mozigépész?*... Magyarország, 1981. 13. sz. 26. p.
Sáfrán István: *Menjünk kertmoziba.* Népszabadság. 1981. júl. 5. 12. p.
Graváts Péter: *A film behatol a filmbe*. Mozgó világ, 1982. 9. sz. 64-67. pp.
Iszlai Zoltán: *Gyerünk a moziba be*. Élet és irodalom, 1982. 51. sz. 9. p.
Kőháti Zsolt: *25 éves a Magyar Filmtudományi Intézet: beszélgetés dr. Papp Sándorral.* Filmkultúra, 1982. 1. sz. 5-12. pp.
Seregi László: *Menjünk a moziba be?* Budapest, 1982. 10. sz. 12-15. pp.
Fellegi Beatrix: *VII. kerületi közművelődési napok*. Népművelés, 1983. 1. sz. 35. p.
Pajor-Gyulai László: *Elfogynak a fővárosi kertmozik*. Magyar Hírlap, 1983. jún. 1. 9. p.
Refn Péter: *Riport egy izgalmas budapesti filmfesztiválról*. Nemzetközi filmtájékoztató, 1983. 4. sz. 35-36. pp.
Borbás Katalin: *Jegyszedők a közönségről*. Munka, 1984. 1. sz. 30-31. pp.
Kelecsényi László: *Mozikesergő*. Film, Színház, Muzsika, 1984. 13. sz. 18-19. pp.
Vértessy Péter: *Minden mozog*. Magyarország, 1985. 6. sz. 27. p.
Zsugán István: *Megalakult a magyar Filmintézet. Beszélgetés Nemeskürty Istvánnal*. Filmvilág, 1985. 1. sz. 2-6. pp.
Hunyady Judit: *A mozi nem vész el, csak átalakul*. Új Tükör, 1986. 1. 6-8. pp.
Sipos Júlia: *Városszéli filmesek. A Kőbányai Amatőrfilm Stúdióban*. Filmvilág, 1986. 10. sz. 18-25. pp.
Barna Márta – Port Ferenc: *A változó mozi*. Budapesti Fórum, 1987. 6. sz. 61-65. pp.
Féjja Sándor: *A közönségkutatás időszerűsége*. Filmkultúra, 1987. 11. sz. 56-61. pp.
Ézsiás Erzsébet: *A mozi speciális üzlet. Mozik (al)bérletben*. Film, Színház, Muzsika, 1988. 48. sz. 8-9. pp.
Ézsiás Erzsébet: *Régi álmom a mozi*. Film, Színház, Muzsika, 1988. 31. sz. 10-11. pp.
S. Nagy Katalin: *Filmen kívüli tényezők a mozibajárási szokásokban. Elemzés, következtetés és ötletek*. Kulturális Közlöny, 1989. 2. sz. 97-112. pp.
Takáts István. *Hova menjünk moziba?* Heti Budapest, 1989. 25. sz. 9. p.
Szémann Béla: *Csődbe jutott a mozi*. Heti Budapest, 1990. 21. sz. 17-19. pp.
Tarr Péter: *Csak nézünk, mint a moziban…* Beszélő, 1990. 49. sz. 28. p.
Lajta Andor: *A Budapesti Filmszínházak története*. 1896-1959. In: A budapesti mozi 100 éve. Bp., 2001., 265-352. pp.
Kovács Emőke: *Gondolatok a Kádár korszak filmcenzúrájáról*. In: Valóság, 2007. júl. pp. 43-51.

Internetes, elektronikus források:
Budapest történetének bibliográfiája. 1950-1980. Bp., 2001. Főszerk.: Sántháné Antal Sára, CD-ROM
Gayer Zoltán: Hamburger vagy hot dog – Mozihasználat a kilencvenes években. In: http://www.mek.iif.porta/szint/human/filmszin/mozik/html/mozik.htm
Györe Balázs: *Fényt!* In: www.pergokepek.hu 2002. jan.-febr.-márc.
Kovács András Bálint: *A másik hang.* In: www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=5298
N. Kósa Judit: *Menjünk a moziba KI*! Népszabadság, 2005. június 25. In: www.nol.hu/cikk/367569
Nádori Péter: 1968 amerikai filmjei. In: www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=3810
Urbán Mária: *A Kőbánya mozi – élt 35 évet*. Budapesti Negyed, 2001. 1. sz. In: www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/31/urban.html
Varga Balázs: *Számvetés és számadás. Társadalom, történelem és politika a hatvanas évek magyar filmjeiben*. In: www.tte.hu/?page=konf&id=99&archiv=&ev=

JEGYZETEK

1 Vö.: Mándy Iván: *Régi idők mozija*. Bp., 1967.
2 Györe Balázs: *Fényt!*. In: www.pergokepek.hu 2002. jan.-febr.-márc.
3 Szőts István (1912-1998): filmrendező. Leghíresebb filmjei: *Emberek a havason* (1941), *Ének a búzamezőkről* (1947). 1957-ben emigrált, Bécsben telepedett le, majd az osztrák Filmakadémián tanított. Egész estés játékfilmeket már nem forgatott, kényszerűségből művész dokumentumfilmeket készített.
4 *A magyar film 25 éve. 1945-1970*. Szőts István: *Röpirat a magyar filmművészet ügyében*. In: Filmkultúra, 1970. 2. sz. 8. p.
5 Ld. erről bővebben: Lajta Andor: *A Budapesti*

Filmszínházak története. 1896-1959. In: A budapesti mozi 100 éve. Bp., 2001., pp. 331-333.

6 Gertler Viktor (1901-1969): rendező, forgatókönyvíró, vágó. A II. vh. alatt, Brüsszelbe emigrált. 1945 után a *Hunnia Filmgyár* igazgatója lett, 1945 és 1948 között filmiskolát is vezetett. Általában a színvonalas szórakozást szolgálta filmjeivel (pl. *Állami áruház*, *Dollárpapa*), de ügyelt a mű morális üzenetének érdekességére (pl. *Elcserélt ember*, *Egy ember, aki nincs*). Híres filmjei még: *Mária nővér*, *A Noszty fiú*, *Láz*, *És akkor a pasas…*

7 Ráthonyi Ákos (1908-1969): rendező, forgatókönyvíró, színész. Tudását külföldön (USA-ban, Angliában, Franciaországban) alapozta meg. Az 1930-as évek első felében itthon is elölről kezdte a szakmai tapasztalatok gyűjtését, Gaál Béla oldalán dolgozott. 1945 után a polgári játékfilm morális szemlélete, formai kísérletezése nem talált kedvező fogadtatásra. 1947-ig próbálkozott az általa alapított *Objektív Film* Kft keretei között filmgyártással, majd ismét külföldre távozott. Londonban, majd az NSZK-ban élt.

8 Balázs Béla (1884-1949): költő, író, filmesztéta, filmrendező. A XX. századi magyar kultúra egyik fontos egyénisége, akinek műveinél is jelentősebb szellemi hatása - többek között - a barátaira (Bartók Béla, Kodály Zoltán, Lukács György). Saját műve alapján, a librettójából készült a *Kékszakállú herceg vára*, a *Fából faragott királyfi* (Bartók Béla), a *Cinka Panna* (Kodály Zoltán), A *Valahol Európában* (Radványi Géza). Maradandót alkotott a filmesztétika területén is. A magyaron kívül a német és az orosz (szovjet) kultúra is - mint egyik jelentős személyiségét tartja számon. Emlékére hozták létre 1959-ben a kísérleti és a magyar fiatal film legfontosabb műhelyét, a *Balázs Béla Stúdió*t, 1959-ben. Tiszteletére díjat is alapítottak, melyet a nemzeti kulturális örökség minisztere adományoz a mozgókép területén kifejtett kiemelkedő alkotótevékenység, valamint művészi és tudományos teljesítmény elismerésére.

9 Erre a korszakra, s a szovjet vezetés a magyar filmforgalmazásra gyakorolt hatására vonatkozóan ld. bővebben: *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkih arhivov. 1944-1953*. Moszkva – Novoszibirszk, 1997. I-II.

10 Bernáth László: *A budapesti mozik jelene és jövője*. In: *Filmkultúra, 1974. 4. sz. 98. p.*

11 Az adatokat ld.: Molnár István: *A film és a néző párbeszéde*. In: *Filmkultúra, 1967. 2. sz. 51. p.*

12 Sz. n.: *Új szélesvásznú mozi: a Szikra*. In: *Film, Színház, Muzsika, 1958. 30. sz. 25. p.*

13 Sz. n.: *Újjáépült a Híradó Mozi*. In*: Film, Színház, Muzsika, 1959. 40. sz. 2. p.*

14 (körmendi): *Lesznek-e új mozik? Beszélgetés a FŐMO igazgatójával*. In: Film, Színház, Muzsika, 1960. 48. sz. 29. p.

15 ibid

16 MOL M-KS-288. f. 33. (1960) 15. ő. e. 10-15. l.

17 uo. 12. l.

18 uo. 15. l.

19 m. gy.: *A művész-mozi körvonalai*. In: Film, Színház, Muzsika, 1963. 42. sz. 16. p.

20 ibid

21 ibid

22 Sz. n.: *A Filmmúzeum – új otthonban*. In: Film, Színház, Muzsika, 1968. 24. sz. 30. p. De a változtatások jegyében nemcsak a *Filmmúzeum* alakult, és épült, hanem 1962. március 1-jén a *Mátra* mozit ismeretterjesztő és természettudományi kisfilmek színházává alakították át. Sz. n.: *Kisfilmek színháza*. In: Film, Színház, Muzsika, 1962. 7. sz. 39. p.

23 Molnár István: *A film és a néző párbeszéde*. In: Filmkultúra, 1967. 2. sz. 52. p.

24 A korszak egyetemes és magyar filmművészetéről ld. bővebben: Nemes Károly: *Filmtörténet. A filmművészet fejlődésvonalának vázlata*. Bp., 2005.[2] pp. 63-93.

25 Molnár István: *A film és a néző párbeszéde*. In: Filmkultúra, 1967. 2. sz. 54. p.

26 *A film és a néző párbeszéde*. In: Filmkultúra, 1967. 2. sz. 54. p.

27 N. Kósa Judit: *Menjünk a moziba KI!* In: Népszabadság, 2005. június 25. és http://www.nol.hu/cikk/367569

28 A TV előfizetők száma 1960-tól fokozatosan nőtt. 1960-ban 104.000, 1963-ban már 330.000, 1966-ban 900.000 főre rúgott. Vö.: Az *MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottsá*gának határozata a televízió munkájáról. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai. 1963-1966*, Bp., 1978.[2] Szerk.: Vass Henrik, 294. p.

29 MOL M-KS 288. f. 35. (1964) 3. ő.e. 2-20. l.

30 uo. 2-3. l.

31 Tárnok János: *A városi filmszínházak közönsége 1972-ben*. Bp., 1973. 6. p. Részadatokat ld. még: MOL M-KS 288. f. 35. 3. ő.e. 1964. 4. l.

32 MOL M-KS 288. f. 36. (1970) 10. ő. e. 16. l.

33 MOL M-KS 288. f. 36. (1975) 21. ő. e. 23. l.

34 MOL M-KS 288. f. 36. (1970) 10. ő. e. 21. l.

35 MOL M-KS 288. f. 36. (1970) 10. ő. e. 4. l.

36 A fiatalok filmízléséről ld. bővebben: Donáth Blanka – Halász László - Harsányi István: *A film hatása ifjúságunkra*. Bp., 1962.

37 MOL M-KS 288. f. 41. (1969) 141. ő. e. 2. l.

38 uo. 3. l.

39 MOL M-KS 288. f. 36. (1975) 21. ő. e. 21. l.

40 MOL M-KS 288. f. 41. (1971) 155. ő. e. 43. l.

41 Ld. bővebben: Ember Marianne: *Tervek és tapasztalatok az első pesti Stúdiómoziban*. In: Filmkultúra, 1973. pp. 75-78. Nemcsak a műsorpolitika, hanem a filmforgalmazás- és gyártás keretein belül is életbe léptek változások. 1972. január 1-jétől ugyanis a hazai játékfilmgyártás új szervezeti struktúrában működött. A MAFILM-hoz tartozó három rendezői stúdiócsoport helyett

két (*Hunnia*, *Budapest*) önálló játékfilmstúdió létesült. Ld. bővebben: MOL M-KS 288. f. 41. (1972) 188. ő. e. 22. l.

42 A *Toldi* mozi esetében igen hosszúra nyúlt az a folyamat, míg valóban megtalálták a fő profilját, hiszen ez a mozi volt *City*, úttörő és plasztikus mozi, *Stúdió 73*-á való átalakítása előtt pedig az *Alfa* mozi utánjátszójaként főleg nagy kommerszfilmeket vetített, nem sikertelenül!

43 Ember Marianne: *Tervek és tapasztalatok az első pesti Stúdiómoziban*. In: Filmkultúra, 1973. 75. p.

44 uo. 76. p.

45 uo. 76. p.

46 uo. 77. p.

47 Általános tendenciának mutatkozott, hogy a mozigépészek, mivel általában műszerész képzettséggel is rendelkeztek, a jobb fizetés reményében, másik szakmájukon belül helyezkedtek el, elhagyván így a mozikat.

48 Bernáth László: *A budapesti mozik jelene és jövője*. In: Filmkultúra, 1974. 4. sz. 99. p.

49 uo. 98. p.

50 Gombár József: *A magyar filmforgalmazás egy évtizede és távlatai.* In: Filmvilág, 1981. 3. sz. 6. p.

51 MOL M-KS 288. f. 41. (1975) 255. ő. e. 19. l.

52 MOL M-KS 288. f. 41. (1975) 255. ő. e. 19. l.

53 MOL M-KS 288. f. 41. (1975) 255. ő. e. 23-25. l. A betiltott filmekről, köztük a *Bástya sétány '74*-ről, ld. bővebben: Kovács András Bálint: *A másik hang.* In: www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=5298 és a korszak „aczéli" filmcenzúrájáról: Kovács Emőke: *Gondolatok a Kádár korszak filmcenzúrájáról*. In: Valóság, 2007. júl. pp. 43-51.

54 *Budapesti Mozitérkép*. Bp., 1979. Szerk.: Nagy Ottó. Az 1979-es *Mozitérkép* és egy 1998-as kiadvány alapján összehasonlítható, hogy 1979-ben 85 mozi, 1998-ban már csak 34 mozi működött a fővárosban.

55 Kárpáti György: *Mozisirató*. In: Ország-Világ, 1981. 23. sz. pp. [8]-9.

56 uo. 8. p.

57 uo. 9. p.

58 Sáfrán István: *Menjünk kertmoziba*. In: Népszabadság, 1981. júl. 5. 12. p. Már a háború előtt is játszottak filmeket szabadtéren. Akkoriban a *Kinizsi*ben, a *Pallas*ban, a nyitható tetős *Szikrá*ban, a Márkus parkban nyílt erre lehetőség. 1945 után, az '50-es években pedig a Városmajorban, a Vasaskertben, az *Erkel*ben, a *Csajkovszkij*ban, a *Rózsavölgyi*ben vetítettek szabad ég alatt.

59 Dr. Nagy Sándor: *A mozinak keresünk filmet*. In: Filmvilág, 1981. 7. sz. 21. p.

60 Palugyai István: *A Horizont látóhatára*. In: Filmvilág, 1981. 2. sz. pp. 28-29.

61 Bán Róbert*: Hiszek a moziban*. In: Film, Színház, Muzsika, 1981. 27. sz. 18. p.

62 ibid

63 Kelecsényi László: *Mozikesergő*. In: Film, Színház, Muzsika, 1984. 13. sz. 18. p.

64 uo. 19. p.

65 MOL M-KS 288. f. 41. (1986) 476. ő. e. 49-66. l.

66 uo. 65. l.

67 uo. 54. l.

68 Az adatok lelőhelyét ld. MOL MK-S 288. f. 41. (1987) 483. 74. l.

69 Ézsiás Erzsébet: *„Régi álmom a mozi.*" In: Film, Színház, Muzsika, 1988. 31. sz. pp. 10-11.

70 Ézsiás Erzsébet*: „A mozi speciális üzlet."* In: Film, Színház, Muzsika, 1988. 48. sz. 8. p.

71 uo. 9. p.

72 Baditz Balázs: Filmsors: Kudarcok és sikerek. In: *Forgalmazás '88*. Szerk.: Féjja Sándor, Bp., 1989. 82. p.

73 Banyár Magdolna: A nézőszám csökkenéséről. Egy lehetséges piaci aspektus. In: *Forgalmazás '88*. Szerk.: Féjja Sándor, Bp., 1989. pp. 24-43.

74 Ld. bővebben: Gayer Zoltán: *Hamburger vagy hot dog – Mozihasználat a kilencvenes években*. In: http://www.mek.iif.porta/szint/human/filmszin/mozik/html/mozik.htm

75 Urbán Mária: *A Kőbánya mozi – élt 35 évet*. Budapesti Negyed, 2001. 1. sz. In: www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/31/urban.html

PELLE JÁNOS

Madách és a Nő

Mint oly sokakat, engem is fiatalon megragadott *Az ember tragédiája*. Már serdülőként azon tűnődtem: hogyan ötvözhette ilyen mesterien a költészetet, az európai látókört és a filozófiai mélységet a 19. századi közepén, jórészt Nógrád megyében élő, harminchat éves fiatalember, aki rövid élete alatt Pozsonynál nem jutott tovább Nyugat-Európában? Mitől érezte át olyan intenzíven a kor problémáit, milyen lelki talajon csíráztak ki és szökkentek szárba fő művében Kant és Hegel egyértelműen kimutatható hatásának magvai? A hetvenes években, amikor a pesti bölcsészkaron elvégeztem a magyar szakot, már kisebb könyvtárt tett ki a Madách-irodalom, mely elsősorban az általa felvetett történetfilozófiai kérdésekre keresett választ, különös tekintettel a szerzőnek a néphez való viszonyára, illetve az ötvenes években botránykőnek számító falanszter-színt értelmezte. De az engem izgató kérdésről, vagyis a szerző pszichológiájáról és nőszemléletéről, a szexualitáshoz való viszonyáról meglehetősen keveset lehetett olvasni. Megjegyzendő, hogy bár az irodalomtörténészek az utóbbi évtizedekben figyelemreméltó műveket publikáltak a *Tragédia* szerzőjéről, de máig nem írtak túl sokat az engem érdeklő problémákról.

Ezért fogalmaztam meg néhány kérdést, melyekre ebben az esszében próbálok választ találni. Abból az evidenciából indulok ki, hogy a „nőprobléma", mely annyira izgatta a 19. század közvéleményét, egyfajta szellemi katalizátora volt Madách gondolkodásának. Nem túlzás azt állítani, hogy a nemzet és az emberiség sorsának megoldhatatlan tűnő problémáit a férfi és nő ellentmondásokkal terhes viszonya testesítette meg a számára.

De mit tudhatott a tizenkilencedik század közepén egy európai látókörű értelmiségi a nőről? Állíthatjuk-e, hogy az akkoriban még csak részlegesen ismert, előítéletesen értelmezett szexualitás volt a kulcsa annak a rejtélyes „kétarcúságnak", ambivalens jellemnek, melyet a 19. századi férfiak a női nemnek tulajdonítottak? Lehet, hogy Madáchnak a tömegről vallott felfogása nem annyira a nép sokat vitatott politikai fogalmával hozható összefüggésbe, hanem a női természetről vallott nézeteivel? Elképzelhető-e, hogy Madách a vezetést igénylő, gyakran lázadozó tömeget alapjában véve női természetűnek tartotta, míg a „férfi princípiumot" a koreszmét megtestesítő nagy ember, a történelmi hős testesítette meg a számára?

Halász Gábor találóan állapítja meg a Madách Imre *Összes Művei* elé írt előszavában: „A fiatal szív legfőbb csalódása a nő; lényével szinte dramatizálja az önmarcangolón keresett különbséget valóság és eszmény között. Madách kamaszéveitől haláláig valóságos megszállottja a nőproblémának; líra, dráma, tudós értekezés, töprengő gondolattöredékek szolgáltatják az adalékokat varázsáról és rontásáról. A század nagy élménye a 'végzetes nőről' az alkatában, mint dús televényben hajtott ki; Fráter Erzsi szinte csak azt a szerepet töltötte be, amit gyötrődő idegzete a sorstól eleve kikényszerített."[1]

Halász Gábor arra utal, hogy Madách életművében, drámáiban, drámatöredékeiben, de még az akadémiai székfoglalójában is vissza-visszatért a nőproblémára. Halála évében, 1864. április 18-án tartotta meg akadémiai székfoglalóját Pesten, melyet a gyengélkedő költő helyett barátja olvasott fel. Az értekezés címe sokat mondó: *„A nőről, különösen esztétikai szempontból"*. Figyelemreméltó tény, hogy ezzel az értekezéssel nem sokat foglalkoztak a filológusok, valójában ma sem tudni, hogy a benne kifejtett nézeteket pontosan kitől vette át Madách. De a konkrét hatáskutatás valószínűleg nem járna sok eredménnyel, hiszen a kifejtett, a nők emancipációját korlátozni igyekvő felfogás akkor „benne volt a

levegőben", tömérdek magyar és idegen nyelvű újságcikk, irodalmi mű és értekezés közvetítette.

Itt van például ez a triviálisnak tűnő megállapítás Madách értekezéséből, melyet csak a 20. század második felében kezdtek el vitatni a feminista antropológusok és filozófusok: „A nő nem egyszerűen csak ember, ki egyszersmind esetlegesen nőnemű is, mint azt a rideg logika diktálja, de utolsó ízéig egy sajátságos valami, specifice nő."[2]

Ugyanezzel a gondolattal találkozunk, részletesebben, és didaktikusan kifejtve Hunfalvy János, a nagy hírű, európai látókörű földrajztudós *Család, nevelés* című írásában. A *Család könyve* című, 1855-ben megjelent évkönyv első írásából idézünk: „A nő sajátszerűsége abban áll, hogy bizonyos érzelemmel van felruházva minden igaz, szép és jó iránt, s ösztönszerű tapintattal, mellyel fogva a helyest a helytelentől megkülönbözteti, s kiszámítható okoskodás nélkül magát cselekvésre elhatározza. Az igazi nő nyugodtan és csöndesen, elégedten és szerényen önötteinek körében marad, hálás szívvel ragaszkodik a földhez, melyen világra született, melly őt táplálta és ápolta, átmelegült és átmelegítő szívvel szenteli magát kisded köre boldogításának."[3]

Madách emancipációellenes akadémiai székfoglaló értekezése mai szemmel egyoldalúnak és elfogultnak minősíthető. Kulcsmondata: aki „az ember absztrakt fogalmából indulva, s a nemi különbséget csak ilyen alárendelt valaminek tekintve a társadalomban a férfi és nő egyenlő állását – az úgynevezett nőemancipációt – hirdeti: nagyon tévesen cselekszik".[4]

Esszémben nem foglalkozom közelebbről sem korábbi drámai műveivel, sem pedig a költészetével, de nehezen vitatható, hogy a probléma Madáchot már jóval a *Tragédia* megírása előtt izgatta. „Nőgyűlölő" felfogása kitűnik a tizenhat évesen írt *Commodus*, majd a *Nápolyi Endre* című drámáiból is. *Férfi és nő* című Szofoklész-átiratának mottója is erről árulkodik: „Nagy a férfi nő nélkül". A kiemelkedő személyiségű férfi és nő kapcsolatát jeleníti meg a *Csak tréfa* című darabjában, valamint a drámavázlatokban is. Kerényi Ferenc írja az első, még a diákévek alatt született drámájáról: "…nemcsak bizonyos, Madáchot egész életében foglalkoztató konfliktustípusok (férfi-nő, kiemelkedő személyiség-tömeg) vezetnek el *Az ember tragédiájáig*, sőt tovább, hanem olykor a fordulatok is visszaköszönnek – akár a legelső drámájából. A császár éppúgy förmed rá szeretőjére (IV. felvonás, 1. jelenet), mint majd a *Tragédia* Fáraója teszi „Hallgass, te nő vagy, nem értesz ehhez. Mesterséged a csók, semmi több."[5]

Madách nőszemléletének forrásaként a filológia az *Athenaeum* című folyóiratot jelöli meg, benne Hetényi János két cikkével, mely az 1837-es és 1840-es évfolyamokban jelent meg: *„Nőnembeliek neveltetésének nagy befolyásáról a férfiak erkölcsi és ízlési míveltségére"* és *„A nőnem emancipátiója a kereszténység által"* címmel. [6]

Fel lehet tételezni, hogy a fiatal Madách, aki lelkesen olvasta a színvonalas reformkori folyóiratot, számos, a nőkre vonatkozó eszméjét részben innen merítette. Pontosabban: az *Athenaeum*ban olvasott gondolatok, illetve a szerzők szemlélete megerősíthették Madách más olvasmányai alapján kialakult, idealisztikusan férfiközpontú nézeteit a női nemről, illetve a nők szerepéről a társadalomban.

De szóljunk előbb néhány szót Madách biológiai ismereteiről. Tudjuk, hogy érdeklődött az orvostudomány iránt, sőt, pesti egyetemi évei alatt ilyen tárgyú előadásokat is hallgatott, így tudása feltétlenül a kor színvonalán állt. Kortársaihoz hasonlóan mégsem ismerhette pontosan a női test anatómiáját, a nemi szervek működését. Sokat elárul minderről Honoré de Balzac tanácsa, aki 1829-ben *A házasság fiziológiája* című, Párizsban megjelent művében a következő abszurd tanácsot adta a vőlegényeknek: „Mielőtt megházasodik, minden férfi ismerkedjék meg az anatómiával, és boncoljon fel legalább egy nőt."

Madáchnak nem lehetett pontos képe a megtermékenyítés folyamatáról, és arról a szerepről, melyet a férfi és a női test játszik a faj fenntartásában. Az 1830-as években még tartotta magát az Arisztotelésztől és Hippokrátésztől eredeztethető felfogás, hogy a női test csak táptalaja az eleven, aktív, tökéletesen megformált embercsírának. A peteérést Regnier de Graaf, holland orvos (1641-1673) írta le először, de a róla elnevezett tüszők tartalmát még nem azonosította. Karl Ernst von Baer orosz embriológus, a königsbergi egyetem professzora csak 1827-ben találta meg a petesejtet mikroszkóp alatt, és észlelte a barázdálódás jelenségét. Elsőnek Baer használta a „spermatozoa" kifejezést az ondósejtre. De csak 1877-ben (!) írták le a megtermékenyülés folyamatát(!), amikor megfigyelték, hogyan hatol be a tengeri csillag petéjébe az ondósejt. Az emberi sperma és a petesejt egyesülését pedig csak 1883-ban írta le részletesen egy belga zoológus.

Nem véletlen, hogy a Madáchra oly nagy hatást gyakorló, 1832-ben meghalt német filozófus, Hegel még szükségszerűen különbözőként írta le a két nem szerepét: az egyik aktív, a másik pedig passzív (a passzivitás természetesen a nőkre jellemző). „E differenciáció eredményeként tehát a férfi az aktív princípium, a nő a passzív princípium, minthogy megmarad kifejletlen egységében", olvasható a *Természetfilozófia* harmadik részében. (369 §)

Ezt a szemléletet támasztotta alá a vallási és filozófiai hagyomány is, mely a férfit tételezte szubjektumnak. Vele szemben a nélkülözhetetlen Másik, a nő, fenyegetésként, veszélyként jelenik meg. „A Másik: az egységet megbontó különbözés, az alaktalan anyag, a renddel szembeszegülő káosz. Így válik a nő mindinkább a Gonosz eszközévé. 'A jó princípiuma teremtette a rendet, a fényt, a férfit, a rossz princípiuma a káoszt, a sötétséget és a nőt', mondta Püthagorasz… De hiába: nincs Jó Rossz nélkül, gondolat anyag nélkül, nappal éjszaka nélkül. A férfi tudja, hogy nem lehet meg vágyai csillapítója, léte megörökítője: a nő nélkül, be kell őt fogadni a társadalomba; amilyen mértékben hajlandó lesz tehát a nő alávetni magát a férfi alkotta rendnek, úgy tisztul meg eredendő bűnétől", írja Simone de Beauvoir. „A Nőnek, a Másiknak ez a kétarcúsága tükröződik mindvégig a nőnem történetében. A nő sorsát a férfiak akarata szabja meg napjainkig, de a férfiakarat, férfivágy maga is kétarcú; a teljes alávetettség holt tárggyá alacsonyítaná a nőt, márpedig a férfi tulajdon méltóságával kívánja felruházni mindazt, amit meghódít és birtokol; az ő szemében a Másik mindig megtart valamit ősi varázserejéből." [7]

Madách számára a Nő alakjának egyaránt van biológiai, mitikus-esztétikai és társadalmi jelentése, s ezt a hármat akadémiai székfoglalójában, ugyanúgy, mint *Az ember tragédiájá*ban, összekapcsolja. Ha az egyik érvrendszer nem szolgáltat érveket az előítéletes gondolkodás számára, akkor a másikhoz folyamodik, és csak a hipotézisét alátámasztó tényeket hajlandó figyelembe venni. Pontosan ezt a logikát követte Almási Balogh Pál is, aki az 1860. október 14-én indult *Családi Kör* című hetilap első számaiban közölt többrészes cikket *„A nők, mint a társadalmi élet tényezői"* címmel. A neves orvos, aki Kossuth Lajost is gyógyította, és akit Madáchhoz hasonlóan az osztrák hatóságok meghurcoltak, a következőket írta:

„Hogy a nők az ismeretek előmozdítására sokat tettek volna, állítani nem lehet, mert meg kell őszintén vallani, mindazon munkák közül, melyek az emberiséget oktatják s gyönyörködtetik, egy sem került ki női kezekből. A költészet, a festészet és szobrászatban a legkitűnőbb munkák mind a férfiaktól eredtek. Egy nő sem tett, bármily kedvező körülmények között élt légyen is, eléggé fontos fölfedezést, mely az emberi ész évkönyveiben korszakot képezett volna. Ezen tagadhatatlan tényekből kitűnő írók azt következtetik, hogy az ismeretek magasabb formái a nők érdekein kívül vannak, hogy ők ily dolgokat épen el nem érhetnek és innen nekik csupán gyakorlati, erkölcsi és házi létre kell szorítkozniuk; ott

van az ő megyéjük, lelkesíteni és szépíteni, de hogy ők nem gyakorolhatnak se közvetlen, se közvetett befolyást az ismeretek elébb vitelére, s ha ők ily befolyást igényelnek, nem csak kudarcot vallanak, hanem valóban hasznos és jogos működésük mezejét is megszorítják."[8]

Madách székfoglaló értekezésében pontosan ugyanezt állítja. Megjegyzendő, hogy voltak, akik már 1864-ben kifogásolták, korszerűtlennek tartották a költő nőfelfogását, melyet neves kortársai is osztottak. Erről tanúskodik, hogy az 1848-49-es szabadságharcban komoly érdemeket szerzett, szintén nógrádi Veres Pálné, miután az értekezés megjelent a *Koszorú* című lapban, levelet küldött neki. (A magyar nőnevelés úttörőjéhez Madách előzőleg két verset is írt, Vanyarcon többször meglátogatta. Egyes források szerint a leánya, Veres Szilárda iránt gyengéd érzelmeket is táplált.) Veres Pálné levelében kifogásolta benne azt a kitételt, melyben régi barátja, Madách kétségbe vonja a női nem intellektuális képességeit.

„A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut, könnyebben tanul és felfog, de teremtő génius híjjával az emberiség irányadó szellemei közé nem emelkedik, soha a művészetet és tudományt előre nem vitte. e czáfolhatatlan tényt nem tulajdoníthatjuk ellenkező irányú nevelésének!" Ön szerint tehát a nő, ha szellemi fejlődését másként intéznék is és ha szabadon tanulhatna is, soha a férfiakat utol nem érhetné, mert már a természet kevesebb szellemi tehetséggel ruházta fel. De e nézettel a következő tételben már ellentétbe jő önmagával: „Ha pedig olykor fellobban egy meteor, s oly nő születik, ki magas szellemtől ihletve túlemelkedik neme korlátain az minden okoskodásunk daczára is egyenlővé teendi magát a férfiúval, és tegye is, hisz elég drágán megvásárolta e helyt, mert érte bizonnyal neme azon előnyeiről lemondott, mik ezen irányban tették volna ragyogóbbá és talán boldoggá."

Mily gúnyos káröröm, s mily nyílt bevallása annak, hogy nem abszolút tehetséghiány, de egészen más irányban fejlesztett tehetség az oka annak, hogy a nőnek oly hiányos tudományos műveltsége.

Én tehát azt tartom: 'Übung macht den Meister" („Gyakorlat teszi a mestert"); ez pedig nemcsak a technikai ügyességről áll, de szellemi fejlődésünkről is, mert ki tanul, sokat gondolkozik, észlel, hasonlatokat, kísérleteket tesz, tudományos voltát igen fejleszti, vagy művészeti téren szép eredményre jut; de a ki naphosszat kapál, arat, szánt, vagy más anyagias dologgal emészti fel minden idejét, s tanulásra, önművelésre igen kevés percze marad: az sem a tudományt, sem a művészetet lényegesen előre nem fogja vinni soha, ha mindjárt férfiú is e lény és nem nő."[9]

Madách akadémiai székfoglaló értekezésében a biológia és az orvostudomány akkori állását tükröző leírást ad a női testről. Figyelemre méltó, hogy a szexualitás témáját ennek kapcsán is férfi szempontból közelíti meg: „A nő testének aránylag sokkal tetemesb része van nemi célokra alkotva. Vére testsúlyához képest több, keringése gyorsabb, hőmérséklete magasabb, véralkata idegesebb."[10]

Érdemes itt újra idézni Almási Balogh Pált, aki a költőhöz hasonlóan a szexualitással hozza összefüggésbe a szellemi képességeket. „A nőknél, már physikai testszerkezetöknél fogva hiányzanak a mélyebb gondolkodás és az értelmi világ magasb megyéibe emelkedés föltételei. Felette érzékeny és mozgékony idegeiknél s általában az összes idegrendszer sajátos szerkezeténél fogva nem képesek ők azon kitartó s fáradhatatlan szorgalomra, a gondolatoknak következetes logikai összefűzésére, mely múlhatatlan feltétele valamely végeredmény megállapításának, vagy az eszmék egy közönséges szabály alá vonásának."[11]

Madách és kortársai számára a női szexualitás „ismeretlen kontinensnek" számított. Keveset tudtak – pontosabban: akartak tudni – megnyilvánulásairól, és arról, hogy a felhal-

mozódott feszültségek miként befolyásolják az asszonyok, lányok magatartását, viselkedését. Ismeretelméleti szempontból paradox jelenség, hogy sok mindent, amit már az ókorban pontosan leírtak és ismertek, az európaiak a kereszténység mintegy másfél évezrede alatt többé-kevésbé elfelejtettek, stigmatizáltak, a kollektív tudat alá szorították.

„Én az olyant, ki nem adja magát szívből, sose kérném.
Ez nem mesterség, nékem olyan sose kell.
Mily nagy öröm gyöngéd hangját meghallani közben,
Hogyha szelíden kér: 'Várj vele még, ne siess!'
Lássam szép úrnőm szemeit lecsukódni, feküdjön
Ottan bágyadtan, félretaszítva karom."

Publius Ovidius Naso írt így *A szerelem művészete* című hosszabb költeményében. A római Ovidius Krisztus előtt született, Augusztus császár kortársa volt, és úgy írja le az orgazmust, a női szexuális élmény csúcspontját, ahogy azt a nyugati világban a huszonegyedik század elején a lehető legtermészetesebb dolognak tartjuk. Az antik költő a női orgazmusban olyan célt és eredményt lát, mely a férfiak számára is kívánatos, öröm és elégedettség forrása, a közös gyönyör betetőzése, ugyanúgy, mint mi.

Abban, hogy a női szexualitásról oly keveset tudtak a középkorban, és a kora újkorban, nagy szerepe volt a kereszténységnek, mely lényegében az antik pogány hedonizmus ellenében, a szexuális önmegtartóztatás és a nőgyűlölet jegyében jött létre. A monogám házasság intézményét Jézus Krisztusnak az a nyugati és keleti keresztények körében egyaránt elfogadott tanítása alapozta meg a férfiak és nők kapcsolatáról, melyet a Vatikán még ma is hivatalosan vall. Eszerint az önmagáért való szexualitás bűn, gyakorlása még a monogám házasságban is csak akkor bocsátható meg, ha az isteni parancsolatot teljesíti, azaz mindkét házasfél részéről utód nemzésére irányul.

Christopher Dawson brit történész szerint „a nagy vallások talapzatok, amelyeken a nagy civilizációk nyugszanak". A közös, keresztény vallási alap következtében vált Európában egyeduralkodóvá a monogám házasság, és a házasságon kívüli kapcsolat bűnnek minősült. Az egyház által megáldott, illetve az állam által jogi aktusnak tekintett házasság mindmáig a legjellemzőbb kerete maradt kontinensünkön az utódnemzésnek és a szülésnek, illetve az öröklési joggal rendelkező gyermekek felnevelésének. Vagyis a kora középkorban, Szent Pál és Szent Ágoston tanításai nyomán megszilárdult alapvető vallási tanítások döntő mértékben járultak hozzá a földrészünkön kialakuló társadalmak stabilitásához, illetve a későbbi gazdaság fejlődéséhez. Ebben a koncepcióban nem volt helye az utódnemzés szempontjából felesleges női orgazmusnak, melyet éppen ezért nem létezőnek, illetve bűnös eltévelyedésnek tekintettek.

Még a 18. század második felében is nagyon ritka volt az olyan szellem, mint Diderot, aki ösztönösen megérezte és leírta, mekkora áldozat a fiatalasszonyok többségének a „házastársi kötelességek" teljesítése. „Valóságos kínszenvedés, ha urának, akit nem szível, kedvét kell töltenie. Láttam, mint borzadt össze undorában egy tisztességes asszony férje közeledtére, láttam, mint menekült fürdőjébe, a kötelesség mocskát lemosni. Az undor eme fajtáját mi, férfiak, alig ismerjük. Szervünk türelmesebb. Sok nő hal meg, hogy soha nem érezte a gyönyör teljét. Náluk vajmi ritka ez az érzés, melyet leginkább múló epilepsziának neveznék, s amely mindig ránk köszönt, ha mi hívjuk. A legfőbb boldogság kerüli őket az imádott férfi karjaiban. S mi azt egy előzékeny nő oldalán leljük fel, akit nem szívelünk. A nők kevésbé urai érzékeiknek, mint mi, lassúbb és bizonytalanabb az örömük. S hányszor, de hányszor kell csalódniuk!"[12]

Madách a szexualitást következetesen férfi szemmel ábrázolja, ez is hozzájárul ahhoz, hogy egyesek „nőgyűlölőnek" tartják. *Az ember tragédiája* három ókori színe közül az

egyiptomiban Éva először mint rabszolganő jelenik meg, aki „fájdalmas sikoltással férjére borul”, majd így szól haldokló férjéhez:

„Ah kedvesem, véred csorogva foly,
Megállítom; jaj úgy-e bár, nagyon?”

Együttérzése a trónra emelve is kiterjed az összes rabszolgára, hiszen „egylényegű” az erő előtt meghunyászkodó tömeggel:

„Én, Én, a népnek elszakadt leánya,
Szívemben érzem szintén mind e kínt.”

De amikor Ádám, aki mint Fáraó, addig érzéketlen volt a rabszolgák szenvedései iránt, felszabadítja őket, s már kedvére „csókolódhat” Évával, ő már kedvese fejével gondol a gyönyörre:

„El véle; látod, a jaj
Elnémult, üdvünket meg nem szakasztja,
Mi vágyad más, ha keblemen pihensz?”

Az egyiptomi szín végén Ádám reményeket fűz ahhoz, hogy egy szabadabb világban a szexualitás is felszabadul, hiszen így búcsúzik Évától:

„S akkor nem fogsz ölelni már parancsból,
De, mint egyenlő, – kéjnek érzetével.”

Ehhez képest az athéni színből, az egyetlenben, ahol Éva Ádám gyermekével együtt jelenik meg, teljesen hiányzik a nemiség. Éva mint Lúcia kizárólag a családot összetartó és védelmező feleség és anya, aki a kötelességeinek él. Viszont a római színben Éva-Júlia a morál mélypontját megtestesítő hősnő, aki a másik két kéjhölggyel, Hippiával és Cluviával együtt, „ledéren öltözve dőzsöl”.

Ha valahol, itt eshetne szó arról, amit Ovidius is megörökített. De a hatodik szín asszonyai is rendre a férfiak szemével tekintenek a szexualitásra, s azokat a gondolatokat fogalmazzák meg róla, melyeket Madách gondosan feljegyzett magának, hogy azután szereplői szájába adja.

„Gyönyörre vágysz s hasztalan csapongsz,
Mert a kéjnek csak egy-egy elszakadt
Részét bírod egy-egy nőben találni” – mondja Hippia Ádámnak, akit „Tantalusként vonz a kéj”. Éva-Julia is Madách fejével, filozófusként gondolkodik az élvezetről:

„Legédesebb percünkbe is vegyül
Egy cseppje a mondhatatlan fájdalomnak.
Talán sejtjük, hogy az ily perc – virág,
S így hervatag.”

Az ókori színekben a Nő rabszolganőként, családanyaként és kéjhölgyként tűnik fel, s ez a három teoretikus séma a későbbi színekben is megjelenik, különböző variációkban. Kivétel e tekintetben a bizánci szín, részben pedig a londoni szín vége, melyben Évának egy talán Dacsó Lujza nevű, betegségben korán meghalt fiatal lány volt a modellje. „Lujza halálon innen és túl Madách társa volt és maradt, s ami talán az utókor számára sem mellékes: a művek egyedülálló ihletője. Akinek nemcsak a bizánci szín dramaturgiailag is sikerült részeit köszönhetjük, hanem a londoni szín rendhagyó befejezését is, hiszen valójában Lujza az, aki átlép a sírgödör fölött, akiben Ádám – ellentétben a színben korábban szereplő lánnyal – felismeri Évát”, írja Andor Csaba. [13]

Vagyis a rabszolganő, a családanya és a kéjhölgy mellett a bizánci színben megjelenik az eszményi nő is, Izóraként, aki önmagáról szólva, már a zárdában kijelenti:

„De nőerényem és a hit parancsol –
Itt szenvedek ki, mint szent áldozat.”

Ugyanakkor itt Helene, a kacér komorna testesíti meg a kéjhölgyet, aki úrnőjének kontrasztját alkotva kijelenti:

„Hiszen a nő sem szellem csak merőben."

Helenét Madách életrajzírói Gyürky Amáliával, egy másik nógrádi lánnyal azonosítják, akit a költő szembeállított Lujza-Izaurával, s ezáltal típust alkotott, teoretikusan dolgozva fel ezt a kapcsolatát is.

Madách azután írta *Az ember tragédiáját*, hogy megromlott a házassága, és a felesége, Fráter Erzsébet elköltözött közös lakásukból, Csesztvéről. Ez az életválság, melyhez súlyos anyagi és politikai problémák társultak, vitathatatlanul nyomot hagyott a remekművön, s érezhető a prágai színben, bár semmiképp sem lehet Kepler-Ádámot teljes mértékben a költővel, Müller Borbálát pedig Fráter Erzsébettel azonosítani. Viszont megkockáztatjuk azt a feltételezést, hogy Madách, aki a magánéletben szembesült a „nőproblémával", kísérletet tett rá, hogy a kor színvonalán, elméletileg dolgozza fel a helyzetet, melybe a házassággal került. Ez a törekvés tükröződik *Az ember tragédiájá*nak prágai, párizsi, londoni színeiben, valamint a falanszter és az eszkimó színben is.

Müller Borbálára valóban igaz, amit Ádám, mint Kepler mond róla:

„Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve",

hiszen egyszerre testesíti meg a kacér kéjnőt és a férjéhez hű családanyát, szellemi szintjét tekintve pedig a rabszolganőt.

Madách nőszemléletének alapvető vonása, hogy egész életében teoretikusan, filozófiai és irodalmi olvasmányaiból leszűrt következtetések alapján, doktriner módon interpretálta a női típusokat. Fennmaradt egy kijelentése arról, hogy a feleségétől is az általa elképzelt szerep eljátszását várta: „Te csak olyan légy a házamban, mint egy virágszál, soha ne is lássalak, neveld csendben a gyermekeidet", mondta volna Fráter Erzsébetnek.[14]

A kijelentés, ha valóban elhangzott, „prózai változata" lehetett Ádám elvárásának az egyiptomi színben:

„Te csak virág légy, drága csecsebecs
Haszontalan, de szép, s ez érdeme."

Nem meglepő, hogy a felesége rosszul fogadta a közöttük támadt feszültség ilyesfajta, egyoldalú lezárását. Madáchnak a nőkről vallott ideái sorra beleütköztek a prózai valóságba, s a konfliktus elől mindig egy újabb elmélet megalkotásával tért ki. Mindez inspirálóan hatott a költészetére, de nem segítette, sőt, inkább gátolta magánéleti krízisének megoldását. Alkatából fakadó emelkedett gondolkodása nem találta a kulcsot az 1845. július 20-án, tizennyolc évesen feleségül vett lány személyiségéhez, aki nem mellékesen négy gyermeket szült neki. A válság már hét évi házasság után felszínre tört, hiszen 1852 augusztusában megszakadt az életközösség, majd két év múlva válási szerződésben is rögzítették a különélés feltételeit.

Egy alkalmazkodóbb természetű fiatal nő, aki képes beilleszkedni a családi hierarchiába, melynek csúcsán vitathatatlanul Madách anyja, Majthényi Anna állt, megalkuszik a helyzettel, kompromisszumokat keres és talál. De Fráter Erzsébet labilis lelkialkat volt, aki pszichikailag ellentétes pólusokat testesített meg, s a család mindennapi életében váltakozva játszotta az angyal és az ördög szerepét.

„Ha tipizálni akarjuk, akkor talán az un. aszténiás és az élmény-sóvár pszichopaták közé lehetne Fráter Erzsébet személyiségét besorolni. Az első típus képviselője a felelősséggel és az önállósággal járó megterheléseket nem bírja elviselni. Ilyen helyzetekben úgy érzi, őt túlságosan igénybe veszik, szorong, szenved és tudattalan vagy tudatos manőverezésekkel megpróbál kibújni a felelősség és az önállóság nyomása alól. Okokat konstruál,

kifogásokat keres, például betegségekbe menekül, megsérül. Máskor vádaskodik, és a saját sorsa miatt másokra hárítja a felelősséget. Ezzel tovább rombolja interperszonális kapcsolatait. Miközben folyton segítséget kér, ahhoz túlságosan önfejű és merev, hogy mások vezetését, irányítását elfogadja és azok tapasztalatait hasznosítsa", írja Mohás Lívia, aki Fráter Erzsébetet egyszersmind az élménysóvár pszichopaták csoportjába is besorolja. Jellemzőjük, hogy „szeretik és szinte előhívják a kényes-izgalmas szituációkat, szerepelni vágynak, csodálatra és irigylésre méltónak akarnak mutatkozni. Publikumnak tekintik a társaságot és az orvosokat is. A rossz pillanatokban kiélt szereplési vágy megbotránkoztatja a környezetet, elvékonyítja a kapcsolatokat."[15]

Mindamellett Fráter Erzsébet valószínűleg hajlamos volt a depresszióra is, amit összefüggésbe hoznak azzal, hogy harmadik gyermeke születése után bárányhimlőn esett át.

Egy ilyen, komplex tüneteket produkáló, pszichikailag labilis nő kezelése, aki valószínűleg a házaséletével is elégedetlen lehetett, nehéz feladat lenne még napjainkban is egy képzett analitikus pszichiáternek. (Ráadásul párterápiára is szükség lenne, hiszen a férjet is be kellene vonni a kezelésbe.) De ebben a korban, az 1850-es években Sigmund Freud még meg sem született, az orvostudomány pedig tehetetlen volt. Az egész Madách-család értetlenül állt az asszony megmagyarázhatatlannak tűnő viselkedései, illetve kitörései előtt. Emberileg teljesen érthető, hogy a mindennapi lidércnyomás elől Madách a magyarázatok reményével kecsegtető teóriák világába és az alkotómunkába menekült. Márpedig a kor irodalma bővelkedett meggyőzően kifejtett teóriákban a női „másság" interpretálására.

Csak illusztrációként idézek egy részletet Honoré de Balzac: *A házasság fiziológiája* című művéből, hiszen nincs rá bizonyítékunk, hogy Madách olvasta a jeles francia szerzőt. Íme az úrinő, mint testi és szellemi lény leírása az 1829-ben megjelent „biológiai-antropológiai értekezésből": „Fajtája a férfiak gondos tenyésztő munkájának köszönhető, e munkát viszont az arany hatalma és a civilizáció erkölcsi hőfoka tette lehetővé. Mindenekelőtt bőréről ismerszik meg, mely sima, bársonyos és fehér. A tisztaságra roppant kényes, ez ösztönös hajlam nála. Ujjai visszarebbennek mindentől, ami nem finom, puha és illatos. Ha folt esik fehér tunikáján, nemegyszer belepusztul, akár a hermelin. Szereti lesimítani a haját, s megkenni bódító illatú szerekkel, szereti kefélgetni rózsás körmét, és mandula formára vágni, szereti megfürészteni gyengéd tagjait, mégpedig igen gyakran. Éjjeli nyugalmának záloga a süppedős ágy; nappali békéjének kelléke a lószőrrel tömött heverő, mert a legszívesebben persze – csak hever ő…. Hangja behízelgő, mozgása kecses. Beszéde oly pergő, hogy elámul, aki hallja. Keményebb munkára soha nem kapható; ám vannak terhek, melyeket törékeny külsejét meghazudtolva, bámulatos könnyedséggel emelget és hordoz. A nap elől menekül, leleményesen óvja magát tőle. Gyalog járni nem szeret, mivel az fárasztó; eszik-e egyáltalán? Valóságos rejtély. Vajon épp úgy jelentkeznek nála a szükségletek, mint a többi fajnál? Ugyancsak fogas kérdés. Lévén szerfölött kíváncsi, gyanútlanul lépre megy annak, aki bármi csekélységet is el tud rejteni előle, mert ellenállhatatlan erővel vonzza minden titok. Szeretni – ez az ő vallása, s ha kedvese elégedett, nem törődik mással. Szerelmet ébreszteni – ez az ő vallása, s ha kedvese elégedett, nem törődik mással."[16]

Nem kétséges, hogy ez a portré jobban illik a *Tragédia* prágai színében Müller Borbálára, mint az a kép, mely Madách feleségéről, Fráter Erzsébetről az utókorra maradt.

Madách a kor értelmiségi közvéleményét követve állította szembe a valóságos nőt az eszményi nővel, filozofikus hajlamát követve, és magánéleti válságára reagálva, annak okait keresve. A *Tragédia* kompozíciójának centrális eleme az ún. hegeli triáda, a tézis-antitézis-szintézis, ahogy ezt a későbbi kritikusok is észrevették.. Hasonlóképpen az állítás, a tagadás, és a probléma új szintre emelése és feloldása a Nő történelmi személyiségének ábrázolásában is érvényesül.

Madáchra, mint ezt Voinovich Géza megállapította,[17] jelentős hatást gyakorolt Georg Wilhelm Friedrich Hegel, a nagy német filozófus, akinek *Értekezések a filozófia történetéről* című alapvető műve a halála után, 1837-ben jelent meg először. Hegel hatására választotta a hetedik és a nyolcadik szín helyszínéül Bizáncot és Prágát. Itt játszódik a *Tragédia* két, legtöbb filozófiai megállapítást tartalmazó, a hegeli „korszellemet" szó szerint is megidéző színe. Hegel említett munkájában a középkor végét a tudomány és a művészet fejlődésének tudta be, s itt elevenítette fel a feledésbe merült homoiusion-homousion vitát is. Valószínű, hogy Madách olvasta Hegel másik alapvetően fontos művét, *A szellem fenomenológiáját* is. Ebben a német filozófus figyelemreméltó, dialektikus gondolatmenettel jut el arra a következtetésre, hogy a férfi szexuális vágya magasabb rendű, mint a nőé.

„Az anya és a nő viszonyaiban azonban az egyediség részint valami természetes, amely a gyönyörre tartozik; részint valami negatív, amely csak a maga eltűnését látja bennük; részint az egyéniség épp azért valami véletlen, amely más egyéniség által pótolható. Az erkölcsiség háztartásában az asszony e viszonyai nem *ez*en a férfiún, nem *ez*en a gyermeken, hanem egy *férfin, gyermekeken* általában, - nem az érzésen, hanem az általánoson alapszanak. Erkölcsisége épp abban különbözik a férfi erkölcsiségétől, hogy az egyediség számára való meghatározásában és gyönyörében közvetlenül általános és a vágy egyediségétől idegen marad; a férfiban ellenben szétválik ez a két oldal, s mivel benne mint polgárban megvan az *általánosság öntudatos* ereje, ezáltal megszerzi a *vágy* jogát s fenntartja magának egyúttal a vágytól való mentesség jogát. Mivel tehát az asszony e viszonyába az egyediség vegyül, azért erkölcsisége nem tiszta; amennyiben pedig az, az egyediség *közömbös*, s az asszony nélkülözi azt a mozzanatot, hogy magát, mint *ezt* a személyes ént ismerje fel a másikban."[18]

A kettősség jellemző Ádámra, aki Hegel leírása szerint egyszerre polgár és férfi. Előbbi, szellemi énje világosan elkülöníthető, és magasabb rendű az utóbbinál, mely anyagi természetű. Évában viszont a kétfajta, az angyali és az ördögi természet egyszerre van jelen, szinte összeolvad, érzelmei, pillanatnyi hangulata dönti el, melyik kerekedik felül. A Nő „Janus-arcúsága" egyetlen színen belül, a Prágában látott párizsi álomban is megjelenik, de végig alapvető jellemvonása a *Tragédia* Évájának. Ez a nőszemlélet általános volt Madách korában, a 19. század közepén, közvetítette a romantikus irodalom és a filozófia is.

„Minthogy a kollektív képzetek – példának okáért a társadalmi típusok – meghatározása általában páronként ellentett megállapításokból, tulajdonságokból áll össze, az Örök Nőnek látszólag lényegi vonása a kétarcúság. A boldogságos anya mellett ott a kegyetlen mostoha, az angyali leányzó mellett a romlott szűz; hol azt mondják tehát, hogy az Anya – az Életadó, hol azt, hogy az Anya – a Halált hozó; s a szűzlány hol égi lény, hol pokolra szánt, buja test. Hogy e két ellentétes princípiumot egyesítő képzet melyik elemét fogadja el érvényesnek a társadalom vagy az egyén, azt természetesen nem a valóság dönti el, hanem koronként és esetenként változóan az adott társadalom vagy az adott egyén igénye. Leggyakrabban bevett intézményeik tükrözését keresik a mítoszban", írja Simone de Beauvoir.[19]

A Nő „kettős természete" Bizáncban Izóra és Helene alakjában, Prágában viszont egyedül Borbálában testesül meg, aki a társadalmi konvencióknak engedve hiú és hűtlen, de a férjgyilkosságtól visszariad. Párizsban pedig újra két alakot ölt, a testvére mellett halálig kitartó márkinő és a „felgerjedt pórnő". Éva ezúttal, lábbal tiporva minden társadalmi konvención, egyetlen alkalommal, nyíltan ajánlatot tesz Ádám-Dantonnak. („Tölts velem egy éjet nagy férfiú.") Ehhez azonban „nőtigrisnek" kell lennie, s csak vérpadon, a halál tobzódása közepette kínálkozhat fel, mely Madách semmivel sem igazolt elképzelése szerint a végletekig fokozza a nők nemi vágyát.

Londonban is két arca van Évának: egy számító és kegyetlen (a polgárlány, aki az akasztást „izgató látványnak" találja) és a tömegsíron glóriával átlépő örök Nő. Mintha Madách előbb irodalmi remekművében fogalmazta volna meg a tételt, melyet később az akadémiai székfoglalójában fejt ki: „A szép és rendkívüli erősebben meghatja a nőt is, így jobban is lelkesül érte, mind a férfi. Azért hol a perc hatalma dönt, ott a nő önfeláldozásra kész – hol kitartó, küzdés szükségeltetik: a férfiú áll helyt. Minden üldözött vallásfelekezetnek lelkesült nőmártírjai, minden néplázadásnak asszony-tigrisei vannak. Minden borzasztó látványnál s kivégzésnél izgatottságot keresve, feles számmal van jelen, de elmegy pestises beteg ágyához is, honnan a meggondolt férfi visszaretten."[20]

A *Tragédia* falanszter-színéről írt elemzések megemlítik, hogy ez a szín, melyet évezredek választanak el az előzőtől, egyszerre jeleníti meg London, illetve a kapitalizmus kíméletlen kritikáját, s egyúttal, Prágával együtt, a polgári házasságét is. A párizsi és a falanszter szín a tagadás két változatát képviseli: az aktuálisat, a forradalmi szabad szerelmet és az utópikusat, a tudományos alapra helyezett párválasztást.

A falanszter, a „kiábrándító utópia" megvalósulásának alapvető feltétele a nyersanyagválság. Az új rendszer legfőbb célja, hogy pótolja a Föld fogyatkozó erőforrásait, ahogy ezt a Tudós meg is fogalmazza:

„Ez a négy ezredév hát a mienk,
Hogy a napot pótolni tanuljuk."

Nincs szó tehát önkéntes társulásról, szabad akaratról, melyre a 19. századi utópikus szocialisták, köztük Fourier is, a rendszerüket alapozták. Ugyanilyen kényszer a házasság intézményének tudományos „megreformálása" is, tekintettel a népszaporulat és a nyersanyagok (különös tekintettel az élelmiszertermelés) összefüggésére. (Madách valószínűleg nem olvasta eredetiben Thomas Robert Malthus először 1798-ban megjelent *Essay on population* című értékezését, de eszméi az *Athenaeum* című folyóiraton át, és más közvetítéssel eljuthattak hozzá.)

A házasság, mint intézmény továbbfejlesztésének eszméje először a francia forradalom idején merült fel, mely 1792-ben először iktatta törvénybe a váláshoz való jogot. Franciaországban később ezt fokozatosan szigorították, majd 1816-ban eltörölték, és csak 1882-ben, hosszas viták állították vissza, erős megszorításokkal. Balzac *A házasság fiziológiája* című művében idézi Napóleon szavait, aki a róla elnevezett Polgári Törvénykönyv vitája során ezt mondta: „A házasság nem a természetben gyökerezik…ezért éppúgy fejlődhet – fokozatosan – mint minden más emberi dolog."

Az utópista szocialisták jelentős teret szenteltek a házasság intézménye átalakításának. Eszméik eljutottak Madáchhoz, aki olvasta a centralista Lukács Móricz *Néhány szó a szocializmusról* című tanulmányát az *Athenaeum* 1842-es évfolyamában. A szerző itt részletesen ismertette Fourier, Saint-Simon és Owen tanításait „a jövő társadalmáról". Madách bizonnyal forgatta Kéri: *A jelenkor társas élete* című tanulmányát is, mely az *Athenaeum* 1841 februári számában jelent meg. A szerző ebben azzal vádolta az utópista szocialistákat, hogy „teljesen egyenlő nemi viszonyokat" állítanak fel, hogy így a „két nem köreit egészen elenyészhessék. Így a házasság és a család eltörlését papolnák…. Az asszonyokat még a közélet minden eljárásaira is képeseknek, hivatással bírónak vélték". Ezáltal 'a szocialisták magát a házasságot támadták meg a visszaélések helyett…elmellőzték azon mélyebb szellemi és erkölcsi természetviszonyt, mely a házasság alapja.' Majd megállapítja, hogy a saint-simonisták, owenisták és egyebek a 'házasság és a családélet jelentését félreismerék'. A családi nevelésről hasonlóképpen vélekedik, mert szerinte a szocialisták 'minden házi nevelést köznevelésbe' olvasztanak be."[21]

A polgári család formáját öltő, társadalmilag szabályozott férfi-nő viszony hiányossága-

iról sok szó esik a *Tragédiá*ban. „A jövőnek ez a társadalma nem a családra épül. Fourier, mint többé-kevésbé az utópikus szocializmus fő képviselői általában, valósággal átoknak tekintik a házasságot, mert a polgári társadalomban többnyire kényszert és hazugságot jelent, férfi és nő, szülő és gyermek viszonyában egyaránt, és mert a női egyenjogúságnak, a nő képességei kibontakozásának is természetellenes akadályát látja benne. Családellenes gondolkodásának szükségszerű következménye a gyermekek közösségi, családon kívüli nevelése, ennek fő célja szintén a nő felszabadítása, s nem valami embertelen állami befolyás növelése".[22]

Érdemes megjegyezni, hogy Charles Fourier, a falanszter névadója lelkes híve volt a nők emancipációjának. A négy mozgás elmélete című, először 1808-ban megjelent művében külön fejezet található, mely *„A nők lealacsonyítása a civilizációban"* címet viseli. Érdemes belőle néhány mondatot idézni, pontosan leírja a *Tragédia* londoni színének „házassági vásárát": „Föllelhetjük-e az igazságosságnak a szikráját is a rájuk szabott sorsban? Nem árucikk-e a fiatal leány, fölkínálva annak, aki meg akarja szerezni, és egyedül akarja birtokolni? Nem nevetséges-e a házasságba adott beleegyezése, nem azoknak az előítéleteknek a zsarnoksága kényszeríti-e rá erre, amelyek gyermekkora óta kísérik? Rá akarják bírni arra, hogy virágokból font láncokat hordjon; de táplálhat-e illúziókat a lealacsonyítása felől, még a filozófiától felfuvalkodott országokban is, mint amilyen Anglia, ahol a férfiaknak joguk van rá, hogy vásárra vigyék a feleségüket, kötéllel a nyakán, és mint egy igavonó barmot, átadják annak, aki megfizeti az árát?….Az angol törvényhozás, amelyet a moralisták annyira dicsérnek, olyan jogokat ád a férfiaknak, amelyek nem kevésbé válnak nemük szégyenére; ilyen például a férjnek az a joga, hogy pénzbeni kártalanítást ítéltessen meg magának a felesége által elismert szerető kárára. A formák kevésbé durvák Franciaországban, de a rabszolgaság alapjában véve ugyanaz. Itt is azt látjuk, mint mindenütt, hogy fiatal lányok senyvednek, megbetegednek és meghalnak annak a kapcsolatnak a hiányában, amelyet a természet parancsolóan megkövetel, de amelyet az előítélet, megbélyegzéssel fenyegetve őket, megtilt nekik mindaddig, míg törvényesen el nem adták őket."[23]

Fourier utópikus társadalmában a nők saját döntésük alapján választanak társat, és szabadon élvezhetik a szexualitás gyönyöreit, illetve részesíthetik a partnereiket élvezetben. Ehhez képest a *Tragédiá*ban a Tudós keres párt a nőknek, és a gyermekeket bizonyos idő betelte után, ameddig „szükséges az anyagond", a tudományos vizsgálat után „közös növelde várja". Ádám jelenlétében Éva ráeszmél anyai hivatására, és felébred benne az elfojtott szerelemvágy. Ezért áll ellen a falanszter vezetőjének, az Aggastyánnak. De Éva, „az édenkertnek egy késő sugára" itt is passzív szerepet játszik. Hálás Ádámnak, úgy mint az egyiptomi rabszolganő vagy Izóra, és mintegy visszhangozza őket: „Tied vagyok, nagylelkű férfiú." Vagyis Madách szerint a Nő a házasság igáját lerázva, és az elnyomás ellen lázadva sem képes arra, hogy kezébe vegye a sorsát. Így semmilyen tekintetben, szexuális téren sem lehet egyenrangú partnere a férfinak, ahogy természetesen az eszkimó szín elállatiasodott asszonya sem.

A tizenötödik színben „Éva a biológiai determinizmust, a fajfenntartás ösztönét képviseli, amit Ádám először mérhetetlenül alábecsül, az érzelmi élet minden rítusával együtt:

'A férfiúnak, e világ urának
Más dolga is van, mint hiú enyelgés
Nő ezt nem érti s nyűgül van csupán.'

hogy azután az anyaság hírére az első férfi rádöbbenjen, valamennyi determinizmus közül ez, a legalább nemzedéknyi időre halhatatlanító a legerősebb a számára", írja Kerényi Ferenc. [24]

Nem jogosulatlan egy olyasfajta megközelítése *Az ember tragédiájának*, mely az egyik oldalra helyezi a halhatatlanságra törő férfias személyiségeket (Ádám, Lucifer, általában véve a szellemi szféra), míg a másikra a korlátolt létű nőieset (Éva, a Föld szelleme, illetve az Évával mindig közeli rokonságban álló Tömeg, illetve az anyagi szféra). A Tömeg „női természetét" Gustave Le Bon, a tömeglélektan megalapítója írta le a Párizsi Kommün tapasztalatai alapján. „A tömeg mindig regresszív: a fejlődés meghaladott alacsonyabb szintjét képviseli. Vonásai megtalálhatók olyan, 'a fejlődés alsó szintjén lévő lényeknél, mint a nők, a vadember és a gyermekek'. A legfontosabb vonások: a gondolkodóképesség hiánya, izgékonyság és ingerlékenység, a kritikus ész felfüggesztése, s az érzelmek és kifejezésük eltúlzása. A tömegben gerjedt érzelmek egyoldalúak és nélkülözik a finomabb árnyalatokat."[25]

A tömeg feminin természetéről, hisztériára való hajlamáról szóló gondolat antik eredetű. Már Arisztotelész felvetette, és Shakespeare is ilyennek ábrázolja a tömeget, például *Julius Ceasar* című tragédiájában. Az eszme Madáchhoz valószínűleg a kor centralista gondolkodóinak közvetítésével jutott el, hiszen már a negyvenes években írt régebbi drámáiban is felbukkan. Madách testvérének, Máriának, fiának, és férjének, Balogh Károlynak tragikus sorsa, akiket 1849 augusztusában, a szabadságharc végnapjaiban román népfelkelők által felbujtott csőcselék ölt meg Arad megyében, szintén megerősíthette a költőben, hogy a tömeg kiszámíthatatlan, ingerlékeny és veszedelmes, mint a Nő.

A férfi és a női princípium örök konfliktusában csak az Úr képes igazságot tenni, ideológiai szintézist teremteni, mégpedig azzal, hogy Éva, anyaságával, visszatartja Ádámot az öngyilkosságtól, vagyis a megsemmisüléstől. Az emberi faj fenntartása közös, mindennél előbbre való küldetése a rabszolganőnek, a kéjhölgynek és a családanyának, az udvarhölgynek és a polgárlánynak.

Nehéz megérteni, mi az oka annak, hogy míg Madáchnak az akadémiai székfoglalójában kifejtett gondolatai a Nőről mára teljesen elavultak (sőt, akadémiai székfoglaló értekezése már 1864-ben korszerűtlennek számított), az ezeket az eszméket sok tekintetben szintetizáló *Tragédia* máig eleven, olyan remekmű, mely dacol az idővel. Talán a vágyak és a valóság közötti feloldhatatlan feszültség adja meg a magyarázatot. Bár az emberiség napjainkban abban a helyzetben van, mint Ádám a 13. színben, az űr-jelenetben, amikor megkérdezi Lucifertől, hogy „Őrjöngő röptünk, mondd, hová vezet?", mégis ellenállhatatlanul vonzza a transzcendencia, a soha el nem érhető megnyugvás. Madách ezt az örök belső indíttatású, „isteni" törekvést szólaltatja meg. A vágyhoz, hogy egyszer megtaláljuk a helyünket az emberi civilizáció nagy körfogásában, szervesen hozzá tartoznak tudat alatti képzeteink, elfojtott ideáink a mindezt megtestesítő örök Nőről. Mi, férfiak, már régen tudjuk róluk, mennyire hamisak mélyről fakadó hiedelmeink, mint ahogy a nők is tisztában vannak vele, hogy az eszményi Férfi merő ábránd, nem létezik. De bármilyen tisztán lát is ma már a két nem, továbbra is szüksége van a másikra, vágyképeivel együtt, hogy erőt merítsen a további, soha véget nem érő küzdelemhez.

JEGYZETEK

1 Madách Imre Összes Művei, Révai, 1942. I. köt. 10. o.
2 uo. II. köt. 583. o.
3 Család Könyve (szerk. Greguss Ágost és Hunfalvy János), Pest, 1855.
4 Madách Imre i. m. II. köt. 589. o.
5 Kerényi Ferenc: Madách Imre. Kalligram, 2006. 42. o.
6 Lásd erről Baranyi Imre: A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Athenaeum) Irodalomtörténeti füzetek 42. sz. Akadémiai, 1963. 42-43. o.

7 Simone de Beauvoir: A második nem. Gondolat, 1971, 98-99. o.
8 Almási Balogh Pál, i. m., Családi Kör, 1860. okt. 14. 3 o.
9 Idézi Andor Csaba: Madách Imre és Veres Pálné A Vanyarci Önkormányzat és a Madách Irodalmi Társaság közös kiadása Vanyarc-Budapest, 1998, 72-73 o.
10 Madách Imre i. m. II. köt. 583-584. o.
11 Családi Kör 1860. október 21. sz. 20. o.
12 Diderot: Sur les femmes c. művéből idéz Simone de Beauvoir: Le deuxieme sexe, Gallimard, 1949. II. köt. 221-222. o.
13 Házasság előtt, válás után. Madách Imre szerelmei, Írta és válogatta Andor Csaba, Holnap kiadó, 2003 72 o.
14 A Nagyvárad c. napilap 1926 július 20-i számában Perédy György írt erről cikket, amit Győrffy Miklós idéz *Madách és Madáchné – A házasság, mint intermezzo lefolyásához* című írásában (Terasz internetes irodalmi magazin, 2006/5)
15 Házasság előtt, válás után. in: *Mohás Lívia: Fráter Erzsébet pszichológiai arcképe*. 281-284. o.
16 Honoré de Balzac: A házasság fiziológiája. Emberi színjáték, Európa, 1964. X. köt. 571. o.
17 Voinovich Géza: Madách és Az ember tragédiája, Bp. 1922. 271-273. o.
18 Hegel: A szellem fenomenológiája (Ford: Szemere Samu) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, 234. o.
19 Simone de Beauvoir: A második nem. 181. o.
20 Madách Imre i. m. II. köt. 585. o.
21 Baranyi Imre: i. m. 58-59. o.
22 Waldapfel József: Madách és Fourier Magyar Tudomány, 1965. 388. o.
23 Charles Fourier: A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete. Gondolat, 1977. 203-204. o.
24 Kerényi Ferenc: i.m. 192-193 o.
25 Gustave Le Bon: A tömegek lélektana c. művét ismerteti Pataki Ferenc: A tömegek évszázada. Osiris, Budapest, 1998. 24. o.

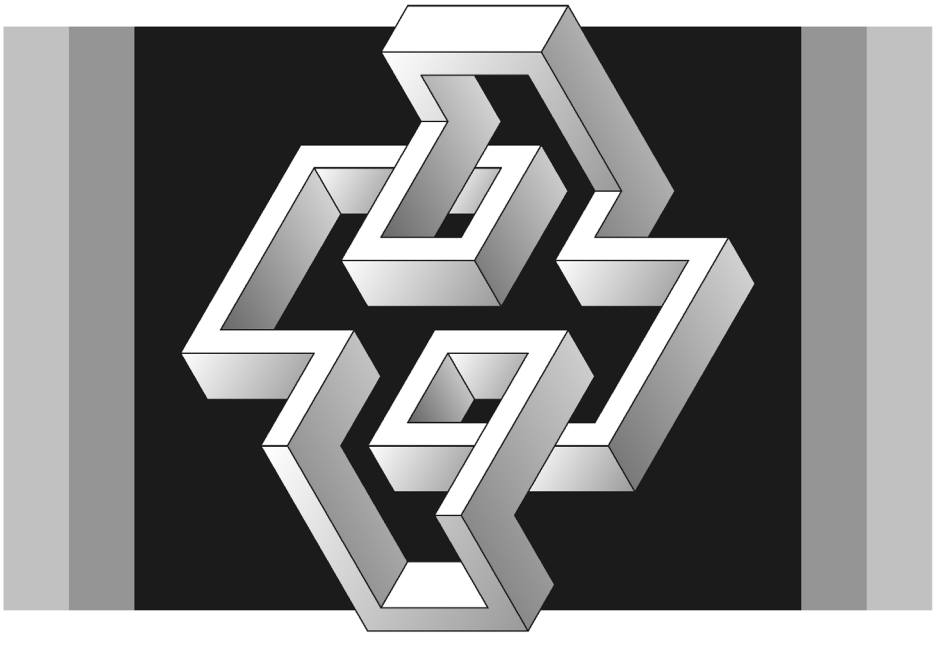

SZARKA EVELIN

Kuba, egy karibi kommunista sziget – az USA és az EU külpolitikájának ütközőzónájában 1992-2008 között

(*Bevezetés*) Kuba a karibi térség legnagyobb kiterjedésű szigetcsoportján fekszik. Nemcsak földrajzi fekvése, központi jellege miatt tölt be fontos szerepet az amerikai kontinensen, hanem egyedülálló bel- és külpolitikai vonatkozása tekintetésben is. A Fidel Castro által véghezvitt forradalom az amerikai befolyás megszűnését jelentette a szigeten: ezt követően teljesen önálló, szuverén aktorként lehetett jelen a nemzetközi politikában az egykori spanyol gyarmat. A szocialista, majd kommunista elemek felerősödése az északi szomszéd ellenérzését, bírálatát váltotta ki, majd sorozatos ellenlépésre sarkallta az Egyesült Államok kormányait.

Különösen fontos az egyedi utat választó sziget történelmének ismeretében a kubai külpolitika tanulmányozása, amely nagyrészt reaktív jellegű. Az amerikai kontinens utolsó kommunista államaként az ideológiai kritika, a gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokban is érvényre jut, így meghatározza Kuba külkapcsolatait, és jelentős befolyással bír a belpolitikát és a lakosság mindennapjait illetően. Az Egyesült Államok által hangsúlyozott Kubapolitika sok esetben ellenreakciót váltott ki, ám szövetségesekre is talált. Az Európai Unió megalakulása után mint önálló jogi entitás vette fel a kapcsolatot Castro államával, és saját külpolitikai irányt kívánt követni Kubát illetően. Azonban a közösségen belül sincs egyetértés, hogy keményvonalas, szigorú lépésekre van-e szükség (amelyek nem ütköznek az amerikai szövetséges érdekeibe), vagy inkább a konstruktív párbeszéd és a kölcsönös építő jellegű kapcsolatépítés alkossa a politika magvát. Stratégiai helyzetének köszönhetően az amerikaiak mindig is befolyásuk alá kívánták vonni a szigetcsoportot: az európai közösség ellensúlyozhatná az atlanti szövetséges nagyhatalmi érdekeit, illetve alternatívát nyújthatna az embargó által sújtott, gazdasági nehézségekkel küzdő országnak.

A nemzetközi közösség számára kiemelten fontos Kuba ügye: a latin-amerikaiak szimbolikus jelentőséget tulajdonítanak az egyedi utat választó, az amerikai dominanciának következetesen ellenálló kis országnak; a félteke egyetlen kommunista államaként nagy jelentősége van más, hasonló berendezkedésű országok szempontjából, hogy hogyan viselkedik vele szemben a demokratizálódott nyugati világ; valamint lényeges kérdés, hogy egy esetleges kubai rendszerváltás milyen hatással lesz a hidegháború után újraalakuló világrendre.

A relációk komplexitását jól tükrözi, hogy a kubai kül- és belpolitika alakulása az Európai Unió és az Egyesült Államok viszonyrendszerére is hatással van: együttműködésre készteti a két hatalmat a demokrácia értékeinek átültetése, az emberi jogok tiszteletben tartása és a civil társadalom fejlesztése terén, ám súrlódásokhoz vezet az eltérő gazdasági preferenciák és az ezek megvalósítását szolgáló lépések miatt. Az Európai Unió és a Kubát ideológiailag támogató Oroszország Amerika ellenpólusaként kíván a jövőben szerepelni a nemzetközi színtéren, sőt, előbbi kész felújítani diplomáciai kapcsolatait a Raúl Castro-vezette országgal. A növekvő gazdasági erővel rendelkező Kína is egyre inkább felveszi a versenyt az Egyesült Államokkal. Az olajban gazdag Venezuela latin-amerikai szövetségek alapításával válhat kellemetlen ellenféllé, amennyiben Amerika-ellenes jelleget ölt a vezetése alatt álló csoport. Óvatos, körültekintő lépésekre van szükség, mind az amerikai, mind

európai részről, különösen most, Fidel Castro lemondása után: fel kell ismerni, hol a határ, amelyen túl a beavatkozás az ország függetlenségét sérti, és melyek azok a pontok, amelyek elkerülendők a szívélyes bilaterális kapcsolatok fenntartása érdekében. Egy meggondolatlan lépés még jobban megerősítheti a karibi állam relációit Kínával és Venezuelával. Kuba kis ország, ám speciális szerepet tölt be az amerikai kontinensen.

Jelen írás célja az amerikai Kuba-politika főbb mozgatórugóinak bemutatása és atlanti szövetségesének reakciója, illetve az Európai Unió önálló aktorként való szereplése Raúl Castro rezsimének a világgazdaságba és a nemzetközi életbe való integrációja során. Az Egyesült Államok és az Európai Unió Kuba-relációinak felvázolása rámutat a különböző álláspontok érvényesítésének módjaira a karibi kommunista országgal szemben; a demokrácia, az embargó, az emberi jogok és a civil társadalom kérdésköre pedig rávilágít a két hatalom eltérő szemléletmódjára, illetve bemutatja az együttműködés kereteit. Egyes országok, vagy országcsoportok bilaterális kapcsolatainak áttekintése segítséget nyújthat az amerikai és európai Kuba-politikára gyakorolt hatás megértéséhez, a kubai jövőre vetett pillantás pedig az összetett kapcsolatrendszer erősségeire és veszélyeire mutat rá.

(*Kuba az Európai Unió és az Egyesült Államok szemszögéből: nyitás vagy elszigetelés?)* Az Európai Unió és az Egyesült Államok a világ két legerősebb gazdaságával rendelkezik, valamint bilaterális kereskedelmi kapcsolataik és a kölcsönös befektetések e két ország relációiban a legnagyobbak. Egyesült erővel hatékonyabban tudnak fellépni a közös célok érdekében. A béke és stabilitás, a harmonikus gazdasági növekedés, a demokratikus értékekbe és az emberi jogok időtállóságába vetett hit szoros biztonsági kapcsolatok kiépítését kívánja meg. A globális fenyegetést jelentő terrorizmus, környezeti károk, munkanélküliség, bevándorlás, kábítószer-csempészet és a nemzetközi bűnözés ellen közösen kívánnak fellépni az 1990 novemberi Transzatlanti Nyilatkozat óta. Ez a deklaráció nyitotta meg az utat a későbbi Európai Unió és az USA számára, hogy közös akciókban vegyenek részt. 1995-ben Madridban fogadták el az Új Transzatlanti Agendát, amely a fenti célok elérése érdekében indította el a kooperációt: közel 150 specifikus akciót foglalt magában ez a megállapodás. Az 1997-es amszterdami szerződés óta az EU közös kül- és biztonságpolitikájának hangsúlyozásával egyre több külpolitikát érintő transzatlanti kérdésben működik együtt az Egyesült Államokkal.[1] A 2001-es terrortámadást követően új atlanti diplomácia kezdett körvonalazódni, amely egy konstruktívabb kapcsolat alapjait rakta le.[2]

(*Kubai demokrácia?)* A latin-amerikai országok a XIX-XX. században ébredtek rá arra, hogy mennyire fejletlen gazdaságilag térségük a „nyugati" demokratikus államokhoz képest. Az *atraso* élménye gyors fejlődési periódus elindítására ösztönözte a volt gyarmatokat, az elmaradottság (*subdesarrollo*) minél hamarabbi leküzdése új utak keresésére sarkallta őket: a modernizációhoz nem elég a kapitalizmus. A függés-tudatot (*dependencia*) új nemzeti tudat váltotta fel, amely elutasított Kubában mindenféle idegen fennhatóságot. A gyarmati struktúrák megsemmisítése, az oktatás fejlesztése mellett a protekcionizmus vált az egyik vezérlőelvvé. Az imperializmus ellen csak erős vezetővel vehető fel a harc, a diktatúrát Fidel Castro ezzel is igazolni látja. A nemzeti függetlenség elengedhetetlen, ezt pedig szociális jóléttel kívánta párosítani a volt kubai államfő.[3] Azonban nem minden reformot sikerült megvalósítani, s ez nemcsak a vezetés tapasztalatlanságából és idealizmusából adódott, hanem az amerikai gazdasági szankciók negatív hatásából és a lejárató propaganda tevékenységéből is.

Amerika egyértelműen más fejlődési utat járt be, mint Európa, de mennyire jelent egyet Latin-Amerika és Észak-Amerika?

Az észak-amerikai és európai minták követése –melyek közé a demokráciát is besorolhatjuk–, a modellek másolását, egyfajta *mimetismó*t jelentene, ami sok esetben ellenséges hozzáállást szül a gyarmatosítás korának tapasztalatai óta. A fejlett országok gazdasági fölényüket politikai ellenőrzésre, de legalábbis befolyásolásra kívánják váltani több latinamerikai gondolkodó szerint. Kubában már José Martí[4] tevékenysége óta élénken él az emberek tudatában az amerikai dominancia, és az ellene folytatandó harc szükségessége. Az Amerika-ellenesség szélsőségesebb formája mindent elutasít, ami az Egyesült Államokból származik: így a demokráciát sem szabad –vagy nem amerikai módon kell– importálnia a karibi államnak. Túlélését más nagyhatalmakhoz való közeledésével igyekszik bebiztosítani a kis állam, miközben önálló arculatának fenntartása és új szövetségek keresése között lavíroz.

A Július 26. Mozgalom még rendelkezett demokratikus eszményekkel, ám az USA-ellenesség és a leendő szovjet-kubai barátság fokozatosan kiiktatta ezeket az elemeket. Fidel Castro populista diktatúrája azonban a Szovjetunió felbomlásával elvesztette fő ideológiai és gazdasági támogatóját, és kapaszkodónak csak a kisebb mértékű spanyol-latin-amerikai „*hispán*" szolidaritás maradt.[5]

A szabad, igazságos, demokratikus pluralizmuson alapuló választások kiírása mind az amerikaiak, mind az európaiak által propagált cél Kubát illetően. De vajon valóban csak a nemes célok vezérlik politikájukat, vagy e demokrácia csak mint ideológia van jelen, amely elkendőzi az egyéb politikai, gazdasági érdekeket? Az antifasiszta koalícióban még helyet kaphattak a kommunista pártok, azonban később az USA már a baloldallal szemben is erőszakosan lépett fel. Valószínűleg a hidegháború szovjet-amerikai vetélkedése volt az egyik ok, amely a szocialista és kommunista ideológiák ellenzőinek táborát gyarapította a nyugati demokráciákban. A szélsőséges ideológiák éppoly vonzóak lehetnek egy fanatizált tömeg számára, mint amennyire visszataszítóak a fontolva haladóknak. Az Egyesült Államok esetében azonban nemcsak erről van szó. Már John Quincy Adams külügyminiszter gravitációs tézise[6] is az amerikai nagyhatalmi törekvéseket igazolja, hiszen nem szükségszerű, hogy Kuba az Egyesült Államok része legyen. Földrajzi alapon igényt tarthatna rá Mexikó is, vagy akár – ismét – a kulturálisan, történelmileg ezernyi szállal szorosan kötődő Spanyolország. Utóbbi hipotézisek elképzelhetetlenek a XXI. században, és Amerika sem kíván leigázni egy szuverén államot. Gazdasági erejénél fogva azonban képes arra, hogy ráerőltesse érdekeit a szigetországra, valamint, hogy ezáltal annak bel- és külpolitikáját is közvetve irányítsa. Az amerikai csapatok 1902-es kivonulás után számos történelmi esemény bizonyította, hogy nem adta fel az USA Kubát illető céljait.[7] A Platt-cikkely kubai elutasítását követően a be nem avatkozás elvét hangoztatja az Egyesült Államok, de mindig újabb ürügyet keres a nyomásgyakorlás igazolására. A kubai bevándorlók kérdése kétségkívül nem kizárólag az amerikaiak ügye, azonban ez nem jogosítja fel a nagyhatalmat az emigráns erőszakos akciók támogatására. Ám a kubai amerikaiak anyagi és erkölcsi támogatása a választások alkalmával elengedhetetlen a floridai szavazatok többségének megszerzéséhez, így a Castro-ellenesség egy újabb csatornán keresztül is befolyásolja az amerikai hivatalos Kuba-politikát.[8] Valóban csupán a demokratikus átalakulás szükségessége pezsdíti fel időről időre az amerikai Kuba-politikát? A kegyetlen, véreskezű Machado Morales (1925-33) tábornokot és Fulgencio Batistát (1940-44, 1952-59) is az Egyesült Államok segítette az elnöki székbe, és nem elsősorban az önkényuralmi rendszer bevezetése vetett véget az amerikai támogatásnak, hanem inkább az emigráns közösségek és a kormány érdekeinek megváltozása. Ezen lépéseket kismértékben formálta csak a kubai közhangulat.

A kommunista ideológiát is áthidalhatónak tartotta Nixon elnök Mao Ce-tunggal való

tárgyalásai során. Természetesen gazdasági ellentétek felmerültek a kínai piac tömegtermelése kapcsán, de az olcsó keleti munkaerő vonzó volt az amerikai befektetők számára. [9] A vallási szekularizmusra sem hivatkozhat az Egyesült Államok, hiszen Kína továbbra is ateista állam, valamint rengeteg emberi jogi visszaélés és probléma van jelen a keleti hatalom mindennapjaiban, főként Tibet ügye kapcsán.

Kubának sosem sikerült exportálnia a kommunizmust, a karibi vezető ideológiáját manapság sikertelen kísérletként bélyegzik meg. Fidel Castrót pedig már akkor is megkísérelték kiiktatni a hatalomból és követtek el ellene merényletet, amikor még nem nyilvánította Kubát szocialista államnak. A szocializmus többarcú, több fajtája van, bizonyos pozitív elemeit pedig demokratikus kormányok is alkalmazzák: a mindenki számára elérhető egészségügyi ellátás, oktatás, jogi szolgáltatások Nagy-Britanniában, Kanadában, Svédországban, Olaszországban, Franciaországban stb. is jelen vannak, annak ellenére, hogy ezen országokban a kapitalizmus irányítja a piacot. [10] Kubának vitathatatlan érdemei is vannak (az elnyomó rezsim fennállásától eltekintve) az egészségügyi szolgáltatások, a tömegközlekedés és az oktatás területén, amelyeket a forradalomnak köszönhet.

Vajon az amerikaiak szerint a kolonializmussal, a fasizmussal és a kommunizmussal való leszámolás a liberális demokrácia és a piacgazdaság szupremáciáját jelenti?[11]

Az Egyesült Államok küldetéstudata, miszerint demokratikus intézményrendszert kell meghonosítania a világ más részein,[12] olyan nemes gondolat, amely kubai megvalósításához sikerül támogatókat, partnereket szereznie. Az Európai Unió egyik legvédettebb értéke a demokrácia. Az 1996-os közös álláspontban is hangsúlyozta a közösség, hogy a kedvezőbb kapcsolatok kialakításához elengedhetetlenek a kubai kormány demokratikus reformok irányába tett intézkedései. A kapcsolatok javításának fókuszába az interdependenciát állítja: az emberi jogok elismerése és a pluralista demokrácia irányába tett reformlépések függvényében kívánja gazdasági relációit szorosabbra fűzni az Unió. Elhatárolja magát olyan intézkedések végrehajtásától, amelyek Kuba gazdasági állapotát nehezítenék, illetve konstruktív párbeszédet kíván folytatni a kubai vezetéssel és civil társadalmi szervezetekkel. Nem zárja ki a jövőben a kooperációs megállapodás tető alá hozatalát, ám azt a kubai bel- és külpolitikai eredményektől teszi függővé. Uniós segélyszállítmányokat továbbra is küld Kubába, amelyek szétosztását a civil szervezetekre bízza.[13]

A közös álláspont meglehetősen óvatosan fogalmaz, de éppen ezért kiegyensúlyozott véleményt közvetít. Az emberi jogok érvényesülésén kívül a kubai lakosok jólétét is célként nevezi meg, az USA-val ellentétben nem alkalmaz gazdasági szankciókat „megleckéztetés" céljából, valamint – bár limitálja a kooperáció mértékét – új területeken teszi lehetővé az együttműködést. Nem ír elő olyan feltételeket, mint az Egyesült Államok az 1996-os Helms-Burton-törvényben[14], miszerint a jelenlegi vezetés nem lehet a változás részese. Ezt a rendelkezést az Európai Unió hevesen kritizálta, nemcsak a nemzetközi joggal való összeegyeztethetetlensége miatt, hanem azért is, mivel ez megakasztaná a jelenlegi államapparátus által kezdeményezett pozitív, demokratizálódás irányába mutató terveket is.

Az Amerikai Egyesült Államok és az EU többször próbált összefogni a kubai demokrácia érdekében (pl. 1995-ben), azonban a Helms-Burton-törvény kereskedelmi szankciói és az embargó negatív európai megítélése (és az erősödő amerikai unilateralizmus bírálata) miatt sosem sikerült egyesült erővel fellépniük nemzetközi színtéren.

Bush a nemzetközi nyomás ellenére Új Kezdeményezést (*Initiative for a New Cuba*) hirdetett a kubai függetlenség kivívásának 100. évfordulóján (2002. május 20-án).[15] Egy más jellegű irányváltás új perspektívákat nyithatott volna meg: lehet, hogy mindkét országnak jelentős pozitívumokat hozó kapcsolat kialakulásának szabott gátat az amerikai elnök. Az említett dokumentumban szigorította azokat a feltételeket, amelyeknek a normalizálódás

érdekében kell megfelelnie a karibi országnak. Új, a jogállamiságot tiszteletben tartó, demokratikus kormányt, szabad kereskedelmet és piacgazdaságot kívánt, valamint a 2003-as választásokon az ellenzéki politikai erők jelöltállítását, és a szavazás nemzetközi megfigyelőkkel való lebonyolítását. A politikai okokból bebörtönzötteknek amnesztiát, független szakszervezeteket, a munkások teljes kifizetését követelték. Cserébe ösztöndíjakat, segélyprogramokat és diplomáciai elismerést ígértek Kubának.[16] Ezt a vonalat kívánja követni az új elnök is, akár demokrata, akár republikánus jelölt győz majd. A 2008-as választási kampány során az arizonai John McCain fél évszázaddal megkésett döntésnek nevezte Fidel Castro lemondását, a szenátor szerint elkerülhetetlen a karibi ország demokratizálódása. A demokrata Barack Obama az amerikaiak egyesülését várta a diktátor lemondásától: Kuba történelmének egy sötét fejezete zárult le ezzel – mondta. A kapcsolatok normalizálása és az embargó enyhítése a cél, de ehhez szükséges az új kubai vezető nyitottsága is. Hillary Clinton a kubaiak nagy lehetőségét látja Fidel Castro lemondásában, a politikai foglyok szabadon bocsátása és a szigorú intézkedések feloldása mellett kampányol, ám valószínűleg a bátyja útját járó Raúl engedményeit kevesli majd az elnökjelölt.

Míg az európaiak az erőszakmentes rendszerváltás hívei, az amerikaiak nem biztos, hogy tartózkodnának a katonai erők bevetésétől, hiszen titkos a Segítség a Szabad Kubáért Bizottság 2005-ben közzé tett beszámolójának záradéka, amely egy katonai jellegű beavatkozás tervét tartalmazza.

Az azonban bizonyos, hogy az európai Kuba-politika „*soft diplomacy*": rendkívül alacsony hatásfokú. Jórészt nyilatkozatok, határozatok sora alkotja, amelyek deklaratív jellegüknél fogva csekély nyomást képesek gyakorolni a kubai vezetésre. A demokratizálódásért tett lépések legeredményesebbje talán a civil társadalom megerősítésében való részvétel. Az emigráns, békés ellenzék vezetőivel folytatott tárgyalások, a belső civil kezdeményezések erkölcsi és anyagi támogatása egy olyan bázist kíván kialakítani, amely a jövőben a kubai demokrácia alapjává válhat és önmaga is képes lesz ellátni az átalakulással járó feladatokat. A szabadságon, szolidaritáson, igazságosságon nyugvó rendszer kialakítását kívánja aktívan támogatni az Európai Unió, és e szerepvállalásnak köszönhetően kézzelfogható eredményeket is fel tud mutatni.

(*Embargó*) A periféria országai egyre kisebb hozadékot jelentenek a nagyhatalmak számára, és veszélytényezőként tartják őket számon. [17] A hatalmas államadósságok, az élelmiszerellátási problémák, az éhbérért nyugatiak által diktált erőltetett munkatempó, a világméretű járványok és a globális felmelegedés okozta természeti katasztrófák ellen való sikeres küzdelemhez a szegényebb országok kezében kevés eszköz van. Az előnytelen gazdasági kapcsolatok és kereskedelmi szerződések súlyosbítják ezt a problémát, amelyet a segélyszállítmányok nem tudnak orvosolni. A harmadik világ országaiban egyre erősebb a nyugat-ellenesség: ezen területek lakói úgy érzik, hogy problémáik egy részét a domináns hatalmaknak „köszönhetik".

A kubai vezetés államosításai, amerikai tulajdont veszélyeztető lépései miatt tiltotta be a Kubába irányuló összes exportot Dwight D. Eisenhower amerikai elnök 1960. október 19-én, amely a fenti problémákat súlyosbította a karibi államban.[18] Kennedy utazási korlátozással toldotta meg a szankciókat, amelyeket Jimmy Carter enyhébb politikája után Ronald Reagan erősített ismét meg. A kilencvenes évek törvényei szigorították az eddig érvényben lévő intézkedéseket remélve, hogy a gazdasági szankciók megfojtják Castro rezsimét. Ezek az intézkedések azonban nem állították meg a külföldi befektetéseket, sőt, az amerikaiak kereskedelmi partnereiket is magukra haragították a rájuk kiszabott büntetések miatt.

Tény, hogy hatalmas exportbevételtől esett el Kuba az embargó következtében: az összes gazdasági kárt mintegy 86 Md dollárra becsülik, ám az amerikai cégeket is óriási összeggel (1,2 Md dollárral) rövidítette meg a több mint negyven éve fennálló blokád.[19] Az új kereskedelmi partnerek (illetve az erősödő kooperáció következtében az eddigiek)[20] ugyanis a vártnál többet ruháztak be a karibi államban, és jóval többet profitáltak a kialakuló gazdasági kötelékekből, mint azt az USA remélte.[21]

A szovjet partnerrel való kedvező megállapodások megszüntetésével a kilencvenes évekre súlyos gazdasági válságba süllyedt az ország: hiszen a létfenntartáshoz nélkülözhetetlen termékeket sem szerezhette be a földrajzilag hozzá legközelebb fekvő államtól. Az új európai és ázsiai kereskedelmi egyezmények pozitívumainak értékét csökkentette a szállítási költségek eredményezte többletkiadás. A turizmus csak a legégetőbb problémák anyagi hátterét tudja bevételeivel fedezni, a gazdaság talpra állításához ez nem elegendő.

A jegyrendszer bevezetésére kényszerült ország védekező mechanizmusként alakította ki a *sociolismó*t, más néven *amiguismó*t. Ez egyfajta árucserét, illetve szívességeket (*por fuera, por la izquierda*) jelent a kubai lakosság körében. A vezetés a feketegazdaság részének tekinti ezt a tevékenységet, ám az embargóból eredeztethető állandó termékhiány rákényszeríti az embereket. Az úgynevezett *sociók* lehetnek állami alkalmazottak, akik az irodai felszerelést felhasználva e-maileket küldenek vagy dokumentumokat nyomtatnak kérésre, de olyan építőmunkások is, akik festéket vagy cementet lopnak saját felhasználásra. Kiterjedt hálózat működik így: ha valakinek szüksége van egy bizonyos árucikkre, addig jár körbe az információ, amíg olyanra akadnak, aki segít a beszerzésben. Az *amiguismo* nemcsak az állami javakkal való visszaélést jelenti, olyan hétköznapi dolgokat is magában foglal, mint a közös autóhasználat, vagy sampon, élelmiszer küldése. A lényeg, hogy az adott szolgáltatásért cserében kap valamit a segítő személy is.[22] Ez természetesen nem enyhíti teljesen a szűkös lehetőségekből adódó nélkülözést, de élhetőbbé teszi a kubai mindennapokat.

A „*fogyasszanak hazai árukat*" kubai szlogen a lakosságot arra ösztönzi, hogy inkább a szigeten előállított termékeket vásárolják, így fejlesztve a hazai ipart és csökkentve a behozatali kényszert.[23]

A liberalizáció, nemzetközi nyitás, valamint az exportdiverzifikáció a kubai vezetés feladata, az embargó feloldása az amerikai állam kezében van. A globalizálódó világban a korlátozások megszüntetésén van a hangsúly, így egyre nagyobb nemzetközi nyomás nehezedik az USA-ra a blokád felbontása végett.

Az embargót nemcsak etikátlan jellege miatt kritizálják egyre többen[24], hanem céljaival sem értenek egyet. Valószínűleg nagy szerepe volt a kubai vezetés kommunista modellhez és a szovjet nagyhatalomhoz való közeledésében. Kuba kis piacával nem jelent gazdasági fenyegetést az amerikai monopóliumoknak, más vállalatoknak; relatíve alacsony lélekszáma miatt pedig a nyitás nem veszélyeztetné az amerikai munkaerő-piacot.[25] Nem helyes, hogy harmadik államokat sújt gazdasági és jogi szankcióival az Egyesült Államok, amenynyiben Kubával kereskednek.[26] Még olyan közeli szövetségesét, mint Izrael is ellenlépésekkel fenyegette meg, miután 1997-ben normalizálta gazdasági relációit Kubával. Bár a 2001. szeptember 11-i terrortámadások a fennálló világrend és a meglévő diplomáciai kapcsolatok változását jelezték az amerikai elemzőknek, a Bush-kormányzat hajthatatlan maradt Kuba ügyében. Az elnök szerint a karibi sziget eljátszotta annak a lehetőségét, hogy integrálódjon a nemzetközi közösségbe, és saját magának köszönheti a máig is fennálló embargót.[27]

A FAO 2002-es jelentésében a kubai alultápláltság fő okozójaként az amerikai gazdasági embargót jelölte meg.[28] A gyermekek, idősek és fogyatékkal élők életét különösen

megnehezíti a nehezen beszerezhető élelmiszerek és gyógyszerek hiánya. Gorbacsov 2003. október 4-én a Washington Post-ban a berlini falhoz hasonlította a kubai embargót, és a hidegháború utolsó relikviájának nevezte. A korlátok lebontása új, gyümölcsözőbb kapcsolatokhoz vezetne, és „*pontot tenne egy hidegháborús befejezetlen ügy végére*".[29] II. János Pál pápa mellett más egyházi vezetők, így I. Bartolomaiosz isztambuli pátriárka is az embargó feloldását kérte, amelyet történelmi tévedésnek nevezett 2004 januári kubai útja során.[30]

Az Európai Unió és az Egyesült Államok álláspontja a kubai embargót illetően változatlan. Az amerikaiak először a kubai változásokkal igazolták az embargót, majd a szovjetekkel való szoros kötelékek miatt tartották fenn a hidegháború alatt a blokádot. Kuba nemzetbiztonsági fenyegetést jelentett számukra, így ezt a védekező mechanizmust alkalmazták a karibi állam ellen.

Az USA hajthatatlan, és a nemzetközi nyomás ellenére is csak kis engedményeket hajlandó tenni (magasabb mértékű hazautalások, utazási korlátok feloldása, bizonyos termékek exportjának engedélyezése, segélyszállítmányok). Továbbra is fenntartja azt a vélekedést, hogy az embargó a Castro-rezsim összeroppantására szolgál, ám nem veszi tekintetbe azt, hogy a kubai lakosság mindennapi életében mekkora kárt okoz. Nemcsak egészségügyi problémákat idéz elő, hanem nyersanyag, alkatrészek és alapanyagok hiányában a közüzemi szolgáltatások is akadoznak miatta: a villany- és gázellátás sem megfelelő színvonalú az országban. Az Európai Unió következetesen elítéli az Egyesült Államokat a gazdasági embargó miatt, és bár a kölcsönös előnyök mérlegelése miatt elállt az USA WTO-beli feljelentésétől, nemzetközi fórumokon is kiáll az embargó megszüntetésének szükségessége mellett. Közös álláspontjaiban elítéli Amerikát a kubaiakra szükségtelenül terheket rovó gazdasági szankciók miatt, ám a bal- és jobboldal pártjai, valamint a tagállamok is megosztottak e kérdésben. A keményebb politika hívei (főként a volt szovjet blokk országaiban) támogatják az amerikai politikát, míg az elsősorban kereskedelmi kapcsolatokat fejleszteni kívánók (többségük a nyugati tagállamokban) az embargó azonnali feloldását követelik. A 2000 februárjában lejárt Loméi Megállapodást felváltó *Cotonou Agreement*-be való felvétel, amely Kuba világgazdasági integrációját is hivatott elősegíteni, az Unió amerikai kapcsolatai miatt nem jöhetett létre. Az egyezség emberi jogi kitételeit arrogánsnak nevező Castro elfogadhatatlannak minősítette az Európai Unió feltételeit: *demasiado fastidio para tan poca plata"*.[31]

Az eltérő szemlélet számos súrlódáshoz vezet a két hatalom relációiban Kubát illetően, de a közös érdekek és előnyök mentén való politizálás fényében ez a véleménykülönbség háttérbe szorul. Mindkét fél belátja, hogy azoknak a problémáknak a megoldásában tudnak együttműködni, amelyekben elképzelhető a jövőben a konszenzus. Talán ez az oka, hogy az USA nem ítéli olyan sürgető kérésnek az EU felszólítását, az Unió pedig lehet, hogy épp ezért cselekvésképtelen, hiszen nem tud akkora nyomást gyakorolni az Egyesült Államokra, amely megváltoztatná a jelenlegi amerikai Kuba-politikát. [32]

A nemzedékváltás friss áramlatokat hozhat az EU-USA relációkba, hiszen már nemcsak a hidegháborús alternatívák léteznek az európaiak számára: a szövetség vagy a semlegesség. Az Unió egy új identitás, amelynek nem lehet részese az Egyesült Államok, és egyre erősebb az igény, hogy önálló véleményt formáljon politikai és gazdasági kérdésekben.[33]

(*Emberi jogok kérdése*) A diktatúrák szükségszerű velejárója a demokratikus rendszerek alapvető szabadságjogainak, illetve az emberi jogok elnyomása. A politikai és társadalmi értelemben vett kisebbségek represszió, a rendszer ellenfeleivel szemben szított gyűlölet és propaganda, valamint az ellenvélemény kiiktatása az önkényuralmi rendszerek sajátossága.

Az Európai Parlament 2003-as nyilatkozatában elítélte a karibi államban a halálbüntetés alkalmazását és a letartóztatásokat, az emberi- és szabadságjogok tiszteletben tartására, valamint a piacgazdaság és a demokrácia irányába mutató reformok végrehajtására szólított fel.[34] Az Európai Unió 2005. június 13-án Luxembourgban, a Tanács ülésén megerősítette szándékát a konstruktív párbeszéd folytatására Kubával, ám az összes politikai fogoly azonnal, feltétel nélküli szabadlábra helyezését követelte. Elismerte a kormánynak a békés ellenzékkel folytatott tárgyalásait, valamint a civil társadalommal kiépítendő kapcsolatok irányába mutató intézkedéseket. Üdvözölte az *„Asamblea para Promover la Sociedad Civil*" (Gyűlés a Civil Társadalom Kialakításáért) 2005. május 20-i havannai találkozóját, de elítélte bizonyos külföldi parlamenti képviselők és újságírók erőszakos távoltartását az eseménytől. Az Európai Parlament ebben az évben a *Damas de Blanco* kubai csoportnak adományozta a Sakharov Díjat. Castro az amerikaiak szolgálatában álló „álszent társaságnak" nevezte az európaiakat, és továbbra is megfélemlítő intézkedésekkel (*actos de repudio*) nehezítette a politikai foglyok és családjaik életét.

2006. február 2-án az Európai Parlament elfogadta az első Kubát érintő határozatát[35], amelyben a kubai hatóságok alapvető szabadságjogokat sértő tevékenységét kritizálja. A fokozódó elnyomás, a növekvő számú politikai fogoly és a *Damas de Blanco*-t sújtó utazási tilalom is a bírálat tárgyát képezte.[36]

A *Human Rights Watch* amerikai jogvédő szervezet az Egyesült Államokat és az Európai Uniót is ostorozza 2007-es jelentésében. Előbbit gátlástalansága, utóbbit cselekvésképtelensége miatt. Az amerikaiak guantanamói fogolytáborukban ugyanúgy bírósági eljárás nélkül ítélnek el terrorizmus vádjával gyanúsított személyeket és kínozzák őket, mint az általuk bírált kubai vezetés. A jogvédő szervezet szerint ezek alapján nincs joga az USA-nak az emberi jogok védelmének élharcosaként feltüntetnie magát a nemzetközi közvélemény előtt. Az EU hatékony fellépése az eltérő tagállami vélemények miatt nem valósul meg, sőt, a közösség még az Egyesült Államokkal való kompromisszumokra is hajlandó, ami megakadályozza az önálló álláspont kialakítását és az eszerint történő fellépést. Az uniós demokratikus deficit saját állampolgárai számára is átláthatatlanná teszi a közösségi intézményrendszert, ami hiteltelenné teszi az EU-t.[37]

(*Civil társadalom*) Kubában az erős nemzetállam exluzivista, frontjellegű pártot igényelt, amelyben az ország összes produktív ereje szerepet vállalt.[38] A pártszervezetek igyekeztek lefedni a mindennapi élet területeit, hogy az államvezetés mindent az irányítása és ellenőrzése alatt tudjon tartani. Az alulról érkező reformoknak sosem jutott nagy szerep a kubai forradalom után[39]. Ez nemcsak a rendszer elnyomó jellege miatt volt így: Fidel Castro hatalomra jutása előtt sem voltak adottak a lehetőségek egy erős civil társadalom kialakulására. Később a politikai ellenfelek eltávolítása az erősebb koncentrációt szolgálta, míg a Forradalmi Védelmi Tanácsok[40] létrehozása igyekezett kiiktatni az alternatív alsóbb szinten szerveződő civil kezdeményezéseket. A világgazdaságnak való kiszolgáltatottság és az ezt orvosolandó reformlépések még jobban elmélyítették a kereskedelmi kapcsolatokból (gyakran luxuskereskedelemből) profitáló gazdagabb és az éhbérért dolgozó szegény réteg közötti különbséget. A társadalmi szakadék mélyülése a középréteg súlyának csökkenésével járt[41]: egy olyan csoportéval, amely a demokratikus változások letéteményesévé válhatna. Ezáltal nincs egy olyan demokratikus ellenzék, amely a „kormányzás hitellel rendelkező alternatívája lehetne".[42] Ennek következtében a politikai csoportok szinte megkülönböztethetetlenek a civil csoportoktól, amelyek a rendszer nyomására jönnek létre, továbbá részt vesznek a hatalomgyakorlásban is.

Amerikában elsősorban a kubai emigráns közösséggel együttműködve kívánnak a jelenlegi kubai vezetésnek alternatívát keresni. Ezeket a gyakran erőszakos cselekményeket kivitelező szervezeteket anyagilag és erkölcsileg is támogatják. A civil társadalom támogatása nem kap akkora hangsúlyt, mint az európai közösség politikájában. Utóbbi saját tapasztalataiból merítve azonban számottevő eredményeket ér el e téren. Ulrich Beck német szociológus szerint a szabadság gyermekei vagyunk. A jelen nemzedékek a demokrácia szülöttei, és a szolidaritás fényében cselekszenek[43]. Az Európai Unió is igyekszik e szemlélet szerint tevékenykedni szerte a világon, így Kubában is a demokratikus értékek fontosságát hangoztatja. Saját történelmi tapasztalatai alapján felvilágosítja a kubai fiatalokat lehetőségeikről, valamint bábáskodik az alulról építkező civil kezdeményezések megszületésénél.

A támogatás azonban többnyire erkölcsi, ugyanis jelenleg nincsenek olyan közösségi programok, amelyek elérhetők a kubai civil kezdeményezések számára. Egy olyan finanszírozási eszköz bevezetésére lenne szükség, amely a rendszer által elnyomott önálló társadalmi szervezetek megalakítását segítené. Kuba-szakértők és demokráciakutatók részvételével elemző bizottság létrehozása javasolt, hogy minél testre szabottabb megoldást találjanak a kubai demokratikus átmenet békés úton való lebonyolítására. A szimbolikus jelentőségű dolgokon kívül kézzelfogható eredményeket is fel tud mutatni az Unió.

Egy 1996-os törvényben a kubai vezetés elérhetővé teszi a globális informatikai hálót a lakosság számára. Ám a nemzet fejlődését szolgáló és a mindennapi élet teljességéhez hozzájáruló honlapokat engedélyezik csupán, az ország erkölcsi elveibe ütköző, valamint biztonságát veszélyeztető tartalmat letiltja a 2000. január 13-án létrehozott Informatikai és Kommunikációs Minisztérium[44]. A kubai lakosságnak azonban csak mintegy 0,2%-a használja az internetet[45], ami nemcsak a kiterjedt kábelrendszer hiánya miatt ilyen alacsony: a személyi számítógép is csak kevesek számára megengedhető vagy elérhető. A szabad információáramlás jegyében könyveket, folyóiratokat olvashatnak, valamint cenzúrázatlan interneten böngészhetnek és telekonferenciákon vehetnek részt[46] a kubai állampolgárok az európai uniós tagállamok nagykövetségein. Így visszajelzést is kapnak a diplomaták, nem úgy, mint az amerikai egyoldalú szórólapterjesztés esetén, amely illegálisan Kuba felett köröző repülőgépekről történik. A békésebb európai megoldás nem kényszeríti még nagyobb szigorra a kubai vezetést, és hatékonyabbnak bizonyul, mint az Egyesült Államoké. A Radio és TV Martí gyakran elfogult, és a kubai amerikaiak véleményét tükrözi: így torzítja az objektív szemléletet.

A civil társadalmat erősítik a politikai foglyok családtagjai és a megsegítésükre alakított szervezetek számára biztosított európai fórumok, amelyeken kifejthetik álláspontjukat és szabadon beszélhetnek problémáikról. A nekik fenntartott szolidaritási alapok anyagilag is jelentős támogatást jelentenek. Orvosok vállalják önként otthonukban olyan állampolgárok gyógyítását, akiknek nem jár az állami ellátás (a bebörtönzöttek családtagjai, a „rendszer ellenségei" stb.). Az ivóvíz fertőtlenítésére vonatkozó tanácsokkal látják el a szegényeket, és – sok esetben külföldi támogatással – az átlagember számára megfizethetetlen gyógyszereket szereznek be.

Az Unió nemzetközi szervezetekkel működik együtt a kubai munkajog védelméért. Figyelemfelkeltő kampányok, a vállalatok felelősségvállalásának tudatosítása, valamint a visszaélések figyelemmel követése is az európai tevékenységek részét képezi. 2005 áprilisában Egyesült Államok-beli és latin-amerikai civil szervezetekkel közösen létrehozták a *Grupo por la Responsibilidad Social Corporativa en Cuba* (GRSCC) elnevezésű szervezetet, amely a kubai diktatúra területén befektetőket világosítja fel az eltérő munkaügyi helyzetről. Utóbbi csoport azonban kereskedelmi kapcsolatokat akadályozó tevékenységet

is kifejt a kubai gazdaság kárára. Az ő közreműködésük eredményeképpen egy szocialista képviselő felszólította a spanyol befektetőket az ország elhagyására, valamint Hollandia megvonta a támogatást azoktól a cégektől, amelyek Kuba területén fektettek be.[47]

Az egyenjogúság előmozdítása terén is szerepet vállal az EU: független szakértői csoportok segítségével felvilágosítják a kubai nőket jogaikról, és önálló érdekvédelmi szervezetek létrehozására buzdítják őket. Különböző felajánlásokkal[48] magánkönyvtárakat alapítanak kubai értelmiségek otthonában, ahol az érdeklődők tiltott műveket is szabadon olvashatnak.

Az Európai Unió független *think tank*-ek és oktatási központok létrehozásával lehetővé teszi emberi és nemzetközi jogi kérdések kubai megvitatását. Ösztöndíjak, szakemberek tapasztalatcseréjének felajánlásával a kubaiak kiutazását is megkönnyítik.[49]

Miután 1996. november 19-én a Vatikánban fogadta a katolikus egyházfő Castrót, 1998. január 21-25-én II. János Pál pápa látogatást tett Kubában, ahol az 1992-es alkotmánymódosítás értelmében már nem ateista, hanem szekuláris állam vallásnak tett engedményeit értékelte, és elítélte az igazságtalan és erkölcsileg elfogadhatatlan amerikai embargót.[50] Kubát illetően kritizálta az abortuszt, a családi értékek és emberi jogok hiányát, valamint amnesztiát kért Castrótól a bebörtönzött politikai foglyoknak. Castro szerint a vallás belső ügy, és bár maga is keresztény családból származik, nem tulajdonít jelentőséget a vallásnak. A hit a kubai államfő számára az istennel való spontán beszélgetésekben rejlik.[51] A kubai lakosság és a nemzetközi közösség nyomására ateista államból szekulárissá vált Kuba, így szabad fejlődési út nyílt az egyházaknak. Az Egyesült Államok a demokratikus átmenethez vezető út egyik mérföldkövének tekintette a pápalátogatást, azt remélte, ez az esemény döntő jelentőségű lesz a szocialista állam életében. Fidel Castro azonban saját rendszerének erősítésére használta fel ezt az eseményt, hiszen a világ a szocialista állam nemzetközi nyitásaként értékelte a katolikus egyházfő látogatását.[52]

A keresztény kultúrkör erős hatása közösségformáló erőként hat, és a szabad vallásgyakorlás engedélyezésével egyre nagyobb szerephez jutnak az egyházak. Az Unió gyakran nekik juttatja el a humanitárius segélyszállítmányokat, amit már a kubai felekezetek osztanak szét a rászorulók közt. Az ellenzékkel való együttműködés bár tiltott, szakképző köröket, ismeretterjesztő klubokat, számítógépes vagy akár nyelvi tanfolyamokat is indíthatnak.

Az Európai Unió következő feladataként a civil társadalmi képviselet kialakítását jelölte meg, hogy a jövőben politikai nyomásgyakorló csoportokként is tevékenykedhessenek a civil kezdeményezések a karibi államban.

(*A sziget külkapcsolatainak formálódása, orientációja a jövőben*) Elkerülhetetlen a demokráciába való átmenet? Vajon meddig fog tartani a kubai rendszerváltás? Az átmenet Fidel Castro lemondásával már megkezdődött a karibi államban: az viszont kérdés, hogy mely irányba. A karibi államszervezet kezd hasonló formát ölteni, mint az 1950-es években: egyeduralom és kis létszámú meggazdagodott elit jellemzi, valamint a külföldi befektetők szaporodása és a luxusturizmus virágzása. Bár vannak a piacgazdaság irányába mutató reformok, a gazdaság államilag szabályozott; úgy, ahogy a mindennapi élet is.[53] Tíz kubaiból hét már Fidel Castro rezsime alatt született[54]: ők ezt a rendszert ismerik és szokták meg. A politikai alternatívák hiányában szokatlan lenne az egypártrendszer helyett több politikai erő közül választani. A forradalmat megelőző időkben sem voltak igazságos, pluralista választások: *„Jöttek a katonák, az embereket két sorba állították, az egyikbe a kormányra szavazókat, a másikba a kormányelleneseket; ezek szavaztak, amazok meg nem szavaztak*”-mondja Fidel Castro visszaemlékezésében.[55] A vezetés választókra kényszerített akarata miatt az átlagember nem képes önálló, mérlegelt politikai véleményt formálni,

egyfajta apátia uralja a pluralizmus kérdését. Nehéz lesz a váltás, még ha jobb jövőt is hoz Kubának.

A kilenc amerikai elnöki adminisztrációt „túlélő" Fidel Castro Raúl öccsére ruházta át hatalmát, ám e döntésével az ellenzéki hangokat ismét nem vette figyelembe. A Fidelnél sok tekintetben konzervatívabb Raúl Castro kijelentette, hogy Kuba nem tűri, ha függetlenségére árnyék vetül. Testvére lemondását követően is marad a szocializmus Kubában, ám nem zárkózik el a külföldi befektetések elől, és megkísérli kiszűrni a korrupt vezetőket az ország irányításából. Jobb szocializmust, demokratikusabb társadalmat fog építeni. Kubai kihívásokra kubai válaszokat ad.[56] Radikalizmusa azonban messze elmarad Oswaldo Payáétól, akinek 2006 májusában meghirdetett programja a *Programa Todos Cubanos* (Program Minden Kubai Számára) az alkotmánymódosítást, a szabadságjogok kiterjesztését és népszavazás kiírásának szükségességét fogalmazza meg.[57]

A hatalomra a kubai amerikai emigráns közösség több csoportja és a jelenleg illegalitásba kényszerülő pártok is igényt tartanak.[58] Lehetséges, hogy Fidel Castro betanult szerepet játszik a nyilvánosság előtt, ám kétségkívül hatásosan szónokol, gesztusai, mimikája pedig már szinte védjegyévé váltak. [59] A vasfegyelmű, tájékozott ex-államfő beszédeiben igyekezett közvetlen és közérthető lenni, amellyel széles rétegeket képes megnyerni.[60] Lemondó levelében az ideák harcosának nevezte magát, aki továbbra is kiáll az ország érdekeiért. Figyelmeztetett, hogy az elért sikereket mindig óvatosan, körültekintően kell kezelni, míg ha csapások érik a kubaiakat, szilárdnak kell maradniuk.[61] Úgy tűnik, hogy bár közvetlen nem gyakorol hatalmat, a háttérben még mindig ő mozgatja a politika szálait. Ezt Raúl is megerősítette megválasztása után: a nagyobb horderejű döntésekben a kormány minden esetben tanácskozni fog Fidellel. Kubai emigránsok szerint Raúl az egész életét bátyja árnyékában élte le, így hiába vall más vagy másabb nézeteket, mint Fidel, nem biztos, hogy érvényesíteni tudja reformjait testvére kormányában.

Valójában egyelőre nincs egy olyan karizmatikus vezéralak a nemzetközi színtéren, aki a nemzeti méltóság védelmezőjévé válhatna Castro után, és a nagyhatalmak is elismernék irányítását. A felülről, pártapparátusból kiinduló reformok egyelőre elképzelhetetlenek, ezt a gorbacsovi újításokat elutasító Fidel Castro megerősítette. A belső ellenzék és a kommunista párt reformista erői túlságosan megosztottak ahhoz, hogy kompromisszumot kössenek. A békés átmenet érdekében azonban szükség van a szervezett összefogásra, mert egy esetleges amerikai, külső katonai jellegű támadás nemcsak a rendszer összeomlásához és belső anarchiához vezetne, hanem a nemzetközi közösség ellenérzését és felháborodását is kiválthatná.

A katolikus egyháznak, valamint az egyházaknak mint politikaformáló erőknek nagy szerepük lehet az átalakulásban, ugyanis az 1998-as pápalátogatás óta jelentős erőt képviselnek. Az Egyesült Államok bírálóiként keresztényszocialista eszméikkel széles rétegeket képesek maguk mögé állítani.[62]

A kubai rendszert talán kissé elhamarkodott kommunista diktatúrának nevezni, ugyanis a személyi kultuszt és sajátos hadikommunizmust fenntartó állam berendezkedése semmi esetre sem egyezik meg a „klasszikus értelemben vett" kommunista elnyomó hatalommal. Kétségtelen, hogy diktatórikus jellegű, és a marxizmus-leninizmus elvein alapul, ám José Martí ideológiája és Che Guevara idealizmusa is áthatja.[63] Egy 1995-ös Konrad Adenauer Alapítvány által megrendezésre kerülő latin-amerikai konferencia összefoglaló tanulmánya szerint: „*a képviseleti és liberális demokrácia koncepcióját ki kell egészíteni a szociális jelzővel*"[64], ugyanis nem alkalmazhatók az európai és az észak-amerikai sémák az eltérő fejlődési utat bejárt latin-amerikai országokra. Ez különösen fontos Kubában, hiszen a kubai út egyedülállóbb, mint bármely más államé a *hispán* világban, ezért csak a jellegze-

tességek figyelembevételével lehet egy olyan irányt meghatározni, amelyből a karibi állam népe és a nemzetközi közösség is profitálhat. Az erőszakosan megvalósított nemzetközi rend a demokrácia számos előnye ellenére egy nemzet karakterét veszélyeztetheti, és arra sarkallhatja, hogy a rákényszerített rendszer ürügyén a demokratikus államokat kritizálja, vagy akár ellenük is forduljon.[65]

Az azonban bizonyos, hogy új alkotmányos keretekre lesz szükség a karibi államban. A demokratizálódás alkotmánya szövegének nélkülöznie kell a marxista-leninista ideológiai felhangot.[66] Az átalakulást lebonyolító nemzedék felelőssége lesz, hogy az 1992-ben módosított szocialista alkotmány alapjait megtartva alkotják-e meg az alaptörvényt, vagy teljesen új alkotmányban fektetik le a jogállam alapjait. A demokratizálódás folyamata által indukált változások törvényi szinten és alkotmánymódosítással is szabályozhatók. A pluralista választási- és pártrendszer kialakítása érdekében ki kell iktatni a Kommunista Párt monopóliumára vonatkozó rendelkezéseket a jogszabályokból, a társadalmat demilitarizálni kell, valamint a gazdasági és társadalmi vezetés átstrukturálására van szükség.[67]

Az Egyesült Államoknak és Európának kiemelt szerep jut az átalakulás folyamán: ők garantálhatják a demokratikus reformok békés átültetését. A felelősségvállalás tudatában az Európai Uniónak önálló Kuba-politika artikulálására van szüksége, hiszen az európai értékeknek a spanyol befolyás révén speciális jelentősége van. Ehhez azonban az USA megértésére van szükség: a megosztottság nem vezet eredményre. A két hatalom építő jellegű javaslatait mindegyikőjüknek figyelembe kell venni, hogy ésszerű, kubai jellegzetességekkel tisztában lévő javaslatokat fogadhassanak el.[68] Ám eddig még hosszú út vezet, ha egyáltalán konszenzusra jut valaha az EU és Amerika, ugyanis a közösségen belül is óriási ellentétek feszülnek jobb- és baloldal, valamint a volt szovjet blokk országainak véleménye és a nyugati államoké között.

(*Összegzés*) Kuba földrajzi helyzetének és méretének köszönhetően mindig is nagyhatalmi érdekek kereszttüzében állt. Az Egyesült Államok a XIX. századtól kezdődően folyamatosan politikai ambícióinak fókuszába állította, és bár katonailag a század elején kivonult a szigetről, a forradalom 1959-es győzelméig kedvére alakíthatta a kubai belpolitikát. A külföldi beavatkozást elutasító karibi állam büszkén vállalta az önálló út választását, amely szuverenitást és öndefiníciót jelentett, ám a tapasztalatlanságból adódóan az elért eredmények mellett buktatókkal járt. Kis területe miatt, és a szűkös erőforrások következtében erősen függővé vált az importtól, amely az amerikai embargó miatt éppen a legnagyobb és legközelebbi exportőrtől nem tette lehetővé a hiánycikkek beszerzését. A multietnikus államban rendkívül nagy szerepe van az igazságosságon alapuló szociális ellátó rendszernek. Talán ennek a megteremtése is hozzájárult Castro rezsimének fennmaradásához.[69] A hidegháború vége teljesen új politikai miliőt teremtett a karibi térségben is. Kubának új világrendbe kell beilleszkednie, miután egy bizonytalan, szigorú megszorításokkal járó gazdasági perióduson esett át.

A kül- és belpolitikai viszontagságok ellenére kiigazítási reformokkal, részleges gazdasági nyitással és új szövetségek keresésével sikerült fenntartania egyedülálló fejlődési modelljét és sajátos külpolitikáját.

Bár Kuba számára az Egyesült Államok mindig jelentős politikaformáló erővel bírt, ez fordítva kevésbé mondható el. Többnyire a kongresszusi választások és a kubai amerikai lobbik érdekérvényesítési folyamata során jelentkezett prioritásként.

Azonban a megváltozott nemzetközi politikai közeg, a globalizáció, a világgazdasági integráció, a közös, határokon átívelő szociális gondok univerzális problémákra irányították a figyelmet. A nemzetközi terrorizmus, a bevándorlás, a kábítószer-kereskedelem,

az embercsempészet, a nukleáris kérdés, valamint a világméretű környezeti problémák új kihívásokat jelentenek a regionális és nemzetközi biztonság terén is, és összehangolt cselekvésre ösztönöznek.[70] A geográfiai közelség, a nagyszámú kubai amerikai bevándorló által megteremtett közös kulturális közeg együttműködésre predesztinálná a két országot, azonban az ideológia és a megmerevedett hatalmi struktúrák megakadályozzák ezt. Az embargó feloldására, és mindkét fél számára előnyös kereskedelmi kapcsolatok kialakítására lenne szükség: a gazdasági kooperáció utat nyitna a politikai normalizálódás felé. Ez azonban nem az amerikai akarat Kubára való kényszerítésével kell, hogy járjon, hiszen a karibi állam lakói büszkék szuverenitásukra és függetlenségükre.

Tény, hogy bármely nagyhatalom presztízsveszteségként éli meg, ha egy kis, közeli állam nem hajlandó elfogadni dominanciáját. Az Egyesült Államoknak mintegy öt évtized után sem sikerült megtörnie a kubai kommunista vezetést, sőt, bizonyos lépéseivel éppen Fidel Castro malmára hajtotta a vizet: az államfő az USA áldozataként egyre erősebb pozitív nemzetközi visszajelzést kapott Kubát illetően. A karibi országnak számolnia kell az előnyös gazdasági kapcsolatok hiányából adódó veszteségekkel, sérülékenységével a kis területű szigetet érő külső hatásokkal szemben, ám a függetlenséget választva nemcsak a kereskedelmi kapcsolatokat nem uralhatja, de a belpolitikát sem befolyásolhatja az Egyesült Államok. Az Európa Unió és Kanada felé való nyitással Kuba ismét érzékelteti, hogy egy nagyhatalom nem akadályozhatja meg, hogy egy kis állam önálló politikai véleményt alkosson és aszerint cselekedjen. Az embargót eredményező ellenállás továbbra sem Kuba kérdését tette a legfontosabb nemzetbiztonsági üggyé, ám valamiként kárpótolta az amerikaiak büszkeségén esett csorbát.

Az Európai Unió ebben a közegben próbálja önmagát definiálni. A domináns amerikai állam szövetségese vagy a saját utakat kereső nagyhatalom képe a csábítóbb? Természetesen utóbbi vonzó kilátásokat ígér az európai közösségnek, azonban nem hagyhatja figyelmen kívül az Egyesült Államok befolyásoló erejét, amelynek hatása alól sem a szövetségi rendszerekben, sem a nemzetközi politikai életben nem tudja magát kivonni. További probléma, hogy az Unión belül sincs sok esetben konszenzus, amely megnehezíti a közösségi politikaformálást. Az eltérő történelmi, kulturális gyökerek más érdekek artikulálására késztetik a tagállamokat: a különböző szemléleteket, látásmódokat nehéz összeegyeztetni, ami súrlódásokhoz, feszültéghez vezet. Ez így van Kuba esetében is. Spanyolország érthető módon a bilaterális szoros kötelékek uniós szintre való átültetését propagálja: ám a jobboldal konzervatív véleménye már a belpolitikai egységet is megbontja. A gazdaságilag érdekelt iparosodott országok a kereskedelmi relációk építésére helyezik a hangsúlyt, míg az emberi jogok és a demokratikus reformok szerepe csak a második helyen áll. A volt szovjet blokk országai a kommunizmus negatív tapasztalataira támaszkodva a rendszer minél hamarabbi felszámolásáért lobbiznak: a Csehország és Szlovákia által vezetett csoport a szabadságjogok érvényesülését, plurális választások kiírását és az erős civil társadalom megteremtését tartja a legfontosabbnak.

A különböző álláspontokat különösen nehéz összebékíteni, hiszen az EU az Egyesült Államokban sem kíván ellenséges érzületet kelteni túl markáns Kuba-politika meghirdetésével, azonban a baráti kapcsolatokat szorgalmazó tagállamokat sem akarja a közösségi érdek ellenébe hangolni. A konstruktív párbeszéd és a korlátozott együttműködés az enyhülést támogatók követeléseit építi be az uniós politikába, az 1996-os közös álláspont megújításával pedig a demokratizálódás híveinek próbál eleget tenni. Az amerikaiakat sorozatosan elítéli nemzetközi nyilatkozataiban a még ma is fennálló embargó miatt, azonban e megnyilatkozások rendszerint deklaratív jellegűek, nem alkalmaznak szankciókat. Talán a Helms-Burton-törvény elleni fellépés és határozott állásfoglalás jelentett keményebb vá-

laszt az Egyesült Államok lépéseire, azonban a jogszabály kapcsán már nem történt meg a feljelentés a Világkereskedelmi Szervezetnél. Az amerikai jogi aktus által megkárosított uniós vállalatok kárpótlási igényeinek eleget téve közösségen belül orvosolja a problémát, így a megoldás folyamatából is kizárja az USA-t, akire ezáltal nem nehezedik elég erős nyomás, hogy a törvény szükségességét megkérdőjelezze. Kubának figyelnie kell, hogy a kedvező európai politika fenntartásának érdekében nem történhet a 2003-ashoz hasonló incidens, ugyanis így az ő javáért küzdő tagállamokat is maga ellen fordíthatja, és erősebb konfrontációval számolhat az Unió részéről.

Az ország meggyengülését látva az Egyesült Államok még keményebb politikát alkalmaz az 1990-es évektől, hiszen egyre közelebb érzi a pillanatot, amikor a demokrácia ellenségével, a térség utolsó kommunista államával leszámol. A „humanitárius" beavatkozást akár katonai erővel is elképzelhetőnek tartja, és a kubai vezetés megbuktatásáért tett lépéseket a sziget lakosainak „felszabadításával" igazolja. Az Európai Unió és számos latin-amerikai állam hevesen bírálja ezt a megközelítést, hiszen a hirtelen, erőszakos úton véghezvitt rendszerváltás a nemzetközi felháborodáson kívül Amerika-ellenességet is szülhet, bármely „nemes" cél érdekében is cselekszik az északi nagyhatalom. A karibi állam Ázsia felé nyitása erős szövetségeseket jelenthet a keleti féltekén is Kínával való szoros kereskedelmi kapcsolatai miatt, vagy akár a gazdasági partner, Japán személyében. Az Egyesült Államok belátta, hogy Kína nemcsak a tömegtermelés és a liberalizálódó gazdaság által testesít meg hatalmi kihívást, hanem külpolitikájában is egyre nagyobb befolyásoló erővel bír. A közös ideológiai hang megtalálása Kubával egy „második Szovjetunió" jelenlétét jelentheti a karibi térségben, amely közelsége folytán számos gazdasági és politikai veszélyt is jelenthet az amerikaiaknak.

A szigeten befektető külföldi vállalatok igyekeznek a kubai gazdaság minél szélesebb spektrumát lefedni, hogy kiszorítsák az embargó esetleges feloldása után megjelenő amerikai riválisaikat. A kereskedelmi szankciók fennállása óta számottevő az Egyesült Államokban bejegyzett cégek bevételkiesése, ám a korlátozó intézkedések a jövőbeni lehetőségektől is egyre inkább megfosztják az amerikai vállalatokat. Az uniós vállalatok a földrajzi távolság ellenére megragadják az alkalmat a latin-amerikai terjeszkedésre: a kubai cukor- és dohánytermékek egyedisége csábítja a kereskedőket, az olcsó munkaerő és a központi helyzetű, átmenő forgalmat lebonyolító és áruelosztó kikötők kedvező feltételeket teremtenek a cégek megtelepedéséhez. Az eltérő államberendezkedés kevéssé érinti a befektetői érdekeket, így a politikai rendszertől függetlenül hajlandók különböző nemzetiségű vállalatok megjelenni Kubában.

Az Európai Unió többször is kifejtette, hogy az általa elítélt embargó kérdésének megoldását bilaterális úton kell véghezvinni. A szankciókból eredő amerikai károkért az Egyesült Államokat magát teszi felelőssé, azonban bírálja a kubai vezetést is merevsége miatt. Ezekkel a nyilatkozatokkal az európai közösség kivonja magát az egész világon megvalósítandó szabad kereskedelem megteremtéséből, hiszen nem hajlandó nyomást gyakorolni atlanti szövetségesére. A kemény bírálat helyett Amerika árnyékában marad, csendben félreáll?

Amerika azonban tart attól, hogy ezáltal nemcsak gazdasági fölényét nem tudja kamatoztatni a karibi állam ellen hozott szankciók által, hanem azt is kockáztatja, hogy kereskedelmi partnerei elfordulnak tőle vagy nem veszik figyelembe az általa előírt feltételeket. A Kubával közös történelmi, kulturális és nyelvi hagyományokat ápoló latin-amerikai országok még inkább az Egyesült Államok ellen fordulhatnak, ami különösen veszélyes lehet tekintetbe véve Venezuela egyre növekvő kubai jelenlétét. Az olajtermelő országok az energiaforrás birtokában nagy hatalommal rendelkeznek nemzetközi színtéren, és

Amerika nem engedheti meg, hogy egy ilyen állam által vezetett szövetség váljon Latin-Amerika meghatározó erejévé. Az Oroszország és Kanada által megtestesített veszély abban rejlik, hogy megpróbál alternatívát nyújtani Kubának a szövetségek keresése során. Ez Amerikának nemcsak gazdasági veszteséggel jár, hanem presztízsét és nyomásgyakorló potenciálját is csökkenti a karibi térségben. Új hatalmi pólusok kialakítására törekszenek a latin-amerikai államok által formált szövetségek, valamint Kína és Oroszország is. Az Európai Unió szintén erősebb gazdasági és külpolitikai szereplőként kíván jelen lenni a jövőben. Az Egyesült Államoknak óvatosan kell lavíroznia, hogy megtartsa támogatóit, és ne saját nagyhatalmi politikája idézze elő egy Amerika-ellenes szövetség létrejöttét.

Az emberi jogok kérdése a szegényebb latin-amerikai országok számára sosem volt döntő jelentőségű a Kuba-politika formálása során, hiszen legtöbbjükben szintén számos visszaélés történt, amelyért ezen államok vezetését is elítélte a nemzetközi közvélemény. Az embargó ellenére fenntartott magas színvonalú kubai egészségügyi és szociális ellátás tiszteletet ébresztett a hasonló problémákkal küzdő latin-amerikai vezetőkben, így szívesen álltak ki Castro mellett a technikai segítségnyújtás reményében. Az Egyesült Államok a Szovjetunió szétesése után azonban különös figyelmet fordított a szabadságjogok érvényesülésére: az alapvető, individuumokat megillető jogokat afrikai és ázsiai országok esetében is érvényesíteni kívánták. Kuba vonatkozásában a testi integritás veszélyeztetésén kívül a cenzúra, a politikai ellenzék üldöztetése is nagy hangsúlyt kapott az amerikai retorikában. Igyekezett maga mellé állítani az Európai Uniót, amely Berlusconi, Aznar és Blair kormányai által sikerült az északi nagyhatalomnak. Utóbbiak az emberi jogok helyzetének javítása érdekében történő összefogással is igazolni tudták a növekvő USA-támogatást.[71] A 2003-as keményebb uniós politika elnyerte az amerikaiak tetszését, így az európai közösséggel is szívélyesebbé váltak. Az emberi jogi visszaélések rögzítése, kommunikálása és tudatosítása terén hatékonyan együttműködtek, azonban gyakorlati eredményeket nem tudtak felmutatni. Az Egyesült Államok guantanamói bázisán történt jogsértések hiteltelenné tették a nagyhatalom kijelentéseit, a kínai kormánnyal ápolt fejlődő kapcsolatok pedig lehetetlenné tették, hogy hatékony kritikát gyakoroljon a tibetiek elnyomását illetően. Az Európai Unióban szemléletváltás következtében megújították a konstruktív párbeszédet, és – bár az emberijog-sértéseket nyíltan kritizálták – nem kívántak a gazdasági és kulturális kapcsolatokra negatív következményekkel járó nyomást gyakorolni a szigetállamra. Az európaiak közeledése már az amerikai érdekek ellenében történt: az USA sértőnek találta a Kubát célzó enyhülő EU-politikát.

A hidegháború végével egyre nehezebb megérteni az amerikai Kuba-politikát. Az USA és a Szovjetunió vetélkedése felerősítette az északi nagyhatalom és a karibi állam közötti ellentéteket, ám az új világrend másféle politikát kíván. A megmerevedett álláspontok egyik fél számára sem teszik lehetővé, hogy nyitást vagy számottevő eredménnyel járó enyhülési politikát kezdeményezzen: ez pedig a jelenlegi ellenségeskedés fennmaradását eredményezi. Olyan nemzetközi aktoroknak, mint az Európai Unió vagy az ENSZ sem sikerült meggyőznie a két államot bilaterális kapcsolataik rendezésének szükségességéről. A kialakult helyzetért egymást teszik felelőssé az amerikai és kubai vezetők, a vitába pedig nem kíván beszállni egyetlen nemzetközi szerv sem. Bár a pozitív gazdasági hozadékok, valamint a szolidaritás és a békés egymás mellett élés reményében határozottabban kellene fellépniük az Egyesült Államok Kuba-politikájával szemben, nincsenek a kezükben hatékony nyomásgyakorló eszközök, valamint nem kockáztathatják saját relációik megromlását az amerikai fél bírálata miatt. Az USA célja a kubai kormányzat megbuktatása, – bár nemzetközi nyomásra oldott az embargó szorításán – valószínűleg nem változtat Kuba-politikáján, amíg el nem éri ezt a célt. Ez esetben az Európai Unió fontos szerepet játsz-

hat a rendszerváltás békés úton történő lebonyolításában és a plurális választási rendszer bevezetésével átültetett demokrácia megteremtésében. A kubai szuverenitás tiszteletben tartásával a helyi lakosság érdekeinek kell elsőbbséget élvezniük a belpolitikai változások esetén: ki kell zárni minden külföldi dominanciát érvényesítendő ambíciót.

„*Kuba kis ország, ám külpolitikája a nagyhatalmakéhoz mérhető*"- állapította meg Jorge Domínguez politológus a hidegháború során.[72] A szovjet támogatás megszűntével sokat veszített jelentőségéből a karibi állam, ám az amerikai kontinens utolsó kommunista országaként az egész nemzetközi közösség figyelemmel kíséri sorsát. Szimbolikus jelentősége folytán ideológiai és gazdasági viták középpontjában áll, vezetőjének karizmatikus egyénisége megosztja a világot. Bárhogyan is alakítja az Egyesült Államok, az Európai Unió Kuba-politikáját, tekintettel kell lenniük a többi, Kubával szimpatizáló ország véleményére, illetve nem szabad, hogy a demokrácia érdekében vívott harc túlzásba vitele megsértse az önrendelkezés jogát, vagy kiélezett nemzetközi konfliktushoz vezessen. A karibi államot is a kölcsönös bizalomnak és békés szándéknak kell vezérelni, hogy az oldódó súrlódások a kedvező gazdasági környezet kialakításával a politikai kapcsolatok rendezéséhez vezessenek. Hosszú az út a teljes normalizálódásig, ám ezt csak közös erővel, konstruktívan együttműködve, építő kritikával, együtt érheti el Raúl Castro állama és külpolitikai partnerei.

JEGYZETEK

1 Európai Tanács, Directorate-General for External Relations: *European Union-United States. Relations.* Brüsszel, 2005

2 Kissinger, HENRY: *Korszakváltás az amerikai külpolitikában?*. Panem-Grafo, Budapest, 2002 p. 6.

3 ANDERLE ÁDÁM: *Latin-amerikai utakon*. Hispánia Kiadó és Szolgáltató Bt., Szeged, 2002 p. 9-38.

4 A Kubai Forradalmi Párt (*Partido Revolucionario Cubano*-PRC) alapítója (1892. január 5.), az 1898-ban kirobbant függetlenségi háború vezéralakja („*apostol de nuestra independencia*").

5 Anderle Á.: Latin-amerikai utakon. p. 40-41.

6 „A politikai gravitációnak éppúgy megvannak a maga törvényei, mint a fizikainak. Amiként az alma, amelyet egy vihar elválaszt a fájától, nem tud máshová, csak a földre esni, ugyanígy, ha megszakad Kuba természetellenes kapcsolata Spanyolországgal, képtelen lévén önmaga fenntartására, csak az *észak-amerikai unió felé eshet, amely a természetnek ugyanezen törvénye értelmében nem lökheti el kebelétől."(* KORONCZ ÁGNES-LUX JUDIT-URBÁN GYULA (szerk.): *Az ifjúság szigete. VIT, Havanna- 1978*. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1978 p. 11-12.)

7 Vajon milyen mértékben kell, hogy lekötelezze Kubát Amerika tette, hogy „segített" a karibi államnak kivívni a Spanyolországtól való függetlenségét?

8 Clinton 275000 dollárt, míg Bush 550000-t kapott a Kuba-ellenes törvények aláírásakor a CANF-tól. Más Canosa szerint bevált amerikai gyakorlat, hogy az erős lobbik „felajánlásokat" tesznek a politikai vezetőknek. A CANF pénzért biztosítja amerikai üzletembereknek, hogy az elsők közt lesznek a demokratikus Kuba befektetői közt. (FRANKLIN, JANE: *The Cuba Obsession*. In: The Progressive, 1993. július)

9 Az együttműködést erősítendő az amerikai vezetés Boeing gépekkel látja el Kínát, valamint Észak-Koreának élelmiszert szállít.

10 Chadwick, Ian: The Question of Cuba and the USA 2004. máj. 9. http://www.ianchadwick.com/essays/cuba.html

11 AMBROSE, STEPHEN A.- BRINKLEY, DOUGLAS G.: *Rise to Globalism. American Foreign Policy Since 1938*. Penguin Books Ltd. New York, 1997 p. 374.

12 MAGYARICS TAMÁS: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története.* Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2000 p. 401.

13 Közös álláspont (1996. december 2.) amelyet a Tanács az Európai Unióról szóló szerződés J.2. cikke alapján fogadott el Kubáról

14 A törvény III. cikke felhatalmazta a kártérítés nélkül kisajátított vagyonú amerikai tulajdonosokat, hogy az Egyesült Államok bíróságain beperelhetik azokat a külföldi vállalatokat, amelyek az államosított javakkal kereskednek vagy azokba fektetnek be. Meggátolta más országoknak a Kubától vásárolt cukor és származékainak az Amerikában való értékesítését, valamint a IV. cikk megtagadta

a külföldi vállalatok részvénytulajdonosaitól és cégek tisztviselőitől a belépővízumot. (Lásd: a törvény szövege: http://www.loc.gov)

15 A programnak belpolitikai célja is volt: az elnök saját és testvére, Jeb Bush támogatására használta fel a floridai emigráns közösség körében, akik anyagi támogatásukkal is hozzájárultak a politikusok karrierjének formálásához. Cserébe továbbra is megvétózták a gazdasági embargó enyhítését célzó törvényjavaslatokat, köztük a 2002. március 21-én negyvenhat (közülük húsz fő republikánus) képviselő által alkotott Kuba Munkacsoport kilenc pontból álló tervezetét, amely gazdasági és politikai együttműködésre sarkallt. (Chadwick i. m.)

16 LEONARD, THOMAS M.: *Fidel Castro élete.* Sirály! Kiadó, Budapest, 2005 p. 163.

17 ANDERLE Á.: Latina-amerikai utakon. p. 42.

18 Fontos megjegyezni, hogy Amerika nem vezetett be embargót Mexikóban, miután Cardenas elnök 1938-ban államosította az ország tizenhét olajfinomítóját, szintén nem járt el ily módon Venezuela (1970) esetében sem.

19 Az amerikai Nemzetközi Kereskedelmi Bizottság adatai (International Trade Commission). http://www.usitc.gov/

20 Elsősorban Belgium, Franciaország, Hollandia, Írország, Kanada, Mexikó, Németország, Olaszország és Spanyolország

21 Erismann, Michael H.-KIRK, JOHN M. (szerk.): *Cuba's Foreign Relations in the Post-soviet World*. University Press of Florida, USA, 2002 p. 83.

22 MARX, GARY: *Getting one's way on an isle of want; Could be a friend of a friend, a couple of bucks, maybe a bag of coffee*, Chicago Tribune, 2004. nov. 13.; NEWS; ZONE CN; LETTER FROM HAVANA; p. 2

23 LISZTOV, V.: *Az új* KUBA *útjain*. Táncsics Kiadó, Budapest, 1962 p. 98.

24 Az ENSZ 1992 óta minden ülésén elítéli.

25 CHADWICK, IAN: The Question of Cuba and the USA 2004. máj. 9. http://www.ianchadwick.com/essays/cuba.html

26 A Kubai Demokrácia Törvényt (*Cuban Democracy Act*-CDA) Bush 1992. október 23-án ratifikálta, hogy megnyerje a floridai választókat. A törvény értelmében ugyanis gazdasági szankciókkal sújtották mindazon országokat, amelyek Kubával bármilyen kereskedelmi kapcsolatot létesítettek. A XVII. cikk 1704-es bekezdése tiltja az Egyesült Államok területén kívül működő leányvállalatok számára a Kubával folytatott kereskedelmet, és előírja, hogy a kubai kikötőket érintő hajók csak hat hónap elteltével köthetnek ki amerikai partoknál. E törvény alapján a Kubával tárgyaló országoktól megvonhatták az amerikai segélyeket. (a Torricelli-törvény angol nyelvű szövege alapján http://www.cubavsbloqueo.cu)

27 CASON, JAMES C.: *Securing the Third Border: Cuba, the Caribbean, and U.S. Security Concerns*, Policy Forum at the Center for Strategic and International Studies, 2001 http://www.emerging-fromconflict.org/cuba/reports.html

28 FAO http://www.fao.org ,valamint FAO *Comité de Problemas de Productos Básicos*, Havanna, 2003. máj. 20-23.

29 VANDEN HEUVEL, KATERINA: *Tear Down the Wall*. In: The Nation, 2003. okt. 17.

30 JACOBSE, L. JOHANNES: *Patriarch Bartholomew's Visit to Cuba: A Missed Opportunity for Human Rights.* 2004. febr. 2. http://www.orthodoxytoday.org/articles4/JacobseCubaVisit.php

31 Mint mondta: sok hűhó kevés pénzért.

32 Az Egyesült Államok történelmi mintaként is szolgált az integráció előrehaladásával az Európai Uniónak, az USA nemcsak stratégiai szövetségese, hanem a hidegháború idején védőernyőt is *jelentett* a nyugati államok számára. Elképzelhető tehát, hogy a katonai szövetség, kulturális kötődés és a közelálló értékrendek pozitívumait nem kívánja feláldozni egy számára „kisebb horderejű" politikai kérdés miatt. A *decoupling*tól (stratégiai szétkapcsolódástól) az USA is tart, ezért nem fokozza a fennálló ellentéteket egy európaiak számára talán kevésbé fontos ügy miatt. (Gazdag i. m. p. 384-385.)

33 Kissinger i. m. p. 11.

34 Európai Parlament: *Motion for a Resolution. Session document*. 2003. aug. 23. B5-0370/2003

35 Európai Parlament: *Motion for a Resolution*. 2006. január 25., ill. Bulletin EU 1/2-2006 Human rights

36 KLEPAL, Jakub: EU Common Postion on Cuba: Alternatives and Recommendations. Pontis Foundation, Prága, 2006 p. 5.

37 Human Rights Watch report 2007: http://www.hrw.org/

38 ANDERLE Á.: *Latin-amerikai utakon*. p. 50.

39 Uo. p. 13.

40 A helyi problémákat igyekeznek önkéntes alapon megoldani, mint például a lakóterület gondozása, védőoltási akciók felügyelete, gyermekgondozás, egészségügyi oktatás, nőszervezetek alakítása, újra feldolgozható hulladékok gyűjtése stb.

41 ANDERLE Á.: *Latin-amerikai utakon*. p. 51.

42 HOFMEISTER, WILHELM-THESING, JOSEF (szerk.): *Trasformación de los sistemas políticos en América* Latina. CIEDLA, Buenos Aires, 1996, p. 441.

43 GORTÁZAR-MONTANER-RIVA-BERNAL et al.: *Democracia, Desarrollo Y Sociedad Civil En Cuba: La* Union *Europea Frente Al Problema Cubano.* Aduana Vieja, Madrid, 2004 p. 148.

44 Uo. p. 97-102.

45 Emberi fejlődés adatai, ENSZ Fejlesztési Program: http://www.undp.org/

46 2006 januárjában a Lech Walesa Intézet videókonferenciát rendezett a kubai békés ellenzék és

Lech Walesa lengyel elnök között, aki szolidaritását fejezte ki a demokrácia ügyéért küzdőknek, és erkölcsi támogatásáról biztosította őket.

47 People in Need Foundation: *Cuba-Europe Dialogues*. Prága, 2006. szeptember, 2-3. sz. P. 20.
48 Pl. magánszemélyek is felajánlhatnak egy-egy kubai útjuk során behozott könyvet. Különösen népszerűek a mesekönyvek.
49 People in Need Foundation i. m. p. 6-29.
50 GIUNTA LA SPADA, PAOLO: *Kuba*. Gabo Kiadó, Budapest, 2004 p. 44.
51 Castro, Fidel: *Ifjú éveim*. Ulpius-ház, Budapest, 2005 p. 49-104.
52 Leonard i. m. p. 158.
53 *The European* Union *and Cuba: Solidarity or Complicity*? Fifth Report on Cuba, Pax Christi Hollandia, 2000 p. 5.
54 BOADLE, ANTHONY: *Cubans fear turmoil as Castro's fate uncertain*. In: The Scotsman. 2006. aug. 13.
55 Castro i. m. p. 107.
56 *Raul Castro named Cuban* PRESIDENT. BBC News, 2008. febr. 25. http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/7261204.stm
57 VASS PÉTER: *Kuba Fidel Castro után. Öcsémuram*. In: HVG, 2006. aug. 5. p. 22-23.
58 Leonard i. m. p. 172.
59 NÉMETH GYULA-SÁLING GERGŐ: *80 éves a diszkrét terror színpadias zsarnoka*. Origo, 2006. aug. 4.
60 Castro i. m. p. 13-15.
61 CASTRO: *Mensaje del Comandante en Jefe*. Granma, 2008. febr. 18.
62 ANDERLE ÁDÁM: *Kuba története*. Akkord Kiadó, Budapest, 2004 p. 180-181.
63 ANDERLE Á.: *Latin-amerikai utakon* p. 102-105.
64 Hofmeister, Wilhelm-Thesing, Josef i. m. p.442.
65 Kissinger i. m. p. 12.
66 DOMINGUEZ, JORGE I.: *Una Constitución para la transición política en Cuba. La utilidad de retener (y enmendar) la Constitución de 1992*. University of Miami, 2002
67 GORTÁZAR-MONTANER-RIVA-BERNAL et al. i. m. p. 59-69.
68 HAASS, RICHARD N. (szerk.): Transatlantic Tensions: The United States, Europe and Problem Countries. Brookings Institution, USA, 1998 p. 42-43.
69 FUENTE, ALEJANDRO de la: *A Nation for All: Race, Inequality, and Politics in Twentieth-Century Cuba*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2001
70 Erisman-Kirk i. m. p. 329-330.
71 Erisman-Kirk i. m. p. 33-42.
72 DOMÍNGUEZ, JORGE I.: *To Make the World Safe* for *Revolution: Cuba's Foreign Policy*. Harvard University Press, Cambridge, 1990 p. 7.

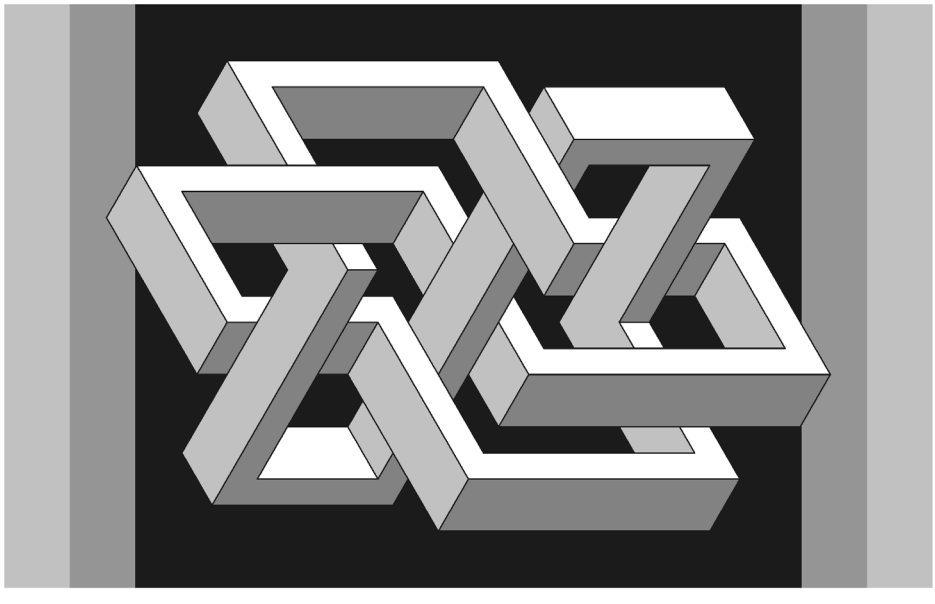

Élet a szovjetek megszállta lengyel területeken

Az 1939. szeptember elsején kirobbant német-lengyel háború nemcsak világháborúvá szélesedett, hanem a német-szovjet titkos megegyezés következtében a Szovjetunió lehetőséget kapott nyugati határainak nyugatabbra „helyezésére", a Baltikum bekebelezésére. Az új hatalmi osztozkodás ugyan tiszavirág életűnek bizonyult, hatalmas szenvedést hozott a lengyel népre, de a megszállt területeken kialakult állapotok jól tükrözték a nemzetiszocialista és a szovjet ideológia és hatalom igazi arculatát, hasonlóságait és szándékait. Az 1939. augusztus 23-án megkötött „megnemtámadási szerződés" titkos záradékainak megfelelően Lengyelország két szomszédja megkezdte felkészülését az inváziót, a német katonai fölény ugyan kemény lengyel ellenállásba ütközött, de hamarosan fel kellett adni a lengyel állam nyugati, északi és középső területeit, lassan hátráltak a Szovjetunióval határos keleti vidékek felé. A lengyel hadvezetés különös fontosságot tulajdonított ennek a területnek, hiszen ide mozgósította tartalékait, a Harmadik Birodalommal ellentétben álló Szovjetunióról nem feltételezett ellenséges szándékot.

Berlin tudatában volt katonai győzelmének, viszont annak nem, miként reagálnak Lengyelország nyugati szövetségesei, ezért Hitler Sztálintól is gyors döntést kívánt, úgy vélték, előnyösebb, ha nem egyedül őket tekintik agresszornak. Moszkva már 1939. szeptember 4-én részleges mozgósítást rendelt el a szovjet hadseregen belül, szeptember 11-én kialakította és harckészültségbe helyezte a Belorusz és az Ukrán Frontot. Feltehetően Sztálin parancsára 1939. szeptember 15-én végleges döntést hoztak a támadás időpontjáról. A szovjet katonai támadás 1939. szeptember 17-én – vasárnap – hajnali 5 órakor következett be, bár még hajnali 3 órakor a külügyminisztériumba rendelték a moszkvai lengyel követet és jegyzéket adták át neki, miszerint „érvényét vesztették a szovjet-lengyel egyezmények". A lengyel hadsereg vezetése erre nem számított, a főparancsnokság 16 órakor olyan parancsot adott ki, hogy a lengyel egységek csak akkor lépjenek harcba, ha támadás éri őket. A keleti határnál a lengyel határőrség kis létszámú és szétszórt egységei nem állhattak ellen a Vörös Hadsereg közel másfél milliós tömegének, miközben a Belorusz és az Ukrán Front (hadseregek) észak és dél felé nyomulva – harapófogószerűen – akarták elvágni a lengyel hadsereg esetleges kitörési lehetőségeit. A lengyel főparancsnokság 1939. szeptember l8-án parancsot adott egységeinek, hogy Magyarország és Románia felé vonuljanak vissza, ott lépjék át a határt. Ezt tette a lengyel kormány és kormányzati szervezetek is. A keleti lengyel területeken működő lengyel katonai erők másik feladata nemcsak a dél irányában történő visszavonulás lett, hanem lassítani kellett a szovjet erők dél felé történő előrenyomulását, hiszen időt kellett nyerni más lengyel katonai erőknek és a lengyel kormányhivataloknak a Romániába és Magyarországra való evakuálásra. A lengyel állam gyakorlatilag vereséget szenvedett, bár soha nem adta meg magát, a harcot tovább folytatta, mind otthon, mind a lengyel állam határain túl.

Az emigrációs lengyel állam nem tudott Romániában megalakulni, mivel a román hatóságok internálták a román földre menekült lengyel kormányt, a parlament tagjait, nem engedélyezték a németellenes politikai tevékenységet, bár ez ellentétben állt az 1929-ben megkötött lengyel-román barátsági szerződéssel. Az emigrációs

lengyel kormány, parlament és hadsereg végül Franciaország segítségével francia földön alakult meg 1939. szeptember legutolsó napjaiban, október 1-én már Edward Raczkiewicz – az új lengyel köztársasági elnök – előtt letette az esküt a Wladyslaw Sikorski vezette koalíciós lengyel kormány.

A megszállt lengyel területen osztozó nemzetiszocialista és szovjet hatalom eltérő módon kívánta – ahogy az 1939. augusztus 23-i megegyezés titkos záradékában megfogalmazták – „a további fejlemények függvényében" megoldani a fennhatóság kérdését. A Harmadik Birodalom valamiféle szatellit állam kialakításában gondolkodott, elutasította egy szovjet-német kondomínium gondolat. A szovjet támadás napján Berlinben olyan nyilatkozatot tettek, hogy lehetőség nyílott a „béke és a rend helyreállítására Lengyelországban és megteremtődnek a politikai élet feltételei". A következő napokban – 1939. szeptember 22-én – a német és a szovjet hadsereg között demarkációs vonal meghatározásáról nyilatkoztak, nem határról beszéltek, ami jelzi a két hatalom bizonytalanságát a lengyelek jövőjével kapcsolatban. A döntés gyorsan megszületett, hiszen az 1939. szeptember 29-én megkötött német-szovjet barátsági egyezmény véglegesnek tekintette az úgynevezett demarkációs vonalat, a szovjetek átengedték a németeknek a Bug vonaláig megszállt területeket, cserébe a szovjet „érdekszférába" sorolták Litvániát. A szerződés értelmezése szerint Sztálin egykönnyen megszabadult egy lengyel többségű jelentős területtől, viszont szabad kezet kapott Litvániával kapcsolatos tervei megvalósítására. Különösebb ellentét nem feszült a két agresszor között, amit tükrözött az 1939. szeptember 23-án Bresztben megrendezett közös katonai díszszemle, amivel a lengyelek felett aratott győzelmet ünnepelték meg. Sztálin valóban ünnepelhetett, hiszen kisebb erőfeszítéssel megvalósíthatta a Baltikum bekebelezésével kapcsolatos terveit, felléphetett Finnország keleti vidékei és a Romániához tartozó Besszarábia megszerzéséért. Ami a jövő lengyel „államrendjét" illette, egymástól eltérő elképzeléseket valósítottak meg.

(*Új „államrendek" a megszállt lengyel vidékeken*) Moszkva – taktikai okokból – az északkeleti lengyel területekből előbb Litvániának engedte át Vilnát (a történeti litván állam egykori fővárosát), hogy cserébe szovjet katonai támaszpontot létesíthessen a baltikumi államban. Ez lett a szovjet beavatkozás indoka Litvánia belügyeibe, ami a teljes szovjet megszálláshoz vezetett. Az egykori lengyel állam keleti területein a megszálló szovjet katonai hatóságok hatalmas politikai propagandával népszavazást tartottak az országrész jövőjéről. A Belorussziához közel eső keleti, az Ukrajnával szomszédos délkeleti részeken – totalitárius formában tartott „népszavazáson" – egyfelől az adott területnek a Balystokban, illetve a Lwówban működő szovjet típusú népgyűléseibe választottak küldötteket. Az így életre hívott területek azzal a kérelemmel fordultak a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsához, hogy csatlakozhassanak a Belorusz, illetve az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz. 1939. november l-én, illetve 2-án a Legfelsőbb Tanács elfogadta a két kérelmet és Lengyelország keleti területei egyszerűen a Szovjetunió szerves részévé váltak. Ezzel „jogilag" lehetővé vált a szovjet közigazgatás kiépítése, ahol minden itt élőnek megadták a szovjet állampolgárságot. Például a férfi lakosságot a Vörös Hadseregben letöltendő katonai szolgálatra kötelezték. A szovjet megszállt területen a lakosság létszámát – a lengyel nyilvántartások alapján – 14,3 millióra becsülték (nem számítva a nyugat és középső lengyel területekről idemenekült közel 1,5-2 millió menekültet, lengyel katonai foglyokat), amely lakosság felét ukránok és beloruszok tették ki.

A Harmadik Birodalom a szovjet eljárásnál „egyszerűbb” megoldást talált: 1939. október 8-án kelt rendelettel Németországhoz csatolta a tengermellékét, Nagy-Lengyelországot és Sziléziát, majd 1939 novemberében a lódzi vajdaságot, Észak-Mazówiát, a suwalski körzetet és a Krakkói-medencét. A terület közel 90 ezer négyzetkilométer volt 10 millió lakossal. A többi – 98 ezer kilométeren közel 13 millió lakossal – területen kialakították a Főkormányzóságot Krakkó székhellyel, amit négy kerületre osztottak fel. E területen tipikus okkupációs hivatali és kormányzási rendszer formálódott ki, jelen volt a megszálló német hadsereg és biztonsági szolgálat, ahol a birodalmi törvények érvényesültek.

Annak ellenére, hogy a német és a szovjet igazgatási rendszer alapjaiban különbözött egymástól, a lakossággal való bánásmód azonos volt. Moszkva bekebelezési módszere a közigazgatás kiterjesztése volt, nem engedett semmiféle nemzeti sajátosság megtartását. Ebben az sem jelentett különbséget, hogy a volt lengyel területeket Belorussziához és Ukrajnához csatolták, valójában a szovjetrendszert jelentette ez is. Azonnal államosították a lengyel ipart, kereskedelmet, a földbirtokokat – függetlenül annak nagyságától – szintén közösségi tulajdonba vették, szovhozokká alakították át. Ugyancsak felszámolták a lengyel, belorusz, ukrán és zsidó politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális és ifjúsági szervezeteket, betiltották a lengyel nyelvű sajtót, könyvkiadást, amit újból engedélyeztek, azt ideológiai ellenőrzésük alá vonták. Csak szovjet típusú szervezeteket és intézményeket vezettek be. Keményen felléptek az egyházak ellen is: korlátozták, később betiltották a katolikus, a pravoszláv és a zsidó felekezeti intézmények működését, a papság többségét betiltották. Jellemző volt, hogy a különböző felekezetek templomait azonnal „közösségi tulajdonba vették”, raktárakká, közösségi termekké alakították át, még a híres lvovi (lembergi) zsinagógát sem kímélték, sportcsarnokot telepítettek ide.

Az új rend kialakítása rendkívül kegyetlen módszerekkel történt: az 1939. szeptember 17-én betört Vörös Hadsereg szinte ellenállás nélkül nyomult előre, a szovjet politikai tisztek azonnal a „fehér lengyel urak” ellen uszították a belorusz és ukrán lakosságot, az osztályharcra ösztönözték a munkásságot és a parasztságot. Teret engedtek az ukrán szabad csapatok terrorjának, engedték a rablást, az önbíráskodást, az erőszakot, sőt az önkéntes új rendőrség (szinte ukránokból és beloruszokból álló szabad csapatok) nemcsak az idevezényelt Belügyi Népbiztosság (NKVD) alakulatainak lettek a „segédcsapatai”, hanem azok utasításainak megfelelően „jártak el” az osztályellenségnek számító helyi lakossággal szemben. A kisvárosokban és a falvakban erőszakoskodtak, ezrével lőtték fejbe – minden ok nélkül – a helyi lakosokat. Főleg a lengyel közigazgatás tisztviselőire vadásztak, de ez a sors várt a tanárokra, bírókra, ügyvédekre és általában az értelmiségiekre is. Betiltották a lengyel nyelvű közoktatást, helyébe Minszkből, Kijevből és Moszkvából érkezett megbízható káderek vették át a helyi közigazgatás, oktatás megszervezését. Bár a hivatalos nyelv az orosz lett, átmenetileg kénytelenek voltak engedni a lengyel nyelv használatát is, hiszen sokan nem tudtak más nyelven érintkezni a helyi lakossággal. A szovjetrendszer nem tett különbséget senkivel szemben sem, így súlyosan sújtotta a németek elől ide menekült zsidókat is.

A Vörös Hadsereg mögött azonnal megjelentek a belső szovjet területekről érkező „vásárlók”: pillanatok alatt felvásároltak minden árút, elkobozták a kereskedők raktárkészleteit, kifosztottak mindent. Így a kelet-lengyelországi városok gyorsan azonos képet mutattak a szovjet városokkal, mindennapivá vált a sorban állás, a feketézés és a „cserekereskedelem”, amikor élelmiszerért drága dolgokat cseréltek el. A

változó utcaképhez tartozott, hogy minden közintézménynek – mozinak, iskolának, stb. – új nevet adtak, lehetőleg valami forradalmi elnevezést. Az iskolákban bevezették a szovjet oktatási rendet, az alsóbb osztályokban még engedték a lengyel nyelvet, de a középiskolákban és a felsőoktatásban már az orosz lett a kötelező oktatási nyelv. A felbolydult városképet „színezte" a milliós létszámú menekült, akiket a szovjet megszállók vagy családoknál helyeztették el, vagy már azonnal a Szovjetunió belső területére szállítottak. A menekültek nyilvántartásba vétele vontatottan haladt, sokan féltek a szovjet hatóságoktól, az esetleges száműzetéstől, de az élelmiszerhiány miatt kénytelenek voltak jelentkezni. A helységet elhagyni tilos volt, menekülésekor fegyvert használtak.

Vegyes képet adott az új szovjet közigazgatás tisztviselői kara: többségben a belső szovjet területekről idevezényelt – lengyelül nem beszélő – káderekből állt, de a bekebelezett területekről is – főleg a beloruszok és ukránok köréből – sokan „bekapcsolódtak" a változásokba. Ezek nemcsak kommunisták, hanem baloldali értelmiségiek is voltak, de akadtak karrieristák, megalkuvók, lengyelgyűlölő nemzetiségiek. Gyorsan kiépült a besúgó rendszer, amelynek áldozatául nemcsak az elégedetlenkedők, a menekültek sorából a jelentősebb értelmiségiek, politikusok és volt kormánytisztviselők estek, akik a megszállók előtt igyekeztek eltitkolni kilétüket. Az NKVD éberen figyelt az esetleges lengyel hazafias és szovjetellenes szervezkedésekre, már csirájában el akarta fojtani ennek lehetőségét is. Valóban elég volt egyetlen rossz helyen elejtett szó, máris deportálták az illetőt családjával és ismeretségi körével együtt. Ennek „illusztrálására" 1939. november-decemberében hatalmas letartoztatási hullám söpört végig a szovjetek által megszállt területeken, amelynek során közel negyedmillió lengyelt tartóztattak le, elsősorban menekült értelmiségieket, politikusokat, kormánytisztviselőket, a közélet és a gazdasági élet legkülönbözőbb szereplőit, nyugdíjas katonatiszteket, papokat, stb. Nem kímélték a lengyel baloldali értelmiséget és politikusokat sem. Külön vadásztak azokra, akik Romániába vagy Magyarországra akartak szökni, a szovjetrendszer nem engedte meg magának azt a luxust, hogy idegen országban a sajtó foglalkozzon a szovjet hatóságok viselkedésével. Nem kímélték a feketézőket, sem azokat, akik otthonukban élelmiszert – akár csekély mennyiségben is – gyűjtöttek össze. Az első hónapokban – függetlenül a Szovjetunió belső területére történt deportálástól – közel 19 ezer foglyot tartottak lengyel területen börtönben, akik közül – az SZKP KB politikai bizottságának határozata értelmében – 11 ezer főt rögtönítélő bíróság 1940 januárjában halálra ítélt és kivégzett.

Az akkori Szovjetunió területén a legnagyobb terror éppen a megszállt lengyel területeken volt. Ennek szellemi vezére éppen Lavrentyij Berija, az NKVD vezetője lett. Lengyelországi szerepe cáfolja azt az állítást, hogy hivatali ideje alatt valamivel csökkent a megtorlás a szovjet területeken, éppen az NKVD később nyilvánosságra került adatai szerint 1940 tavaszán szervezett „akció" keretében újabb 400 ezer lengyelt telepítettek át Kazahszánba és az Ur alba, „különleges kitelepítettként", a teljes jogfosztottság mellett a kényszermunkából csak a legszűkösebb megélhetést biztosították nekik. Ez a jogfosztottság ott nem volt különleges, hiszen ilyen körülmények között éltek a kolhozosítás ukrajnai áldozatai.

A megszállás első félévében közel félmillió lengyelt telepítettek ki a Szovjetunió belső területeire, a halálos áldozatok száma is megközelítette a negyedmilliót. Ezek sorából kiemelkedik az 1940 május-júniusában legyilkolt lengyel tisztek tragédiája, akik még 1939. szeptember közepén estek szovjet fogságba. Akkor a lengyel foglyok

száma kelet-lengyelországi táborokban megközelítette a kétszázezret. Ekkora tömeget a szovjet katonai hatóságok nem tudtak élelmezni, így novemberben elengedték a legénységi állomány jelentős részét, csupán a tartalékos és hivatásos tiszteket, tiszthelyetteseket és különösen jó műszaki végzettséggel rendelkező katonákat tartottak vissza. A Szovjetunióhoz történt területi „becsatolás" után ezen lengyel katonák szovjet állampolgárnak minősültek, így felszólították őket a Vörös Hadseregbe történő belépésre. A tartalékos lengyel tisztek többsége valamilyen műszaki végzettséggel, a hadsereg számára „jól hasznosítható" műszaki tudással rendelkezett, ami akkor a legnagyobb haszon lett volna a Vörös Hadseregnek. Az elmúlt években – a különböző katonai perekben – megritkították a szovjet tisztikar műszaki tiszti állományát. Most kézen fekvő lett volna a lengyel tisztek besorolása, tudásuk felhasználása. Miután a lengyel tisztek zöme a központi gyűjtőtáborként működő grajozecki lágerben megtagadta az átlépést, tiszti esküjükre hivatkozta, ami a Lengyelországhoz való hűségre kötelezte őket. Még 1940 tavaszán három táborba – kozelszki, sztarobelszki és az osztakovói lágerekbe – helyezték át őket, majd az SZKP PB határozata értelmében április végén, május elején 15 ezer lengyel hivatásos és tartalékos tisztet, orvosokat, tudósokat, műszaki értelmiségieket, tanárokat kivégeztek, többségüket a katyni erdőben, tömegsírokban elföldelték. Bizonytalan a nyughelye több száz papnak, akiket még a kivégzések előtt máshová szállítottak, de soha nem kerültek elő. Egy bizonyos számú – több ezer – lengyel tiszthelyettest átadtak a német katonai hatóságoknak, míg legalább 100 ezer katonát a Komi Köztársaságba, Szibériába, munkatáborokba helyeztek át, közel 10 ezer embert – tiszteket, értelmiségieket vegyesen – Kolimába és a csukcsok földjére száműztek. Közülük senki nem került haza.

A megfélemlítést szolgáló letartoztatási hullámok mindig megismétlődtek: 1940 őszén újabb 400 ezer embert deportáltak, közöttük 80 ezer zsidót, akiket a legkülönbözőbb indokokkal – kereskedők voltak, árut rejtegettek, a szovjethatóságok elől eltitkolták értékeiket, stb. – száműztek Szibériába. Ezzel egy időben tízezreket tartottak börtönben, akik közül ezreket – bírósági ítélettel – Szibériába, kényszermunkára hurcoltak el, de a német-szovjet háború kitörése napjaiban (1941. június 22-e után) még több tízezer lengyelt gyilkoltak le a szovjet belbiztonsági egységek Balystokban és Lwówban. Legalább 200 ezer lengyel fiatalt soroztak be a Vörös Hadseregbe, leginkább „építő alakulatokba" vagy „munkára" mozgósították őket. Ez volt a legszigorúbb szolgálat a szovjet hadseregben, többségüket bányákban és útépítésnél használták fel, 20-25 százalékuk a nehéz körülmények miatt elpusztult.

1940 nyarától, Franciaország teljes német megszállása után a szovjetek valamiféle „lengyel alternatívát" akartak megvalósítani, így Litvánia teljes szovjet megszállása után az NKVD kezére került mintegy 9 és félezer lengyel katonai menekült – hasonló társadalmi összetételű tartalékos és hivatásos tisztek csoportja – elkerülte a Katynban kivégzettek sorsát, „csak" Szibériába hurcolták őket.

1940. november 25-én Moszkvában a szovjet szalvisták rendezésében látványosan megünnepelték Adam Mickiewicz halálának 85. évfordulóját, igaz, a közeli börtönben a II. Lengyel Köztársaság négy volt miniszterelnöke raboskodott. Ugyanebben az időben több alkalommal folytattak tárgyalásokat Kazimierz Bartel professzorral, szintén volt lengyel miniszterelnökkel, valamiféle lengyel nemzeti szervezet megalakításáról. Berija a fogoly tisztek közül többet kiválasztott (közöttük Zygmund Berling ezredest, később a szovjet hadsereg oldalán harcoló lengyel hadosztály, majd hadsereg majdani parancsnokát), akiket Malahovkában tartották, hogy tegyék meg az előkészületeket a hadseregszervezésre. Nagyjából ekkor gyűjtöttek össze több

lengyel kommunista emigránst a Komintern-iskolákba, szerepet ajánlva nekik egy majdani szovjetbarát lengyel államban. Az 1938-ban feloszlatott emigráns Lengyel Kommunista Párt bebörtönzött tagjai közül többet amnesztiában részesítettek, a tényleges terrorral ellentétben Moszkva egy másfajta lengyel alternatívát sejtetett intézkedéseivel.

Az ellentétes magatartás mögött Moszkva jól kihasználta az emberi gyengeségeket is: már az említett 1939. októberi választáson több olyan karrieristát is „felhasznált", akik valamiféle lehetőséget láttak a szovjetek mellé történt átállásban, illetve mindig voltak olyanok, akiknek illúziói lehettek egy kommunista rendszerrel kapcsolatban. Az NKVD – a német megszállás után – sok olyan lengyelt talált, akik hajlandók voltak a szovjeteknek felderítést végezni a németek körében. Az biztos, hogy a szovjet megszállás idején nehezen talált itt támogatóra a németek által megszállt lengyel területeken gyorsan kibontakozott lengyel függetlenségi konspiráció, a megszállók elleni fegyveres ellenállás. Oka részben a megfélemlítés, részben pedig a beépülő szovjet hírszerzés volt, ami a németekhez hasonló kegyetlenséggel számolt le velük. A Főkormányzóság és a Németországhoz csatolt volt lengyel területeken kibontakozott lengyel fegyveres ellenállás a szovjetek uralma alá hajtott lengyel területeken csak a német-szovjet háború kitörése után szélesedett ki, de feléledtek az ukrán, a belorusz ellenálló politikai erők is, feltűntek a baltikumi aktivisták is.

(*A német megszállók lengyelellenes politikája*). A Harmadik Birodalom megszálló és lengyelellenes politikája eltért egymástól a Németországhoz csatolt és a Főkormányzóság területén. A Németországhoz csatolt lengyel területeken a teljes germanizálást akarták megvalósítani, azonnal bevezették a német közigazgatást, legalább 400 ezer lengyelt kívántak gyorsan áttelepíteni a Főkormányzóság területére. Bezárták a lengyel nyelvű tanintézeteket, felszámolták a sajtót és a könyvkiadást, feloszlatták a lengyel társadalmi, kulturális és gazdasági egyesületeket, a volt lengyel közélet 16 ezer elfogott képviselőjét halálra kínozták a börtönökben vagy egyszerűen kivégezték. Az elkobzott lengyel birtokok volt tulajdonosait vagy kényszermunkára a Birodalom belső területére hurcolták, vagy ottmaradhattak az új német gazdáknál – általában baltikumi németek voltak – cselédnek. Kegyetlenül léptek fel a katolikus papsággal szemben is: például a Poznan környékén működött 681 papból 461-et koncentrációs táborba hurcoltak, a többit a Főkormányzóságba deportálták, mindössze 30 pap maradhatott vissza.

A német-szovjet háború kitörése után valamit enyhült a helyzet: a germanizálást nem kitelepítéssel akarták elérni, hanem elindították a „német nemzeti listát", amelyre – bizonyos kedvezmények ellenében – mintegy 2 millió lengyel iratkozott fel, német eredetet igazolt, így biztosítottá vált helyben maradása. Ez a Wehrmachtnak is kedvezett, korlátlanul hívhattak be lengyeleket katonának. Ilyen volt a „faji szempontoknak" megfelelő lengyel gyerekek elnémetesítése is, ami közel 200 ezer gyermek germanizálását jelentette. A bekebelezett lengyel területeken a tengermelléken bántak a legkegyetlenebbül a lengyelekkel, míg Sziléziában a Főkormányzósághoz hasonló állapotok voltak.

Talán a Főkormányzóságban folytatott lengyelellenes politika a legismertebb, hiszen itt volt a legnagyobb létszámú a zsidóság. Kiirtásukra nemcsak a gettókat szervezték meg, de felállították a koncentrációs táborokat és hadiüzemeket is, ahová a lengyelek millióit kényszermunkára vezényelték, vagy a lassú halállal azonos feltételek közé helyezték. A módszeres fizikai terror a német polgári közigazgatás be-

vezetése után kezdődött, amelynek során 1939 novemberében felszámolták a krakkói egyetemet, koncentrációs táborba hurcolták az egyetem tanári karát, az Akadémia tagjait, letartóztatták a lengyel értelmiség színe-javát, felszámolták a lengyel nyelvű középiskolai oktatást, lengyel nyelven csak az elemi oktatás és a szakképzés folyhatott. Varsóban és környékén legalább 3 és félezer értelmiségit gyilkoltak le, amit rendszeressé tettek a megszállás teljes ideje alatt. 1939. október 31-től statáriumot hirdettek a lengyel lakosságra nézve, minden „rendellenességet" hadbíróságon toroltak meg. Mivel az egész Főkormányzóság területére partizánháborús veszélyt hirdettek ki, így bárkivel szemben fegyvert lehetett alkalmazni. Mindennapossá vált a lengyelek minden indok nélküli legyilkolása, az utcai razziák során elhurcoltakat valahol agyonlőtték. Kisebb szabálysértésért – ha a bírósági ítélet fél évnél hosszabb időre szólt – koncentrációs táborba hurcolás következett, amely igazságszolgáltatási forma alapján több mint 100 ezer lengyelt vittek Auschwitzba. Ha a lengyel ellenállás valahol sikeres fegyveres akciót hajtott végre, a meghalt vagy megsebesült német katonákért bosszút álltak, legalább tízszeresét ölték meg az foglyok vagy a polgári lakosság köréből. 1942 őszén Varsóban és környékén 17 ezer lengyelt gyilkoltak le így, a sztálingrádi vereség „hírére" Varsóban 8 ezer embert lőttek agyon.

A Főkormányzóság területén a helyi önkormányzati igazgatás részben lengyel kézben maradt, bár föléje németeket ültettek, de a lengyel tisztviselőknek is tökéletesen kellett németül beszélniük. Maradtak polgári perek számára lengyel bíróságok, ugyancsak rendfenntartásra – régi rendőrökből – rendfenntartó őrséget szerveztek, bár nem volt fegyverük, tekintélyük, sem a megszállók, sem a lakosság előtt. Alacsonyabb beosztásban dolgozhattak lengyelek a postánál, a takarékpénztárnál, meghagyták a lengyel parasztoknál a földbirtokaikat, de a termés felett nem maguk rendelkeztek. Itt nem a német márka, hanem az új zloty volt forgalomban, aminek értéke és a német márkához való váltóértéke állandóan változott (gyakorlatilag értéktelen pénz volt, de ebben fizették a lengyel munkásokat és alkalmazottakat). Bevezették a munkakötelezettséget, az alsó határ 14 és a felső határ 60 év volt. Rendszeresen németországi kényszermunkára hurcoltak embereket, például csak 1941-ben 550 ezer főt, de kényszermunkásnak használták fel a német fogságba esett közel 400 ezer lengyel katonát is. 1944-ben másfél millió lengyelt dolgoztattak kényszermunkásként.

1941. június 22-e után a német megszállás alá került kelet-lengyel területekről a szovjet adminisztráció a visszavonuló szovjet hadsereggel együtt kihátrált a térségből, amit a németek a Főkormányzósághoz csatoltak. A német katonai és biztonsági hatóságok nem tettek különbséget a térség nemzetiségi mozgalmai között, egyaránt felléptek mindegyik ellen. Talán ebből a lengyelek lettek „kivételek", egyértelműen ellenük születtek meg a drasztikus intézkedések. A kibontakozó partizánharcokban a legveszedelmesebb ellenfélnek a lengyelek és a zsidók bizonyultak, ellenük léptek fel a legkegyetlenebb módon. Ezt bizonyítja a több tízezer áldozatot követelő volhiniai tömegmészárlás is.

A németek megszállta vidékeken a legkegyetlenebb módszereket a több milliós lélekszámú zsidóság ellen alkalmazták: 1939 őszén már kijelölték azokat a kerületeket (gettókat), ahová áttelepítették a kisebb településekről a zsidókat, illetve a városokban külön elkülönítették őket. Nemcsak a Dávid-csillag kötelező viselését rendelték el, de elkobozták vagyonukat, majd a gettók lezárásával megfosztották munkalehetőségeiktől, éhhalálra ítélték őket. A gettókban már a korai időszakban is 20 %-os volt a halálozási arány, amelynek oka az éhezés és a járványbetegség volt. Tízezrével

szállították őket munkatáborokba, 1943 után Auschwitzba és a többi megsemmisítő táborba. 1942-ben elkezdték a közel félmilliós lélekszámú varsói gettó felszámolását, ami 1943 áprilisában felkelésbe torkollott. Becslések szerint itt félmillió áldozata lett a felkelésnek, de a háború végéig közel 2,2 millió lengyel zsidót gyilkoltak meg. (Ez a lengyel zsidóság 90 %- a volt.)

Az biztos, hogy a szovjet megszállás alatt a kelet-lengyel területeken – alig két éves időszakban – jelentős népirtás és kitelepítés zajlott le, ami lélekszámában alul maradt a németek tömegmészárlásaival szemben. Viszont a kegyetlenség tekintetében egyenlőségi jelet kell húznunk, mert Katyn és Volhinia – bárki is hajtotta végre – azonos gyilkosság. Természetesen a megszállás kegyetlenségei demoralizálták a lakosságot, amiből kiutat az ellenállás jelenthetett. Azonban voltak olyanok, akik az adott helyzetet kihasználva, egyéni utat „választottak", zsarolták a bujkáló zsidókat, igyekeztek hasznot húzni a nincstelenségből, a mások nyomorából. Ezt a banditizmust kegyetlenül megtorolta a földalatti ellenállás, például 1943-ban a földalatti bíróság 700 zsarolót, fegyveres rablót és mások kárára üzletelőt ítélt halálra és lövetett agyon. Más volt a kollaboráció, ami ritka volt a németek által megszállt részeken, inkább a kelet-lengyel területekre volt jellemző. Ezt a jelenséget nem szabad lebecsülni, nem volt általános, és semmivel sem csökkenti a lengyel ellenállás hősiességét.

(A hazai lengyel fegyveres ellenállás) 1939 őszén a lengyel hadsereg jelentős része elkerülte a német vagy szovjet hadifogságot: nagyobb részük magyar, román és litván területre menekült, sokan civil ruhát véve egyszerűen hazatértek. A német megszállók kegyetlenségét látva – kisebb – szinte számba vehetetlen – egységeket alkottak, civil ruhába öltözve rendszeresen kárt okoztak a megszállóknak. Birtokukban csak kézi fegyver volt, s a kisebb egységek tartós vagy ideiglenes jelleggel nagyobb egységekbe tömörültek. Lengyelországban évszázados múltra tekintett vissza a megszállók elleni fegyveres ellenállás, a földalatti szervezkedés. A honi földön visszamaradt és illegalitásba vonult katonai parancsnokságok már 1939 őszén megkísérelték eggyé tömöríteni az illegális katonai egységeket, így Michal Tokarzewski-Kraszewicz tábornok a Lengyelország Győzelmének Szolgálata nevet viselő parancsnokság alatt kísérelte meg a szétszórt egységek összefogását. Ebből formálódott ki a Fegyveres Harci Szövetség, magába egyesítve nemcsak a Lengyelország Győzelmének Szolgálata parancsnokságait, hanem más szervezeteket is. A francia földön működő lengyel emigrációs kormány és katonai főparancsnokság utasításait elfogadó Fegyveres Harci Szövetség lett a legnagyobb honi haderő, amely behálózta egész Lengyelországot, 1943-tól alárendeltségében működtek azok a katonai bázisok, amelyek magyar, román és balkáni és egyéb helyeken szerveződtek lengyel katonák részvételével. A Fegyveres Harci Szövetség mellett polgári ellenállás is szerveződött, az úgynevezett Delegatúra, amely szintén a lengyel kormány utasításait követte, futárszolgálaton keresztül tartotta a kapcsolatot. A Delegatúra illegális polgári hálózatot is kiépített, amolyan illegális polgári közigazgatás szerepét is betöltötte. A szervezés első szakaszában – éppen annak eredményessége érdekében – tagjait a fegyveres összeütközések elkerülésére vagy mérséklésére utasította, nehogy a szervezés első szakaszában összeroskadjon a szervezet. E szervezetet az emigrációs vezérkar VI. osztálya alá rendelték, élére Rowecki tábornokot állították, akinek parancsnoksága alatt, 1942. február 14-én a londoni lengyel vezérkar Honi Hadsereggé nyilvánította a földalatti katonai szervezetet.

Az ellenállás polgári vonala mellett baloldali szervezetek is működtek, elsősorban a kelet-lengyel területeken volt erős a szovjet befolyás, bár Sztálin sem 1941 előtt, sem 1943-ig nem szorgalmazott semmiféle szovjetbarát illegális lengyel katonai szervezkedést. A szovjet-német háború kirobbanása után a németek háta mögött formálódó partizánháborúban lengyel baloldali szervezetek is harcoltak, s belőlük alakult meg 1941-ben a Moszkva-barát, főleg baloldaliakat és kommunistákat tömörítő Felszabadító Harci Szövetség nevű partizán szervezet, amely 1942-ben a Népi Gárdává, egy fegyveres hadsereggé alakult át, elsősorban Moszkva politikai befolyása alatt. Nem vonható kétségbe a Népi Gárda szerepe a partizánháborúban, azonban létszáma nem közelítette meg a Honi Hadsereg katonáinak számát. A két hadsereg között mindig volt politikai feszültség, de ez nem zárta ki a közös fegyveres akciók lehetőségét, a németekkel kapcsolatos információk cseréjét.

A szövetségesek a lengyel állam egyedüli képviselőjének a Sikorski-kormányt ismerték el, így segítséget kapott a szövetségesek oldalán álló lengyel hadsereg megszervezéséhez, felszereléséhez és kiképzéséhez. E lengyel hadsereg (1940. augusztus 22-től) a Brit Nemzetközösség Katonai Főparancsnoksága alá tartozott, így a lengyel haderő részt vett a Közel- és Közép-Keleten folyó harcokban, az észak-afrikai frontokon, Itália és Franciaország felszabadításában, a normandiai partraszállásnál és a németországi hadműveleteknél. E hadsereg részét jelentette a Honi Hadsereg. A lengyel főparancsnokság nem mondott le egyetlen katonáról sem, így a szovjet fogságba esett lengyel egységekről, akik ekkor elvileg már szövetségesnek számítottak. Sikorski tábornok és kormányfő nehezen ült tárgyalóasztalhoz a szovjetekkel, főleg Churchill angol miniszterelnök kérésére tette meg. 1941. július 30-án Londonban aláírták a lengyel-szovjet megállapodást az együttműködésről, majd augusztus 14-én Moszkvában hivatalosan is megállapodtak a szovjet földön tartózkodó lengyel katonákból egy kétszázezer fős lengyel hadsereg megszervezéséről. Már ekkor szóba került az a húszezer fős lengyel tiszti kontingens, amiről nem volt értesülése a lengyel kormánynak, de a lengyel hadseregbe kívánták „beszervezni". A szovjet katonai vezetőség papíron igen, a valóságban azonban nem akarta a lengyel hadsereg felállítását. A szorult katonai helyzetben (a németek ekkor 60 kilométerre álltak Moszkvától) 1941. december 4-én Sikorski és Sztálin aláírásával tényleges katonai szerződést kötöttek, amely lehetővé tette szovjet földön a lengyel hadsereg toborzását. Vitát váltott ki azonban, hogy a szovjetek nem akarták lengyel főparancsnoknak elfogadni Wladyslaw Anders tábornokot (aki éppen az NKVD foglya volt), majd a százezerre „lealkudott" lengyel hadsereget szovjet irányítás alatt akarták harcba küldeni. Ezzel kétségbe vonták a lengyel főparancsnokság rendelkezési jogát, s félő volt, hogy a szovjetek feláldozzák a lengyel haderőt. Csak a szövetségesek erőteljes fellépésének köszönhető, hogy az Anders-hadsereget végül Iránon át „elengedték". Az Anders tábornok vezényelte lengyel hadsereg részt vett a Közel-Kelet nagy csatáiban, az itáliai partraszállásnál, valamint Monte Cassino bevételénél és Róma visszafoglalásánál.

1943 áprilisában megszakadtak a lengyel-szovjet kapcsolatok: ugyanis Berlinben nyilvánosságra hozták a katyni erdőben talált, a szovjetek által 1940 májusában megygyilkolt lengyel tisztek tömegsírjának tényét. Moszkva a felelősséget a németekre hárította, a Sikorski- kormány magyarázatot kért, majd 1943. április 25-én a lengyel kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Moszkvával.

1943 tavaszától megváltozott az általános katonai helyzet: a sztálingrádi győzelem után a szovjet hadsereg erőteljesen nyomta vissza a német haderőt, a szövetségesek

partra szálltak Szicíliában, megélénkült a partizánháború a németek által megszállt területeken. A németeknek különösen nagy kárt okozott a Honi Hadsereg által indított Vihar fedőnevű hadművelet. Ekkor már a Honi Hadsereg élén Bór-Komorowski (1896-1966) tábornok állt, aki majd a varsói felkelés parancsnokaként vált nevezetessé. 1943 jelentős fordulatot hozott Sztálinnak a lengyel kérdésben tanúsított felfogásában: a jövő Lengyelországát csak a saját elképzelései szerint akarta kialakítani. Ebben nem kapott szerepet a londoni lengyel kormány, annak katonai ereje, ennek megfelelően a saját embereiből álló – igaz többször átalakított –Országos Nemzeti Tanácsot ismerte el a lengyelek egyedüli képviselőjének. Ennek érdekében a Népi Gárdát átalakította Népi Hadsereggé, miközben Berlinger ezredes vezetésével megkezdték az 1. és 2. sz. lengyel hadseregek szervezését. Sztálin még Churchillnek sem „engedett" a lengyel kormánnyal való kapcsolat kérdésében, hasonlóan Lengyelország keleti határával kapcsolatos elhatározásából sem engedett: Moszkva a Curzon-vonalat ismerte el a lengyel állam keleti határának, így jelentős lengyel területek kerültek a Szovjetunióhoz, míg Lengyelország nyugati határát a „megegyezés tárgyának" tekintette. Ezt ugyan nem hozták nyilvánosságra, de Lengyelország sorsa már a teheráni találkozón eldőlt.

A lengyelek félelme csak fokozódott Sikorski tábornok 1943 júliusában történt repülőgép-szerencsétlensége után, bár az új miniszterelnök (Mikolajczyk) és a főparancsnok (Sosnokowski tábornok) elődjük politikáját folytatták. Elsősorban az ország szovjet megszállásától féltek, hiszen a már szovjet ellenőrzés alá került területeken a szovjet katonai és biztonsági erők azonnal leszámoltak a polgári erőkkel: a Honi Hadsereg katonáit azonnal Szibériába szállították, a lengyel lakosságot Belső-Ázsiába hurcolták. Az adatok szerint ekkor kb. egymillió embert szállítottak el e vidékekről. Amikor 1944. július 21-én Chelmben, a szovjetek által megszállt első nagyobb lengyel városban megalakult a Moszkva-barát Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság, Sztálin azonnal elismerte ideiglenes lengyel kormánynak. Arra ösztönözte, hogy lásson hozzá a közigazgatás kialakításához.

1944 nyarára Lengyelországot kettévágta a front. A Visztulától nyugatra a német, keleten a szovjet megszállás kegyetlenül elnyomta a lengyel ellenállást. Keleten a szovjetek nem osztoztak senkivel a hatalomban, megteltek a börtönök, foglyokból és elítéltekből összeállított szerelvények indultak Szibériába. A lakosságot ukrán nacionalisták terrorizálták, felgyorsult a szovjetesítés folyamata. A szovjet katonai és a szovjetbarát lengyel fegyveres egységek nyílt razziákat rendeztek a Honi Hadsereg katonái ellen. Akire rábizonyították, hogy hozzá tartozik, vagy a helyszínen agyonlőtték, vagy börtönbe vitték. Ebben a feszült helyzetben, felfokozott hangulatban robbant ki a varsói felkelés, amelytől a szövetségesek igyekeztek visszatartani a Honi Hadsereget: nem akartak ellentétbe kerülni a Szovjetunióval, mert a nyugati frontokon szükségük volt a lengyel katonai erőkre. A lélektani motívumok sem hiányoztak: a lengyelek harcolni akartak, a földalatti hadsereg évek óta készült erre a pillanatra, sokan a vég kezdetét látták, és tisztességes halállal akartak meghalni, nem börtönben, vagy a „legjobb esetben" száműzöttként Szibériában. Ettől függetlenül bíztak abban, hogy a közeledő szovjet hadsereg, soraiban az oldalukon harcoló lengyel hadsereg, nem hagyja cserben őket. A szovjetek oldalán sugárzó Kosciuszko Rádió is felkelésre buzdította a lakosságot. Az öldöklő harc idején a szovjet oldalról semmi segítség nem érkezett, miközben Sztálin nem engedte a térségbe berepülő ama szövetséges gépeknek a szovjet repülőtereken való leszállást, amelyek fegyvert és élelmet dobtak le a felkelőknek. A németek rommá lőtték a várost, az 1944.

október 2-án aláirt fegyverletétel után a veszteségek döbbenetesek voltak: mintegy 180 ezer polgári lakost temettek maguk alá a romok, további 70-80 ezer embert a németek lőttek agyon, a felkelők vesztesége 25 ezer fegyveres volt, további 4oo ezer embert a németek táborokba hurcoltak el.

Többségük túlélte a háborút, viszont a város teljesen elpusztult.

(*Egy új állam születése*) 1945. január 12-én a szovjet hadsereg Lengyelország középső és déli területeiről általános támadásba lendült. Ennek során január 17-én elfoglalták Varsót, január 19-én Krakkót és Lódzot, január 30-án átlépték a régi lengyel-német határ vonalát, a szovjet páncélosok elérték az Odera jobb partját. 1945. február végére Lengyelország teljes területe felszabadult a német megszállás alól. De az öröm nem volt egyértelmű, hiszen a szovjet hadsereggel együtt megjelent új kommunista lengyel állam képviselői, az NKVD és a lengyel biztonsági csapatok kegyetlenül felléptek minden másképpen érző lengyellel szemben. Valóban a rettegés lett úrrá az országon, sokan egyenesen a menekülésre gondoltak. Így tett a Honi Hadsereg részét képező Nemzeti Véderő Szentkereszt dandárja, melynek tagjai a németekkel egy időben – de nem összekeveredve velük – nyugatra hátráltak és Csehországban csatlakoztak az amerikai hadsereghez. A Honi Hadsereg főparancsnoksága 1945. január 19-én hivatalosan feloszlatta a hadsereget, feloldott minden tisztet és katonát a katonai eskü alól, de senkit nem hatalmazott fel arra, hogy felfedje magát. Megvolt az oka az előbbi parancsnak, hiszen a „felszabadult" területeken az új lengyel hatalom és az NKVD tömegesen tartóztatta le a Honi Hadsereg katonáit, a földalatti lengyel közigazgatás tisztviselőit, bírókat, ügyvédeket, valamilyen birtokkal vagy üzemmel rendelkezőket. A szovjet hírszerzés és a Népi Hadsereg jól felderítette a lengyel polgári ellenállás tagjait. Általában mindenki „bajban" volt, hiszen az új hatalom mindenkit munkafelvételre szólított fel, ahol teljes „átvilágításra" került sor: ha kiderült, hogy tagja volt az ellenállásnak, akkor azért ítélték el. Ha nem vette fel a munkát, akkor munkakerülés vádjával léptek fel ellene. Az egyre ijesztőbb terrort a Honi Hadsereg parancsnokai sokkal veszélyesebbnek tartották, mint a német megszállást, bár az esetleges kivárásnak volt még reménye, hiszen a nyugati hatalmak is volt beleszólásuk a lengyel ügyekbe.

Az 1945. februári krími nagyhatalmi találkozó döntéseit még nem hozták nyilvánosságra, Sztálin is taktikázott, mivel még nem fejeződött be az európai háború. Az már eldőlt, hogy a Curzon-vonal lesz a szovjet-lengyel határ, a lublini kormányt ki kell egészíteni a londoni emigráns lengyel kormány képviselőivel. A jövő még bizonytalanabbá vált, amikor az I. Belorusz Front képviselőivel való találkozóra hívtak több Honi Hadsereg vezetőjét, akiket a találkozó előtt letartóztattak, hasonlóan a Honi Delegatúra több tagját is őrizetbe vették, és Moszkvába hurcolták őket. Felforgatás vádjával bíróság elé állították őket, ami jelezte, hogy Moszkva semmilyen engedményt nem akar adni a polgári ellenállás tagjainak. Közben egy pillanatra sem enyhült a szovjet nyomás: gyűlöletkampányt folytattak a földalatti mozgalmak, a londoni emigráns kormány ellen és a rendkívül rossz gazdasági helyzetben a társadalom nem látott kiutat.

Ebben az időszakban valóságos népvándorlás volt Lengyelországból: visszatértek a hadifoglyok, a kitelepítettek, a városokból vidékre menekültek és megindultak – amíg lehetett – a vélhetően Szovjetunióhoz csatolt területekről a lengyel menekültek nyugati irányba. Nehezen indult meg a mindennapi élet helyreállítása, miközben az Ideiglenes Kormány és a Lengyel Munkáspárt igyekezett az élet minden területét el-

lenőrzése alá vonni. Az erdők ismét „megteltek” fegyveres menekültekkel, gyakorivá váltak a fegyveres összecsapások. A helyzet megoldására az Ideiglenes Kormány és a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottsága bírálta a belügyi egységek „túlkapásait”, elhatározták a Honi Hadsereggel való feszültség enyhítését is. A megbékélés reményében a Honi Hadsereg főparancsnoksága feloszlatta a Függetlenség nevű erősen szovjetellenes szervezetet, felszólította egységeit a fegyveres összecsapások elkerülésére, a maga részérül megkezdte az egységek lefegyverzésének előkészítését.

1945. május 17-én Moszkvában tárgyalások kezdődtek az Ideiglenes Kormány, a Lengyel Munkáspárt és a Mikolajczyk vezette független politikusok között a helyzet megoldására. A hatalom erejének „megmutatására” a tárgyalások idején megkezdték a jogi eljárásokat a Honi Hadsereg parancsnokai ellen, kimenetelüket a tárgyalásoktól tették függővé. A megegyezés sovány eredménnyel zárult: Mikolajczyk ugyan második miniszterelnök-helyettes lett, de ezen kívül néhány jelentéktelen miniszteri tárcát kaptak. Az egész tárgyalást Gomulka kijelentése jellemezte: „Soha nem adjuk át a hatalmat, ha már megszereztük. Hiába ordítoztok, hogy lengyel vér folyik és az NKVD kormányozza az országot, nem térithettek le az utunkról!” Ezt bizonyította a „tizenhatok” pere is: nem hoztak halálos ítéletet, a többség tíz év körüli börtönt kapott, de a három legmagasabb rangú személy (Okulicki tábornok, Jankowski és Jasiukowski miniszterek) soha nem hagyhatta el a szovjet börtönöket. Sajnos a földalatti Lengyelország végleg magára maradt: a nagyhatalmak a másik lengyel kormányt ismerték el.

Az új lengyel állam területe 20 százalékkal kisebb lett, mint 1939-ben volt, de lakossága is 30 %-kal csökkent. A gazdasága – köszönhetően a Harmadik Birodalomnak és a szovjet hadsereg rablásainak – romokban hevert, a városok és falvak negyede elpusztult. Ez már egy másik ország volt, mint a háború előtti lengyel állam. A hatalom egyértelműen a moszkovitáké lett, csak idő kérdése volt, hogy mikor számolnak le a „szembenállókkal”. A kommunisták olyan képet sugároztak magukról, mintha ők lennének a haladó lengyel hagyományok valódi és hiteles örökösei. A hatalom biztonsága érdekében 1945 őszén a Közbiztonsági Minisztérium alá tartozó biztonsági erők létszámát megháromszorozták, közel 70 ezer rendőrt, több száz börtönt és internáló tábort „foglalkoztattak”. Az erőszakos beavatkozásoknál gyakran vetették be a reguláris hadsereget, 1946 őszén a szovjet hadsereg segítségét is kérték a „nacionalista partizánok” felszámolásánál is. Az érzékeny veszteségek ellenére tovább működtek partizánalakulatok Bialystok környékén, Észak-Mazowiában és a lublini vajdaságban, több járást ellenőrzésük alatt tartották, ezzel csökkentették az adott területen az államhatalom befolyását. Az ország délkeleti területén nem szüntette be tevékenységét az Ukrán Felkelő Hadsereg, amelyet az NKVD kiszorított a Szovjetunióhoz tartozó Kelet-Galíciából, ahol nemcsak a lengyel belbiztonsági erőkkel vette fel a harcot, hanem a lengyel lakosság ellen is megtorló akciókat szervezett. Ekkor telepítették ki a nyugati területekről a német lakosságot, helyükbe a keletről elűzött lengyelek érkeztek. Természetesen gazdasági zavarok, ellátási gondok keletkeztek, amire hivatkozva bevezették a falvakban a kötelező beszolgáltatás rendszerét, miközben a mezőgazdasági területek 80 %-a hevert parlagon.

A hatalomellenes hangulatot szította a szovjet hadsereg, a biztonsági erők és a rendőrség erőszakosságai, amit ugyan a földalatti ellenállás felszámolása címén szerveztek, de az ország számos területén elharapódzott a közönséges banditizmus. A lengyel kommunista hatalom számára ugyan védelmet jelentett a szovjet hadsereg jelenléte, a veszélyhelyzet ellenére következetesen haladtak előre „programjuk”

megvalósításában. Bevezették az új büntetőtörvénykönyvet, kiterjesztették a katonai bíróságok jogkörét polgári személyekre, megalkották az új választási törvényt, aminek jelentősége azért volt fontos, hiszen a potsdami egyezmény értelmében kötelező parlamenti választást kellett tartani. Ezt 1947. január 19-ére tűzték ki, de előtte 1946. június 30-án népszavazást tartottak a nyugati határ elfogadása, a Szenátus feloszlatása és az államosítás ügyében. A választásokon a Moszkva barát baloldali blokk hatalmas küzdelmet vívott a Lengyel Néppárttal, az egykori nemzeti ellenállás eszmevilágát képviselő polgári erőkkel. Megkettőzött erővel szorították ki a polgári erőket a közéletből, a közigazgatás helyi szervezeteiből, miközben a propaganda teljes hangerővel ismételte a „reakciós erők" ellenséges magatartását, a kommunisták által hozott intézkedések nagyszerűségét. Közben olyan választási technikát dolgoztak ki, aminek segítségével távol tarthatták a néppártiakat a szavazástól, és előtte tömeges letartóztatásokat hajtottak végre. A népszavazás eredményes lett – köszönhetően a szavazatszámlálás „technikájának" – amit ugyan két hét múlva hoztak nyilvánosságra, de mindenki tisztában volt hamisságával. Ezután, valóban a januári parlamenti választások alkalmával már nem kímélték az ellenfelet, megfélemlítették a lakosságot. A választási törvény olyan lehetőséget adott a helyi közigazgatásnak (természetesen ekkor már kommunista kézen voltak), hogy bárkit – minden indok nélkül – kizárhatott a szavazásból, megváltoztathatta a választási bizottságok összetételét.

A választási harcban lefogták a néppárti jelölteket, bezárták az ellenzék választási irodáit, rendszeresen lefoglalták a jelölési iratokat, stb. A választás napján a választási helyiségekben jelen voltak a biztonsági szolgálat emberei, eltűntek a néppárti választási listák, majd az urnák lezárása után csak a kormánypártiakra leadott szavazatokat számlálták meg. Hivatalosan a blokk 80 %-ot, Mikolajczykék 10 %-ot kapott. A csata eldőlt, nem volt „kékcédulázás" mint Magyarországon, a győztesek nyugodtan hozzáfoghattak a „jövő építéséhez".

IRODALOM:

NORMAN DAVIES: Lengyelország története. Bp. Osiris Kiadó, 2006.
KAPRONCZAY KÁROLY: Út a lengyel rendszerváltozáshoz. Valóság, 2007. l. sz. 52-66. l.
KAPRONCZAY KÁROLY: A magyar-lengyel történeti kapcsolatok évszázadai. Bp. Mundus, 2000.
PACZKOWSKI, A.: Lengyelország történetéből. 1939-1989. Bp. 1956-os Intézet, 1997.
PERÉNYI JÓZSEF: Lengyelország története. Bp. Gondolat, 1962.
SZOKOLAY KATALIN: Lengyelország története. Bp. Balassi K. 1997.
TOPOLSKI, J.: Lengyelország története. Bp. Gondolat, 1989

Berlin, a megosztott város

Németh István hosszú évek óta a XX. századi Németország, és a német–magyar kapcsolatok tudományos igényű megismertetését tartja egyik legfontosabb feladatának. Legutóbb 2007-ben, a *Demokrácia és diktatúra Németországban, 1918–1945 (L'Harmattan, Budapest)* című kétkötetes, ezeroldalas tanulmány- és dokumentumkötetében a weimari köztársaság és a harmadik birodalom történetét tárta az olvasók elé szerzői összegzések és az elmondottakat hitelesítő, magyar nyelven közölt eredeti források segítségével. Történészi-tanári munkája során mindig kiemelt figyelmet fordított az utánpótlás kinevelésére. A Berlin fordulatokban gazdag történetét a második világháborútól a német újraegyesítésig bemutató kötetben is ambiciózus, tehetséges német-történelem szakos egyetemi hallgatóknak, doktoranduszoknak, kollégáknak biztosít publikálási lehetőséget. A szerzők a szakemberek és a széles gimnazista-egyetemista célközönség számára is átélhetővé, testközelivé teszik a város megszállását, felosztását, lakóinak mindennapjait, az egyesítéshez vezető nagyhatalmi lépések motivációját és a természetellenes megosztottság időszakának valamennyi egyéb aspektusát, a gazdaságtól a kultúrán és a tudományon át egészen a hírszerzési játszmákig.

Richard von Weizsäcker szövetségi elnök 1987-ben, moszkvai látogatása során találóan fogalmazott: *„A német kérdés mindaddig nyitott, amíg a Brandenburgi kapu zárva van."* A berlini fal nemcsak az egykori birodalmi főváros kettéosztottságát jelentette fizikai valójában, hanem szimbolikusan a fejlett világ, Európa és benne Németország kettéosztottságát is. A nyugati hatalmak számára Berlin mindig is érzékeny pont volt, mint ahogy a Szovjetunió számára is közép- és kelet-európai impériuma legnagyobb kihívását jelentette a birodalmába ékelt város nyugati fele. Nem véletlen, hogy a hidegháború forróbb pillanatai sohasem múltak el berlini következmények nélkül.

A kötet borítóján az 1961. augusztus 13-án éjjel felhúzott szögesdrót- és kerítésrendszer egy részlete látható a *Bernauer Straße*nál. Az 1,4 km hosszúságú utca a francia szektorban fekvő Wedding és a szovjet szektorban fekvő Mitte kerületek között feküdt. A járda Nyugat-Berlinhez, a lakóház Kelet-Berlinhez tartozott. A szigorú ellenőrzés mellett dolgozó keletnémet kőművesek először a Nyugat-Berlin felé nyíló házak kapuinak, ablakainak és üzleteinek a befalazásához, illetve bedrótozásához láttak hozzá. Mivel gyakorivá vált, hogy a házak lakói attól sem riadtak vissza, hogy a harmadik, negyedik, sőt ötödik emeletről ugorjanak ki (szerencsés esetben a nyugati oldalon kifeszített ponyvákba), a keletnémet rendőrség kényszerkilakoltatást rendelt el, majd a házakat lebontották, csak a homlokzat egy része szolgált az 1970-es évekig egyfajta megerősített falként. A híressé vált utca később is éhségsztrájkok helyszíne, tüntetések **és** tiltakozó menetek kiindulópontja volt.

A tizenkilenc, egy-egy jellemző fényképpel illusztrált, nagyjából fele-fele arányban kronologikus és tematikus fejezet egy rövid várostörténeti bevezető és a nagyhatalmak 1941 és 1945 közötti Németország-terveinek ismertetése után Berlin háború utáni történetének főbb csomópontjaira összpontosít.

Németország felosztásának politikai kérdése 1943-től a szövetségesek tárgya-

lásainak legfontosabb témáját alkotta. Valamennyi szövetséges meghatározó célja a biztonság igénye és Németország újabb agressziójának megakadályozása volt. Ebből következett a felosztás, illetve a hosszú távú ellenőrzés óhaja, valamint a német gazdasági kapacitás drasztikus csökkenése magas jóvátételekkel, ugyanakkor a demokratikus Németország újjáépítésének garanciáit is meg kívánták teremteni.

A háború utáni Németország állami létének kialakítása 1943 októberére nyúlt vissza, amikor a szövetségesek első moszkvai külügyminiszteri konferenciájukon elhatározták, hogy londoni székhellyel *Európai Tanácsadó Bizottságot* állítanak fel Európa sorsának közös tervezésére és a szövetségesek együttműködésének biztosítására. Bár jogkörét nem határozták meg pontosan, és sohasem működhetett teljes jogú tervezőszervként, ülésein mégis egy alapvető fontosságú dokumentum formálódott: az 1944. szeptember 12-én Londonban aláírt jegyzőkönyv Németország megszállási övezeteinek határairól a berlini szektorfelosztással együtt. A bizottságban egyébként 1944 elejétől mind meghatározóbb lett a brit vélemény, hogy a Szovjetuniót be kell „csalogatni" Németországba, nehogy különbékét kössön Németországgal, illetve megakadályozni, hogy egyedül döntsön Németország ügyében.

Az ezerévesre tervezett nemzetiszocialista birodalom totális vereséggel fejezte be tizenkét éves fennállását. A négy szövetséges hatalom 1945. június 5-én hivatalos nyilatkozatban erősítette meg, hogy átvette Németország politikai irányítását. Miközben megkezdődött az ország tényleges megosztása, a szövetségesek Németország-politikájában 1945 tavaszától jelentős változások körvonalazódtak, s frissen felfedezett érdekeik biztosítását az egységes Németországban kezdték megtalálni. A Szovjetunió azért vetette el az ország feldarabolását, mert biztonsági okokból egész Németországot látómezejébe vonta és magas jóvátételre törekedett. A britek hagyományos európai egyensúlypolitikájukhoz való visszatéréssel kívánták távol tartani a Szovjetuniót a közép-európai térségtől, s ebben fontos szerepet szántak a gazdaságilag erős, politikailag stabil Németországnak. Az Egyesült Államok – erős brit sugallatra – felismerte, hogy politikai és gazdasági okokból érdekelt a hozzá baráti szálakkal kötődő Európában, s globális egyensúlypolitikáját ki kell egészíteni az európai egyensúlyi rendszerrel, amelyben Németországnak kulcsszerepet tulajdonított. Ezért egyre határozottabban vallotta Németország gazdasági és politikai egységének megőrzését, s föderációs berendezkedést sürgetett. Mégis az eredetileg az angoloktól származó megosztási elképzelés valósult meg. Mindenesetre *George F. Kennan* amerikai diplomata, történész, 1933 és 1937 között, majd 1952-ben rövid ideig moszkvai nagykövet 1945 nyarán írott emlékirataiban már a győzelem mámorában is szokatlan élességgel fogalmazott: *„Őrültség az elképzelés, amelyik Németországot az oroszokkal közösen szándékozik kormányozni. Hasonló balgaság azt hinni, hogy az oroszok és mi egy szép napon udvariasan visszavonulhatnánk, és a vákuumból egy egészséges, békés, stabil és barátságos Németország emelkedik ki. Nincs más választásunk, mint németországi részünket, azt a részt, amelyért mi és a britek felelősséget vállaltunk, a függetlenség olyan formájába juttassuk, amely annyira megnyugtató, biztos és fölényes, hogy a Kelet nem veszélyezteti. […] Alapjában véve Németországban az oroszok konkurensei vagyunk. Ahol övezetünkben valóban fontos dologról van szó, az ellenőrző bizottságban semmiféle engedményt nem kellene tennünk."*

A hadiesemények alakulása úgy hozta, hogy a *Bertholt Brecht* által *„Potsdam melletti romhalmazként”* jellemzett várost egyedül a Vörös Hadsereg foglalta el (becslések és kórházi adatok szerint a megerőszakolt berlini nők száma százezer körül mozgott), így két hónapig egyedül rendelkezett Berlin felett, és ezalatt *fait accomplik* egész sorát valósította meg Sztálin azóta ismertté vált megjegyzése jegyében: *„Ez a háború más, mint az összes korábbi. Ha valaki megszáll egy területet, ott be is vezeti saját társadalmi rendszerét. Minden hatalom addig terjeszti ki saját hatalmi rendszerét, ameddig katonái eljutnak.”* Nem véletlen, hogy Roosevelt korábbi elképzelése szerint Berlin a szovjet és amerikai övezet határán feküdt volna.

A rövid életű Szövetséges Ellenőrző Tanács (SZET) megbeszélésein 1945-ben ennek ellenére szinte csak egyhangú határozatokat hoztak, a hidegháború jegyében már a következő évben az esetek 65%-ában nem jutottak egyetértésre. A megszállási jogokból természetszerűleg fakadó szabad közlekedés biztosításáról a náci Németország feletti győzelem eufóriájában pontos és részletes szabályozás csak egy területen történt. Az 1946 októberében létrehozott berlini ellenőrzési övezet a SZET épületétől 32 km-es sugarú körben a talajtól 3000 m magasságig terjedő légteret foglalta magába. Ezen a kontrollzónán belül minden berlini repülőtéren leszállni vagy onnan felszállni készülő gépnek szabad repülést engedélyeztek három légi folyosóban, a légtérhasználatot mindössze közlekedés-technikai és -biztonsági szempontok miatt kellett a Légibiztonsági Központtal koordinálni. Ez az egyezmény a későbbi blokád idején az egyetlen fogódzót jelentette a nyugati hatalmak számára, nélküle a légihíd megvalósítása lehetetlen lett volna.

Az 1946 októberében rendezett berlini helyhatósági választásokon a szociáldemokraták 48,7%-ot értek el, míg a szovjet övezetben a két munkáspárt egyesítésével 1946 áprilisában létrehozott NSZEP (SED) 19,8%-os eredménye és az a tény, hogy a keleti szektor nyolc kerületének élére szociáldemokrata (SPD) polgármester került, azt mutatta, hogy az „oroszok pártjának” támogatottsága messze elmarad a demokratikus pártoké mögött. Két évvel később *Ferdinand Friedensburg* főpolgármester már be sem léphetett a szovjet szektorban fekvő városházába, **s** a képviselőház is elköltözött a város keleti feléből. Az SPD a város adminisztratív kettéválása és Kelet-Berlin viszonylagos NDK-integrációja után is működhetett a város keleti felében (zárt üléseket tarthattak a tagság számára a kerületi pártirodákban) – az NDK-ban viszont nem, míg a fal 1961. évi felépítését követően fel nem oszlatta önmagát.

A nyugatiak foggal-körömmel ragaszkodtak a négyhatalmi státus fennmaradásához (a Kommandatúra Nyugat-Berlinben található épülete előtt 1948 után is fenntartották az üresen álló negyedik zászlórudat, felkínálva az utat a Szovjetuniónak a visszatérésre), de képtelenek voltak feltartóztatni azt a folyamatot, amelynek nyomán Kelet-Berlin kikerült ezen státus alól. A négy hatalom katonáinak mozgásszabadsága egész Berlinben megmaradt, és ezt demonstrálandó a nyugatiak rendszeresen őrjáratot tartottak a keleti szektorban. A nyugati hatalmak viszont nem járulhattak hozzá Nyugat-Berlin betagolódásához az NSZK-ba, mert ezzel saját megszálló jogaikat ásták volna alá.

Ugyanakkor az NSZK anyagi és egyéb természetű támogatása nélkülözhetetlen segítséget jelentett az „ostromlott” városnak. A három nyugati megszállási övezetben *Notopfer Berlin* (kényszeráldozat Berlinért) néven különadót is bevezettek. Az NSZK 1952 és 1994 között összesen 248,5 milliárd DM-et utalt át Berlinnek,

illetve a nyugat-berlini költségvetés kieső adóbevételeit szintén a nyugatnémet adófizetők finanszírozták. Így az összesített Berlin-támogatás majdnem egybillió (!) DM-et tett ki. A munkavállalóknak adott extra támogatás, az ún. *„reszketés prémiuma”* segítségével a nyugat-berlini munkavállalók nettó jövedelme 6%-kal volt magasabb, mint az NSZK-ban. Az anyagi áldozatok láttán, a szellemi azonosság miatt és rosszallván Kelet-Berlin jogtalan keletnémet integrációját, a nyugati szövetségesek bizonyos mértékig mégis engedélyezték az NSZK és Nyugat-Berlin kapcsolatának szorosabbra fonását.

A nyugati államalakítás gazdasági-pénzügyi bázisát biztosítandó 1948. június 18-án a német rádió hírül adta a három nyugati övezet katonai kormányzatának döntését az új pénznem, a német márka életbe léptetéséről. 5 nappal később a szovjet katonai adminisztráció 111. számú parancsa szintén pénzreformot rendelt el a szovjet övezetben és Nagy-Berlinben, *„amely a szovjet megszállási övezetben fekszik és gazdaságilag a szovjet megszállási övezet részét alkotja…”* A tervezett egységes pénzügyi reformot a politikai ellentétek hiúsították meg. Washingtonban ennek tudatában már 1947 őszén előkészítették az új német bankjegyek nyomását, és az ötszáz tonna bankót „Kutyaeledel” feliratú ládákban szállították Németországba. A szovjet válasz a nyugati szektort árammal ellátó erőmű kikapcsolása volt, majd „technikai zavarokra” hivatkozva lezárták a Berlinbe vezető vasúti, országúti és vízi közlekedést. A blokáddal a nyugati hatalmak nehéz döntés elé kerültek. Az útvonalak azért is játszottak fontos szerepet a nyugat-berlini gazdaság életképességében, mert a szövetségi kormány a várost kezdettől fogva bevonta a nyugat-európai integrációba, amely az első évtizedekben elsősorban gazdasági alapokon szerveződött. Később Nyugat-Berlin (az NSZK-tól statisztikailag különválasztva) az NDK 7. legfontosabb „külkereskedelmi” partnerének számított.

A történelem legnagyobb légi szállítási vállalkozásának keretében a *„mazsolabombázónak”* elnevezett C-47 Dakota típusú kétmotoros szállítógépek 2-3 perces időközökben landoltak – kezdetben radar nélkül – a Berlin nyugati övezetében fekvő Tegel repülőtéren. A gépek előre meghatározott repülési sebességgel, szigorú menetrend szerint repültek Berlin felé. Ha egy gép valamilyen okból késett, vissza kellett fordulnia a teljes rakománnyal, mert az újabb landolási kísérlet veszélyeztette volna a többi gép leszállását. Néha az égből csokoládé hullt. Egy *Gail Halverson* nevű hadnagy ugyanis szabadidejében kicsi ejtőernyőket hajtogatott papír zsebkendőkből, majd mindegyikbe édességet csomagolt, és landoláskor kidobta ezeket a repülőgép ablakán. A berlini gyerekek „csokoládépilótának” (Schokoladenflieger) nevezték el, és karácsonykor több ezer köszönőlevéllel halmozták el. A légihíd idején 277 ezer berepüléssel 1,8 millió tonnányi szállítmány érkezett a városrészbe. Berlin blokádját egy évvel később feloldották. A Szovjetunió elveszítette a hidegháború első csatáját. A Berlinért folyó küzdelem lezárult, Kelet és Nyugat számára nagyobb lehetőség nyílt elképzeléseik megvalósítására.

Az NSZK nyugati integrációjának megakadályozására szovjet részről 1952 márciusában kidolgozott német békeszerződés-tervezet a megosztottságot *„abnormális állapotnak”* nevezve a politikai rendelkezések között elsőként említette, hogy Németországot egységes államként állítják helyre. Amíg volt rá esély, hogy valamilyen formában egész Németország a szovjet érdekszférába vonható, vagy legalábbis távol tartható a nyugati tömbtől, addig a Szovjetunió nem vállalta

nyíltan a szovjet típusú átalakulás útját az NDK-ban. Az NSZEP mellett az NDK megszűnéséig négy politikai párt is működhetett, melyek formálisan tagjai voltak a koalíciós kormánynak, de a választásokon az NSZEP-vel egységes listán indultak, és az állampárt ellenőrzése alatt álltak.

Ugyanakkor a Stasi főállású munkatársainak száma már 1953 márciusában meghaladta a 10 000 főt. Ez több volt, mint a birodalmi területen működő Gestapo állománya a második világháború előestéjén. A sztálinista rendszer kiépítésének köszönhetően súlyos feszültségek alakultak ki az NDK-ban, ám a párt- és állami vezetés az egyre mélyülő válságból a rendszer további szigorításával igyekezett kiutat találni. Moszkva azonban közbelépett, és mindenféle konzultációt nélkülözve *„új irányvonalat”* írt elő *Walter Ulbricht* főtitkárnak és *Otto Grotewohl* miniszterelnöknek. Első látásra paradox módon éppen ez vezetett a szerzők által is kiemelten kezelt és részletesen bemutatott 1953. júniusi felkeléshez. A keletnémet lakosság bátorságot merített a vezetés nyilvánvaló gyengeségéből. A kelet-berlini Stalinallee presztízsberuházásán dolgozó munkások írógéppel sokszorosított és kézről kézre adott levelet írtak a miniszterelnöknek, amelyben az ipari normaemelés ellen emelték fel a szavukat. A tüntetés körülbelül 80 munkás részvételével indult, és rövid idő alatt többezres demonstrációvá nőtt. Helyenként a rendőrség egyenesen leállította a forgalmat, hogy a menetelők veszélytelenül átkelhessenek az utakon. Az eredetileg a kormány egy konkrét intézkedése ellen irányuló tiltakozás a rendszer ellen fordult. Ulbricht úgy vélte, nem kell a tüntetőkkel külön foglalkozni, mivel esik az eső, rövidesen úgyis szétszélednek.

A szovjet vezetés úgy döntött, hogy az erőtlen és döntésképtelen, és a szovjet hadsereg németországi főhadiszállására, Berlin-Karlshorstba szállított keletnémet vezetés helyett saját kezébe veszi az irányítást, és minden szükséges erő bevetésével csírájában elfojtja a kibontakozó népfelkelést. Megkönnyítette a dolgukat, hogy a tiltakozásnak nem voltak vezetői, akik összefogták volna a tüntetőket. Az Egyesült Államok 1953 júniusában ugyanúgy nem nyújtott támogatást a keletberlinieknek, mint 1956-ban a magyaroknak. *„Szimpátia és menedék, de semmi fegyver”* – szólt az utasítás Washingtonból a nyugat-berlini szerveknek. A júniusi események nyomán elítéltek 90%-a munkás volt, s mintegy 50%-uk az ítélet meghozatalát megelőzően tagja volt az NSZEP-nek. Ulbrichtnak egyedüli engedményként az kellett elviselnie, hogy ezentúl nem főtitkár, hanem „csak” első titkár lehetett. Ezt leszámítva az NDK politikai rendszere érintetlenül átvészelte 1953. június 17. megpróbáltatásait.

A felkelést követő konszolidáció formális lezárásaként 1954. március 25-én a szovjet vezetés ünnepélyesen bejelentette, hogy helyreállítja az NDK teljes szuverenitását, 1956-ban az új szovjet városparancsnok bemutatkozó látogatást tett a nyugat-berlini kormányzó polgármesternél. Kelet-Berlint azonban csak 1958-ban ismerte e a nagy keleti testvér az NDK fővárosának, bár a pankow-i vezetés (a nyugatiak az elismerés nélküli állam kijelölt fővárosának egyik kerületét, a kormányközpont székhelyét tekintették a keleti szektor tényleges centrumának) ezt többször hangoztatta. A berlini fal megépítésével lezáruló „belső államalapítás” az NDK belső megszilárdulását eredményezte, de vezetői rettegtek saját népüktől. Mielke állambiztonsági miniszter még 1989 augusztusában is „június 17. kitörésétől” tartott, amikor szembesült az egyre erősödő ellenzéki tüntetések által kiváltott erjedéssel.

A létrejött két német állam gyorsan egymással farkasszemet néző katonai szö-

vetségekben találta magát. *„Berlin szerepét a nagyhatalmak viszonyában a puskaporos hordó közelébe helyezett parázsló kanóchoz lehetne hasonlítani”* – fogalmazott *Nyikita Szergejevics Hruscsov* szovjet pártfőtitkár 1958. november 27-i ultimátumában. A város tíz évvel az első berlini válságot jelentő blokád után újra a hidegháborús konfliktus homlokterébe került. Ulbricht egy hónappal korábban már azt hangsúlyozta, hogy *„egész Berlin a Német Demokratikus Köztársaság fennhatósága alá tartozik”*. Az első műhold Föld körüli pályára állításával a Szovjetunió lépéselőnybe került az Egyesült Államokkal szemben, ráadásul az űrkutatás stratégiailag fontos területén. Az ebből az önbizalomból táplálkozó politikai nyomásgyakorlás Berlinre a Szovjetunió fegyverkezési versenyben elért eredményeinek egyfajta diplomáciai aprópénzre váltását jelentette. A jegyzék befejezettnek nyilvánította a megszállást, követelte, hogy a Berlin-kérdést a legrövidebb időn belül oldják meg, Nyugat-Berlin demilitarizálásával és szabad városként *„önálló politikai egységgé”* alakításával. Amennyiben mindez nem történik meg hat hónapon belül, a Szovjetunió különbékét köt az NDK-val, azaz a berlini szovjet kötelezettségeket, így a berlini megközelítési útvonalak felügyeletét az NDK veszi át. *Halvard Lange* norvég külügyminiszternek Hruscsov kifejtette, hogy a Berlin-kérdés magától megoldódik. Addig tartják ugyanis nyomás alatt a várost, míg az emberek tömegesen el nem hagyják. Gazdasága összeomlik, és így Nyugat-Berlin az NDK ölébe hullik.

Az 1959. évi genfi külügyminiszteri konferencia gyakorlatilag eredmény nélkül zárult, bár Hruscsov finomított korábbi követelésein: Danzig két világháború közötti népszövetségi felügyeletének mintájára Nyugat-Berlint ENSZ-felügyelet alatti szabad várossá kívánták nyilvánítani. Innen ered a keleten népszerű *háromállam-elmélet*, miszerint a két német állam mellett egy harmadik politikai egység is létezett Nyugat-Berlin formájában. *Konrad Adenauer* kancellár szomorúan érzékelte, hogy a nyugati hatalmak is kezdtek beletörődni Berlin és Németország megosztottságába. A *J. F. Kennedy* amerikai elnök által megfogalmazott három alapelv ugyan továbbra is megkérdőjelezhetetlennek tartotta a nyugati hatalmak nyugat-berlini jelenlétét és fő feladatuknak a város életképességének fenntartását nevezte meg, ugyanakkor Hruscsovnak megerősítette, hogy nem avatkoznak be a Szovjetunió saját érdekszféráját érintő döntéseibe. Ennek tudatában a Varsói Szerződés tagállamai az *„egy mindenkiért és mindenki egyért”* jelszó jegyében augusztus 5-én döntöttek a berlini fal megépítéséről, és ezzel együtt a menekültkérdés és a második berlini válság lezárásáról.

1949 szeptemberétől 1961 decemberéig ugyanis több mint 2,7 millió keletnémet menekült, hivatalos NDK megfogalmazás szerint *„Republikflüchtling”* hagyta el az NDK-t, azaz Lenin szavaival élve „lábbal szavazott”, és nyújtott be szükségfelvételi kérelmet az NSZK hatóságainál. A menekültek száma a kelet-berlini felkelés esztendejében és a magyar ’56 idején nőtt meg kiugróan. „Politikai menekültként” a bevándorlók kevesebb mint 20%-át regisztrálták. Nagyobb volt azok száma, akik a jobb életfeltételek miatt fordítottak hátat az NDK-nak.

Az 1961. augusztus 13-i határzárásig az NDK-ból az NSZK-ba a lehető legkisebb veszély vállalásával Berlinen keresztül lehetett eljutni. A város nyugati és keleti szektorai között ugyanis szinte ellenőrzés nélkül lehetett közlekedni a földalattival (U-Bahn) és a városi vasúttal (S-Bahn). Nem véletlen, hogy keletnémet állampolgárok legalább 60%-a ezt a menekülési útvonalat választotta.

Walter Ulbricht 1961. június 15-én egy nemzetközi sajtótájékoztatón szólta el

magát, amikor így felelt egy újságírói kérdésre: *„Senkinek sem áll szándékában, hogy falat emeljen."* A *Frankfurter Rundschau* tudósítója által feltett kérdés csak az NDK berlini államhatárára vonatkozott, a „fal" szó nem is szerepelt a kérdésben. Ulbricht válaszában viszont végig „falról" beszélt, és egyáltalán nem átvitt értelemben. A keletnémet állambiztonsági szervek által *„Rózsa-akciónak"*, az amerikai és nyugatnémet titkosszolgálatok részéről *„Kínai Fal-hadműveletnek"* nevezett falépítést *Erich Honecker* irányította. Ulbricht a Minisztertanács tagjait az előző estén tartott vacsora és egy szovjet játékfilm közös megtekintése után megtartott rövid ülésen tájékoztatta. A társaság röviddel éjfél előtt indult haza, amikor az országutakon már szovjet páncélosok álltak.

A szombatról vasárnapra virradó nyári napon lebonyolított határzárás a nyugati hatalmakat is váratlanul érte. Kennedy, amikor jachtján értesítették a történtekről, mindössze arra volt kíváncsi, sérültek-e valamilyen formában nyugat-berlini jogaik. *Willy Brandtnak*, Berlin kormányzó polgármesterének az a nem minden alapot nélkülöző benyomása támadt, hogy a fal nyugaton a hatalmas felháborodás mellett sokakban inkább megkönnyebbülést váltott ki: a szovjetek nem kötöttek különbéke-szerződést az NDK-val, nem kérdőjelezték meg a nyugati szövetségesek jelenlétét, és háború veszélye sem fenyegetett. A nyugatiak elfogadták a status quo rögzítését, de folytatták őrjárataikat a város keleti felében, amely fenntartotta a négyhatalmi státus látszatát. A válság megoldódott, Keleten megállította a menekültáradatot, a lakosságon általános rezignáció lett úrrá, egyfajta beletörődés a megváltoztathatatlanba, amely az Ulbricht-rendszer politikai konszolidációját eredményezte.

Az átkelőhelyek 90%-át bezárták, a többit is fokozott ellenőrzés alatt tartották. A keletnémet határőrök szolgálati szabályzata szerint provokációnak minősült, ha valaki odaátról „Jó reggelt!" kívánt. A két városrész közötti összeköttetés a föld alatt is megszűnt, a berliniek éveken át csak *„szellemállomásnak"* nevezték azt a 15 megállót, amelyek Kelet-Berlin területén feküdtek, viszont csak a nyugat-berlini vonalak érintették. A továbbiakban azok a szerelvények, amelyekkel az amerikai szektorból Kelet-Berlin érintésével lehetett eljutni a francia zónába, nem állhattak meg ezeken a helyeken. A többnyire befalazott vagy teljesen lezárt „szellemállomásokon" egyedül keletnémet rendőrök vagy határőrök alakját lehetett az elsuhanó szerelvényből kivenni. A kelet-berlini térképek ezeket a vonalakat nem is jelölték.

A legjelentősebb határátlépőhellyé a *Checkpoint Charlie* nőtte ki magát, mert a külföldi állampolgárok 1989-ig csak itt közlekedhettek a berlini városrészek között. Kelet-Berlin és a szovjet övezethez tartozó berlini peremvidékek 60 000 ingázójának megtiltották foglalkozásuk gyakorlását Nyugat-Berlinben. Az ottaniak NDK-beli tartózkodást pedig előbb megnehezítették, majd később gyakorlatilag nem léphettek az NDK területére. Ma már morbidnak, technikailag azonban egyszerűnek hangzik, de akkortájt Svédországon keresztül lehetett a város másik felébe telefonálni, természetesen a lehallgatás kockázatával.

Híressé vált a brit szektorhoz tartozó egyik exklávéban élő *Erwin Schabe* nevű 12 éves fiú is, akit 1961 őszén az iskolába menet keletnémet rendőrök feltartóztattak. Válaszként a britek páncélozott autóval kísérték naponta a keskeny összekötő úton biciklivel közlekedő fiút. A rendszerváltás után derült ki, hogy a fiú a rendőrök történetét csak kitalálta, hogy aznap lóghasson az iskolából.

1962-ben Berlinben zajlott a CIA és a KGB közötti leghíresebb ügynökcsere.

A keleti oldalról az a *Francis Gary Powers* haladt lassú léptekkel, akinek U2-es kémrepülőgépét 1960 tavaszán lőtték le Szverdlovszk fölött és két évig raboskodott a Szovjetunióban. A nyugati oldalról *Rudolf Ivanovics Abel*, az amerikai atomtitkokat kifürkésző szovjet mesterkém közeledett. A két alak elhaladt egymás mellett, és „saját" oldalára sétált át.

Ezen túlmenően a Szovjetunió, illetve az NDK különböző adminisztratív eszközöket is bevetett Nyugat-Berlin életképességének befolyásolására, mivel a nyugati városrész „köldökzsinórja", a Német Szövetségi Köztársaság és Berlin közötti szárazföldi, vízi és vasútvonalak az NDK területén haladtak keresztül. Hruscsov 1963 januárjában az NSZEP kongresszusán megjegyezte, hogy a nyugat-berlini megközelítési útvonalak a Nyugat *„fájó tyúkszemét"* jelentik, és arra biztatta az NDK-t, kedve szerint bármikor lépjen rá. Amikor 1965 áprilisában a Bundestag plenáris gyűlését Nyugat-Berlinbe tűzték ki, szovjet és NDK vadászgépek a nyugati szektorok fölött mélyrepülésekkel, valamint a hangsebesség áttörésével igyekeztek pánikot kelteni. Az NSZK áldozatvállalása a közvetlen anyagi segítségen túlmenően kedvező hitelek nyújtásában, nyugat-berlini vállalatoknak adott megbízásokban, vállalati tevékenység vagy állami szervek Berlinbe történő kiszervezésében, szövetségi vagy nemzetközi rendezvényeknek a városba vitelében is megnyilvánult. 1970-re több szövetségi alkalmazottat – 23 ezer fő – foglalkoztattak Berlinben, mint Bonnban.

Az egykori SZET épületét Willy Brandt szemléletesen jellemezte: *„Egy nagy ház, oly üres és oly megkövült, mint a négyhatalmi státusz."* Az egykori háborús szövetségesek Berlinhez való hozzáállása mindenkor a szuperhatalmak pillanatnyi viszonyától függött. Berlin tehát egyfajta barométer maradt, *„amelyről nemcsak a rossz idő olvasható le, hanem a jó is"*. A város „sziget" helyzete is a diplomáciát részesítette előnyben a katonai megoldások helyett. Kennedy híres beszéde a schönebergi városháza előtt az egekbe emelte az amerikai elnök népszerűségi indexét: *„Kétezer évvel ezelőtt a legbüszkébb mondat, amit egy ember mondhatott, így hangzott: Róma polgára vagyok. Ma a legbüszkébb mondat, amelyet valaki a szabad világban mondhat: Én berlini vagyok. […] Minden szabad ember, akárhol éljen is, e város, Berlin polgára, és ezért én, mint szabad ember, büszke vagyok arra, hogy elmondhatom: én berlini vagyok."*

A berlini négyhatalmi egyezmény 1971. szeptember 3-i aláírásához vezető áttörést az jelentette, hogy a Szovjetunió elismerte felelősségét a megközelítési útvonalakat illetően. Ez volt talán a legfontosabb megállapodás, amelyben a Szovjetunió „garantálta" az akadálymentes közlekedés legegyszerűbb és leggyorsabb lebonyolítását. Ugyanakkor a bizonytalan, sokszor szándékosan kétértelmű, de legalábbis ellentétesen értelmezhető megfogalmazások a későbbiekben lehetőséget nyújtottak, hogy az adott fél saját érdekeinek megfelelően gyakorolja az egyezményből esetlegesen adódó jogait.

A két német állam az 1972. december 21-i alapszerződésében rendezte kapcsolatait. Az NSZK és a nyugati hatalmak állandó képviseletei, illetve konzuli hivatalai Berlinben telepedtek le, de hivatalosan nem az NDK-ban (*in der DDR*), hanem az NDK-nál (*bei der DDR*) akkreditálva.

1978-ban *Nico Hübner* kelet-berlini lakos keltett nagy feltűnést, miután kijelentette: abból kifolyólag, hogy Kelet-Berlin négyhatalmi státusú demilitarizált övezet, ő, e város polgára nem kötelezhető sorkatonai szolgálatra. A nyilvánosság kizárásával zajló polgári (!) perben ötéves szabadságvesztésre ítélték, de már 1979 októberében szabadlábra helyezték, s az NSZK-ba távozhatott.

A státuskérdések bonyolultságáról és a további éles nézetkülönbségekről világos képet festettek a város 750 éves fennállásának politikai eseményei: *Eberhard Diepgent*, Nyugat-Berlin főpolgármesterét 1986 októberében Honecker meghívta a jubileumi ünnepségekre. Ugyanekkor a kelet-berlini főpolgármester, *Erhard Krack* is meghívta nyugati kollégáját a főpolgármester-találkozóra. Diepgen csapdába került, hiszen ha elfogadta volna a meghívást, egyúttal Kelet-Berlin főváros létét és NDK-beli integrációját is elismerte volna. A felkéréseket nem akarta illetlenül visszautasítani, hiszen a két városrész lakossága reményteljes várakozással tekintett az ünnepségekre. Diepgen ellencsapdát állított: 1987-ben visszahívta Honeckert, mint a Berlin fennállásának 750. évfordulójára létrehozott NDK-bizottság elnökét a nyugat-berlini ünnepségekre, amelyekre hivatalos volt a szövetségi elnök, a kancellár, az egész szövetségi kabinet, a tartományi miniszterelnökök. Honecker lemondta a látogatást, és a kelet-berliniek is visszavonták a meghívást.

Ugyanebben az évben *Ronald Reagan* amerikai elnök egy sor javaslatot tett, melyek Berlin egységét voltak hivatottak demonstrálni, például egész Berlin pályázhatna az olimpiai játékok megrendezésére. Az NDK válasza megkésett. 1989. október végén egy keletnémet elemzés szerint *„a remény és a perspektíva jeleként az NDK hajlandó megvizsgálni 1995-ig, hogy az NDK fővárosa és Nyugat-Berlin pályázzon-e a 2004-es olimpiai játékok közös megrendezésére.”* Az ekkor már mindennapossá váló keletnémet tüntetések *„Mi vagyunk a nép!”* hívó szavából *„Egy nép vagyunk!”* lett.

A berlini fal megnyitása még nem jelentette a hidegháború végét, de olyan szimbolikus esemény volt, amely előre jelezte a német újraegyesítést, tágabb értelemben pedig a Szovjetunió szövetségi rendszerének felbomlását, fontos láncszemet képezve a rendszerváltozás eseménysorozatában. Az NDK helyzete azonban a német kettéosztottság és Berlin státusa miatt alapvetően más volt. Az újraegyesítésig az NDK polgárai csak az Alexanderplatzon álló TV-torony étteremből pillanthattak át a Ku’damm fényárban úszó sugárútjára. A keletnémet állampolgárok nem egy „idegen” nyugati országba utaztak, hanem olyan országba, ahol ugyanazt a nyelvet beszélték, ahol ismerősöket, rokonokat, barátokat láttak viszont, és amelyet akkor is magukénak érezhettek, ha az utolsó negyven esztendőben nem ott laktak. A határon túl számukra nemcsak a szabad világ tárult fel, hanem az elszakított országrész és nemzettest is. 1989. november 9-én este a Szovjetunió kelet-berlini követsége nem tájékoztatta azonnal Gorbacsovot a fal megnyitásának váratlan eseményéről, aki így állítólag átaludta a világtörténelmi jelentőségű órákat. Az egyesítési folyamat a *„2+4”* szerződés 1990. szeptember 12-i aláírásával zárult le Moszkvában. A négy megszálló hatalom és a két német állam külügyminiszterének jelenlétében nem sokkal korábban eltávolították az őrbódét a Checkpoint Charlie-n. Ezzel véget ért Berlin megszállási státusa.

A szintén szovjet megszállás alatt lévő Magyarország ismert és a nyugati államok által is elismert szerepe a berlini fal leomlásában, a magyar–osztrák határ megnyitásáról hozott önálló lépés tulajdonképpen feleslegessé tette a fal fennmaradását. *Günter Schabowski* tájékoztatáspolitikáért felelős KB-titkár egy unalmas sajtótájékoztató végén éppen a korlátozott utazási szabadságról született rendelettervezetet olvasta fel, mintha az már egy elfogadott jogszabály lenne. Amikor a rendelet hatályba lépéséről kérdezték, pillanatnyi hezitálás után a *sofort* (azonnal) és az *unverzüglich* (haladéktalanul) szavakkal válaszolt. Bár a rendelet szerint a

magáncélú utazásokat továbbra is kérvényezni kellett volna, és csak az kapott volna vízumot, aki érvényes útlevéllel rendelkezett, Schabowski pontatlan és részben téves válaszai nyomán a fal négy óra alatt leomlott. Schabowski hibája nyomán a média egy fiktív politikai döntést kreált, amely tömegeket mozgósított, és ennek következtében a fikció valósággá válhatott.

A kötet végén életrajzi melléklet mutatja be Berlin történetének főszereplőit, időrendi ismertetés és terjedelmes bibliográfia ad betekintést a témakör forrásanyagába, a történeti visszaemlékezésekbe és a szakirodalmi munkákba.

(Németh István – Tollas Gábor (Szerk.): Berlin, a megosztott város. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008, 627 l.)

TÓTH IMRE

Gazdaság az Oszmán Birodalomban.

Balázs Judit könyve az Oszmán Birodalom koraújkori és újkori fejlődési rendellenességeit igyekszik számba venni, és a modernizációs folyamatoktól mind jobban eltávolodó török állam gazdasági kórképét felvázolni. A diagnózist olyan szerző tollából olvashatjuk, aki nem csupán az oszmán-török állam történetében jártas, hanem jól ismeri a mai Törökország problémáit, nyelvét, szokásait és kultúráját. A közgazdász professzor eddig is több tanulmányt és önálló könyvet jelentetett meg (elsősorban német nyelven) a birodalom illetve Törökország modernizációs problémáiról és az ottani sajátos tőkés fejlődés ellentmondásairól. E tárgyban született egyik legjelentősebb munkája *Die Türkei: Das Phänomen des abhängigen Kapitalismus* címmel jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában 1984-ben. Másik önálló kötete: *Lessons of an Attempt at Stabilization: Turkey in the 1980s Trends in the World Economy*. No.63. Budapest.1990.

Jelen könyv vélhetően egyfajta összegzése a szerző e tárgyban folytatott eddigi kutatásainak, egyben rövid összefoglalása a rendkívül gazdag, több évre visszatekintő publikációs tevékenységének. Utóbbit, azaz a kutató és témája közötti hosszan tartó, elmélyült kapcsolatot jelzi a copyright oldalon elhelyezett keltezés is: Berlin-Budapest-Kairó-Sopron. A helyszínek Balázs Judit kutatói és oktatási tevékenységének hosszú éveken át jellemző színhelyei.

Az Oszmán Birodalom történetének meghatározó szerepe van az európai és a magyar historiográfiában egyaránt. Amióta az európai államok első utazói és követei hazaküldték értesüléseiket a birodalomból, a kontinens nem szenvedett hiányt az onnan érkező híradásokban. Ezekből idővel óriási turkológiai, oszmanisztikai szakirodalmi bázis keletkezett Európa-szerte. Információinség inkább a másik, azaz a török oldalon jelentkezett. A páratlan gyorsasággal hatalmassá növekedett oszmánok erejük birtokában és friss birodalmi tudatuk által vezérelve alig fordítottak figyelmet a ruméliai határoktól nyugatra elterülő térségek behatóbb megismerésére. (A témával kapcsolatban lásd pl. Ágoston Gábor: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Főszerk. Hanák Péter, szerk. Nagy Mariann. Pécs, 1997. 83–99.) Talán éppen ennek a – nagyon is tudatos választásból eredő – tájékozódáshiánynak a következménye az a folyamat, amelyről voltaképpen Balázs Judit könyve is szól. A kötet tudniillik elsősorban egy szédületes tempóban növekvő állam – gazdasági és társadalmi – előrehaladásban való megtorpanásának és a középkor szintjén való megrekedésének okait analizálja és tárja fel olvasói előtt. Noha a történettudomány már egy sor kérdést tisztázott az oszmán állam hanyatlásának okait illetően, a folyamat interpretálását napjainkban is számos kérdőjel és vita kíséri. (Már önmagában az is kérdés, hogy a világhatalmi pozíció elvesztése egyenlő-e egyáltalán, vagy minden szempontból azonos-e a hanyatlással.) A bemutatandó kötet címe – alkotójának szakmájából, elsődleges kutatási területéből adódóan – elsősorban a visszaesés gazdasági okainak feltárását ígéri, s jóllehet a szerző a teljességre való törekvés jegyében igyekszik szélesíteni a vizsgálódás spektrumát, ökonómiai perspektívájú elemzését a mű egészén át konzekvensen végigvezeti.

Amint a könyv írója megállapítja: a hanyatlás nem vezethető vissza sporadikus gazdasági folyamatokra, annak megértéséhez a gazdaság és a társadalom, illetve a politikai rendszer komplex ismerete szükséges. Ennek a gondolatnak alárendelve, az első fejezetben általános ismertetését adja a Birodalomnak, előre tisztázva azokat a folyamatokat, amelyek

az Oszmán Birodalom fejlődési gátjait, az állam stagnációra való hajlamát determinálták. Az egyik ilyen tényező a nagyhatalommá válás szinte természetes velejárója, az az öngerjesztő folyamat, melynek lényege a felduzzasztott létszámú hadsereg foglakoztatási kényszere és az ebből adódó folyamatos hódítási szükséglet. Hasonlóan problematikusnak mutatkozott egyszersmind a hódítások leállása is, amely a hadsereg modernizációját lassította le, végzetesen. A területi terjeszkedések lezárulása ráadásul egybeesett a nyugat-európai adóztató katonai monarchiák létrejöttének idejével, az abszolutista államszervezési kísérletek kialakulásával. A mind hatékonyabb működést produkáló nyugat-európai államok közötti gazdasági, diplomáciai kötélhúzásban az oszmánok már nem voltak valódi versenytársak. A harmadik fejezetben széleskörű ismertetését adja az Oszmán Birodalom társadalmi és politikai berendezkedésének, ám ennek során is nagyobb hangsúlyt helyez a rendszer anyagi bázisának bemutatására, a politikai struktúra azon elemének bemutatására, mely a hadsereg és a mezőgazdaság működésének kölcsönösségén alapult.

Ahogy haladunk előre a kötetben, egyszersmind lépünk előbbre az időrendben, úgy kapjuk egyre magabiztosabb és kiterjedtebb elemzését az oszmán-török állam működési mechanizmusainak, a gazdaság problémáinak, különös tekintettel a fejlődést „gúzsba kötő" tényezőkre. Az ötödik fejezet ezek sorában részletesen taglalja a birtokrendszer, a tulajdonviszonyok, az adórendszer, az agrárstruktúra és az ipari termelés, a munkaerő, népesedés és migráció kérdéseit.

A szerző rendkívül differenciált elemzését adja az oszmán-török birtokstruktúrának, bemutatva a tulajdonviszonyokban bekövetkező változásokat, elsősorban a birtokrendszer gerincét alkotó szultáni földek lassú visszaszorulását. Ennek a folyamatnak egyik velejárója az volt, hogy a meghódított földek haszonélvezetét birtokló szpáhik a hódítások leállása (és a hadizsákmány ezzel járó elakadása) után igyekeztek örökíthetővé, ún. csiftlik birtokká tenni a tímár birtokok egy részét. A szpáhik ráadásul a parasztokra kivetett robot révén próbálták a termelés hatékonyságát növelni. Utóbbi, valamint az a tény, hogy az állami adózó területek elzálogosítása után az adóbérlők hatalmas mértékben növelték a lakosságra rótt terheket, fokozatosan aláásta az állami fennhatósági rendszer tekintélyét. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a XIX. század közepére a birodalom területének nagy részén már a magántulajdon elve érvényesült. A gépesítetlen vagy alig gépesített birtokok elmaradottsága, a mezőgazdaság fejletlen szerkezete azonban nyomasztó örökségként nehezedett a török társadalomra, melynek helyzetét súlyosbította az említett adórendszerrel járó számos visszaélés. Akadályozták a fejlődést az országban kialakult jelentékeny regionális különbségek is. Noha az Oszmán Birodalomban jól kiépített, védett távolsági kereskedelmi útvonalak haladtak keresztül, hiányzott a falurendszer fejlődését elősegítő be- és összekötő utak hálózata, így a tengerpartok és a főbb útvonalaktól távol eső, belső területek, rurális zónák felzárkózására csekély remény mutatkozott. A tradicionális mezőgazdaság és a vidék alulfejlettsége – amint arra a szerző meggyőzően rámutat – elzárta a lehetőséget a XVI. században egyébként igen fejlett urbanizációs folyamat továbbhaladása előtt is. A mezőgazdaságban ugyanis nem állt rendelkezésre az a termékfelesleg, ami axiomatikus motorja lett volna a társadalmon belüli munkamegosztás kiteljesedésének és a gazdaságban végbemenő innovációs folyamatok felgyorsulásának. A kézműipar szintén megrekedt a céhes keretek között, manufaktúrák csupán a hadicélú termelés szolgálatában működtek. Az ipari termelés fellendülését nem segítette, hogy a csupán lefölözésre koncentráló oszmán állam irányítása teljes mértékben mellőzte a tudatos állami gazdaságpolitika, például a – merkantilizmushoz hasonlatos – végiggondolt kereskedelempolitika alkalmazását. Mindeközben a Nyugat általános fejlődésén nagyot lendített az is, hogy a forradalmak korának változásai megnyitották az utat a tehetség szabad érvényesülése előtt, és a vállalkozás szabadságának

versenyeredményei, teljesítményei társadalmi méretekben is akkumulálódtak. Politikai okoknál fogva az oszmán államban ugyanezt az egyéni teljesítményt legfeljebb a nem-militáris és nem-mezőgazdasági funkciókat ellátó nem-török etnikumok (görögök, örmények, zsidók) képviselői tudták felmutatni. Ez az etnikai munkamegosztás a XX. század súlyos modernizációs, nacionalista konfliktusai előtt nyitotta meg az utat. Miközben az európai ipari forradalom növelte az igényt a képzett munkaerőre, s ennek köszönhetően a laikussá váló állam kötelezővé tette iskoláztatást, az Oszmán Birodalomban a tudás továbbra is csupán egy szűk csoport privilégiuma maradt, a tudományos érdeklődést továbbra is az iszlám hatotta át.

A visszahúzó tényezőket számba vevő, következetes és tudományos alapossággal kifejtett gondolatsor után a szerző nyomon követi a birodalom premodern reformkísérleteinek sorát, a III. Szelim, II Mahmut illetve I. Abdul Medzsid uralkodása alatti ún. Tanzimat periódusok lényegét és korlátait, a századfordulós iparosítási kísérletek alakulását. Az élemiszer-, textil-, kerámia-, bőr- és vegyipar helyzetének ismertetése mellett áttekintést ad a nyomdászat, a papírgyártás és a fémfeldolgozás kondícióiról, jellemzőiről.

A kötet végén – új szempontokkal is gazdagítva – összefoglalja a birodalom fejlődésképtelenségének belső, strukturális és külső okait, azzal a végső konklúzióval, hogy a „tényleges modernizálódásra, tőkeképződésre, iparosításra birodalmi keretek között nem is kerülhetett sor, s csak a XX. században, a 20-as évek elején indulhatott meg az a fejlődés, ami megreformálta a modern Törökország képét."

Azt már mi tesszük hozzá: a nehéz örökség ellenére a török társadalom a XX. század során valóban óriási változásokat élt át. A század elején az elmaradott birodalom megújítása céljából végrehajtott kemali reformok alapvető átformálódást hoztak változatlanul hatalmas országban. Az arab betűk helyett átvették a latin betűket, a hagyományos ruházatot betiltották, és a hivatalnokok számára kötelezővé tették az európai mintájú öltözetet, továbbá keresztény időszámítást vezettek be a korábbi muszlim helyett. A jogrendszert is teljesen új alapokra helyezték. A saria helyett a svájci polgárjogot, az olasz büntetőjogot, a német kereskedelmi jogot, valamint a francia pénzügyi rendszert és alkotmányt adaptálták.

A változásoknak erről a szakaszáról és távlatairól azonban már más művek – közöttük Balázs Judit egyéb munkái, így a 2008 közepén *Az Oszmán Birodalomtól a modern Törökországig* címen megjelent munka – tájékoztatnak. A kötet betölti ugyanis a jó tudományos közleményeknek azt a funkcióját is, mely az olvasottak továbbgondolására, további informálódásra sarkall.

A könyvet, melyhez Gelencsér Gábor, a *Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* tagja írt bevezetőt, Molnár István grafikusművésznek a török-perzsa írásra emlékeztető iniciáléi díszítik. A művet időrendi táblázat, az Oszmán Birodalom uralkodóinak inventáriuma, és a fontosabb török kifejezések értelmező szótára egészíti ki. A szerkesztői feladatokat Takács Eszter látta el.

(Balázs Judit: Gazdaság az Oszmán Birodalomban. Budapest–Kairó, Lőver Print, 2007.)

Christiane Grefe

Az élelmezési válság: mulasztások és következményeik

A világban uralkodó éhezés elleni harcra való drámai hangú felhívással kezdődött az Egyesült Nemzetek Szervezete élelmezésügyi csúcstalálkozója Rómában. „Évi 30 milliárd dollárra (20 milliárd euróra) lenne csak szükség, hogy az éhezést és az alultápláltságot megszüntessük" – jelentette ki Jacques Diouf, az ENSZ Élelmezési- és Mezőgazdasági Szervezetének (FAO) a főigazgatója. Ezzel szemben áll az évi 1 200 milliárd dolláros hadikiadás. „A beszéd ideje elmúlt, most a cselekvésen a sor." A római összejövetelen több, mint negyven ország állam- és kormányfői kerestek megoldást a globális élelmezési válságra. A FAO adatai szerint világszerte 862 millió ember éhezik vagy alultáplált. Kritikára és tiltakozásra a vitatott hírű zimbabwei elnök, Robert Mugabe jelenléte szolgáltatott alapot. Az ENSZ főtitkára, Ban Ki Moon merész és határozott intézkedéseket szorgalmazott az élelmezési válságot kiváltó okok kezelésére. „Jogi erejű kötelezettségvállalásokat akarunk a jövőben!"Az élelmezési cikkek árának drasztikus emelkedése mellett a klímaváltozás és a bioenergia kérdései is szerepeltek a háromnapos konferencia napirendjén.

A globális élelmiszerválságnak sok oka van: a klímaváltozásnak tulajdonítható terméskiesés, az élelmezési célú növények termőterületének folyamatos csökkenése és a beruházások drasztikus csökkenése az agrárszektorban. A szakértők radikális fordulatot követnek a kérdés megközelítésében.

Amikor a média Kairótól Haitiig, Indonéziától Burkina Fasóig „éhséglázadásokról" tudósít, gyakran megemlítik: világunkba visszatért az „éhség kísértete". A hasonlat azonban kissé sántít. A kísértetek azzal rémítik meg az embereket, hogy hirtelen, a remény nélküli semmiből, félelmetes sorszerűséggel bukkannak fel. Az élelmezési válságot megelőzően azonban a szakértők évek óta figyelmeztettek a problémákra. Ez a válság számos előre látható globális fejlemény és téves politikai döntések közös következménye.

Azt a veszélyt, hogy az üzemanyag előállítására szánt energianövények konkurenciát támasztanak az élelmezésnek, sok agrárszakértő már régóta hangoztatja. Még messze nincs kidolgozva annak stratégiája, hogy melyik legyen az a növény, amely a kőolajtól való függőségünket csökkentheti, és az Egyesült Államokban, Brazíliában és részben Németországban máris nagy mennyiségben termelnek üzemanyagnak szánt kukoricát, cukornádat vagy repcét.

És további 41 további ország tervezi támogatni energianövények termesztését és felhasználását. Az Európai Bizottság a szaporodó bírálatok ellenére továbbra is előírja, hogy 2020-ig a növényi alapanyagnak el kell érnie a 20 százalékos arányt az üzemanyagokban. És az új, óriási piacok kialakulásának csak a kilátása milliárdos nagyságrendű beruházások átcsoportosításához vezetett az agrárszektorban. Kolumbiától Indonéziáig a termelési szándékok megváltoztak, a termőföld ára az egekbe szökött. Sok ezer kisgazdálkodót űztek el a földjéről. Ma már ők is azoknak a szegényeknek a számát gyarapítják, akik nem képesek megtermelni a mindennapi kenyérre valót.

Még súlyosabb okozója a magasba kúszó áraknak – például Ausztráliában – a terméskiesés, ami nagy valószínűséggel a klímaváltozásnak köszönhet. A feltörekvő országok új jóléti övezeteiben pedig jelentősen megnőtt a kereslet az értékesebb élelmiszerek iránt.

Ez a fejlemény az egész világ számára mintául szolgáló nyugati élelmezési modell helyességét teszi kérdésessé. Mindez kiegészül az egész világon egyre jobban terjeszkedő városok területéhségével és túlfogyasztásával. És végül ott van hajtóerőként a spekuláció: Nem a *Focus*

Money folyóirat volt az egyetlen, amely címlapján panaszolta fel az új „szupernyersanyagok" kínálta „kiváló spekulációs" lehetőségeket.

Azonban a problémák gyökere mindezen tényezőkön túl, mélyebben, a mezőgazdaság több évtizedes elhanyagolásában fekszik, éppenséggel még azokban az országokban is, ahol a népesség akár kétharmada is ebből él. Ennek a részben ideológiai alapú szemléletmódnak tulajdonítható az ökológiai válság, a terméskiesések éppúgy, mint a szegénység kialakulása jelentős részben a fejlődő országokban. Olyan problémák ezek, melyek hatásai egymást erősítik, és melyek, miután sokáig időzített bombaként ketyegtek, mostanság az éhséglázadásban résztvevők haragjában jutottak gyújtópontjukhoz. A Világkereskedelmi Szervezet, a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap közgazdászai az igen érzékeny globális agrártermelésre olyan piaci és kereskedelmi politikát erőltettek rá, ami kizárólag a világpiaci komparatív előnyök és a *skálahozadék* (méretgazdaságossági előnyök) szempontja alapján keresi az optimális megoldást.

Ezzel a korlátolt látásmóddal a kilencvenes években mindenekelőtt a nagy multinacionális hitelintézetek arra kényszerítették a fejlődő országok kormányait, hogy széleskörűen csökkentsék támogatási és újraelosztási rendszerüket, piacra jutást segítő szervezeteiket és szövetkezeteiket pedig reform helyett leépítsék.

1980 és 2000 között a mezőgazdasági fejlesztésre fordított nemzetközi segélyek összege csaknem a felére csökkent, a FAO költségvetését folyamatosan megkurtították, az agrárcélú és földreformmal kapcsolatos kutatásokra kifizetett támogatások összege minimális szintre szállt.

Így a kis területen gazdálkodók százmilliói maradtak magukra – tanácsadás, infrastruktúra: utak és raktárépületek, a piacra jutás eszközrendszere nélkül. A támogatásokat javarészt azok a tehetősebb farmerek kapták meg, akik a legkedvezőbb termőterületeken a legjobb termésátlagokat tudták produkálni.

Ott azonban, ahol az ő intenzív gazdálkodási módszereiket alkalmazták, gyakran nemcsak vízhiány alakult ki, hanem elszikesedett, mérgezetté vált és erodálódott a talaj. A kezdeti szenzációs sikereket követően az élelmiszeripar termékei manapság sok helyen a terméshozam-növelés ökológiai korlátaiba is ütköznek. Eközben a világ népessége tovább nő, és élelmiszerrel való megfelelő ellátása gigantikus kihívást jelent.

Kerek öt esztendeje, hogy mindenütt a világon látják a probléma veszélyeit, és a gyökeres fordulat elkerülhetetlenségét. Egy negyed évszázad elteltével, 2007-ben a Világbank először szentelte ennek a témának a világ fejlődéséről szóló jelentését. Az afrikai NEPAD-kezdeményezés, akárcsak a – parasztok ezreinek öngyilkossága nyomán a farmerek adósságát elengedő indiai kormány – a zászlajára tűzte a mezőgazdaság támogatását. Az Egyesült Nemzetek Szervezetétől olyan magántámogatókig, mint Bill Gates, manapság mindenki „új zöld forradalmat" akar. Na jó, de hogy is nézzen ki ez a zöld forradalom?

A vetőmag-nemesítéssel foglalkozó nagy konszernek valamint egyes tudományos szakértők és politikusok olyan génkezelt növények termesztését javasolják, amelyek kimerült talajon, aszály és árvíz idején is termést adnak. Az ezzel kapcsolatos remények eddig nem váltak valósággá, a legtöbb kutatás eddig csak a laboratóriumban hozott eredményt.

„Afrika agrárgazdálkodói a génkezelt élelmiszerek nélkül is képesek kiemelkedni a szegénységből" – mondta a korábbi ENSZ-főtitkár, Kofi Annan, ma az Agrárszövetség Afrikáért (Agricultural Alliance for Africa, AGRA) elnöke, és nem ő az egyedüli, aki mindenekelőtt a hagyományos nemesítés eszközeiben és a farmereknek a megfelelő technológiához és a piacokhoz való hozzáféréshez biztosított sokoldalú segítségnyújtásban bízik.

Hasonlóképpen vitatott kérdés a kutatók és politikusok körében a biotermesztés problémája. Vannak akik marginálisnak, mások a legszebb kilátásokkal kecsegtetőnek tartják a kisgazdaságok jövője szempontjából. Ezek a mind drágábbá váló műtrágya és gombaölőszerek világában nem tudnának versenyben maradni, a biotermesztés azonban növelni tudják bevételeiket.

Hogy mindez sok helyütt lehetséges és

ugyanakkor még a talaj minősége is javítható, ráadásul a klímakörnyezet is fenntartható, azt időközben számos tanulmány támasztotta alá. Niels Halberg a dán Agrártudományi Intézettől úgy fogalmaz: „Azt az előítéletet, miszerint a biotermesztés nem elég hatékony, nyugodtan a sutba vághatjuk." Ő is sok kutatást tart azonban még szükségesnek a biotermesztési módszerek javítása érdekében. És szemléletváltást sürget annak érdekében, hogy a tanácsadásra fordított forrásokat jelentősen növeljék.

A „*business as usual,* mint jelszó ma már nem elegendő" – ez az egyértelmű tanulsága annak a 400 szakértő részvételével rendezett panelbeszélgetésnek, melyet a Világbank kezdeményezésére több, az ENSZ égisze alatt működő szervezet támogatott, és amelynek a mezőgazdaság globális helyzetének általános áttekintése volt a feladata. A Mezőgazdasági Tudományok és Technológia Nemzetközi Szervezete („International Assessment of Agricultural Science and Technology", IAASTD) a látókör kiszélesítését követeli, elsőbbség biztosítását a kisgazdáknak, és nyíltan védelmébe veszi a mezőgazdaság multifunkcionális szerepének koncepcióját.

Csak az egyes világrégiók kulturális, szociális és ökológiai sajátosságaihoz való alkalmazkodás garantálja a vízbázis, az erdők és a talaj hosszú távú megőrzését.

Ahelyett, hogy mint eddig, az egész világon egységes vetőmag, műtrágya és gombaölőszer-állomány alkalmazására törekednének, a legkülönbözőbb tudományágak szakértőinek helyi szinten teljesen különböző megoldásokat kellene ajánlaniuk a gazdáknak. Ráadásul mindezt velük együttműködve: erős állami intézményekben a hagyományos és modern kutatási módszerek közösen hozhatnak eredményt: új eszközök, környezetbarát termelési rendszerek, megfelelő talajkezelési és piacra juttatási módszerek kidolgozását.

A Nemzetközi Agrártanács is radikális szemléletváltást sürget: „Ha továbbra is csak a termésmennyiség növekedésére koncentrálunk" – mondja elnöke, az egykori IPCC-vezető, Robert Watson, „saját agrárgazdálkodásunk jövőjét ássuk alá és egy kizsigerelt, kilúgozott Földet hagyunk utódainkra". És csak ha a politikusok komolyan veszik ezt a küldetést", tette hozzá, „csak akkor válhat valósággá egy, a szegények érdekét szolgáló, igazságosabb politika."

(Zeit online)

Christian Chavagneux

„Amíg a zene szól, addig táncolni kell. Járni kell a táncot." (A másodlagos jelzálogpiaci hitelválság tanulságai)

A másodlagos jelzálogpiaci hitelválság olyan súlyos volt, hogy kis híján romba döntötte a nemzetközi bankrendszert. Az ezzel kapcsolatos elemzések ma már a hasonló jövőbeli események elkerülésének lehetőségeit keresik. Érdemes egy rövid kitekintést készíteni arról, hogy milyen elveket kellene követni, és milyen javaslatokat kellene megfogadni.

A másodlagos jelzálogpiaci hitelválság legalább egy előnnyel járt: pénzügyminiszterek, központi bankok vezetői, közgazdászok és más szakértők gőzerővel tárgyalnak a pénzügyi szabályozásról. Be kell vallani, hogy a válság különösen nagy riadalmat okozott a jegybankok körében: tíz hónappal kitörése után úgy tűnik, hogy a nemzetközi bankrendszer összeomlását sikerült elkerülni. Mindazonáltal továbbra is nagyfokú bizonytalanság uralkodik a pénzpiacokon. E bizonytalanságot csak fokozta a Lehman Brothers kereskedelmi bank 2,9 milliárd dolláros tőkevesztésének bejelentése június közepén. És valószínűleg nem vagyunk még a válság következményeinek a végén. Ez év május végéig 261 000 amerikai volt kénytelen elhagyni lakhelyét (ez 48 százalékos emelkedés a tavalyi évhez képest), és az elkövetkező öt évben összesen további 6,5 millióan, vagyis az amerikai háztartások valamivel több, mint 8 százaléka juthat hasonló sorsra, a Credit Suisse becslése szerint. Azokon a károkon túl, amelyeket a válság a már úgyis erősen lassuló amerikai

gazdaságnak okoz, nyugtalanságra ad alapot az egész világ gazdasági fejlődése szempontjából is, amennyiben a nehéz helyzetben lévő bankok hitel-kihelyezési gyakorlatukban az eddigieknél szigorúbb politikát fognak követni.

A Lehmann Brothers bejelentését követően, – ez a bank sokadik volt a csőd közeli helyzetbe került bankok hosszú sorában – a bankárok a küszöb alatt közlekednek, az államok pedig az erő pozíciójából kényszeríthetik rájuk az új szabályokat. Hogy megteszik-e? Mint ahogy az 1997-1998-as ázsiai válság után is, amely – szintén – csaknem magával sodorta az egész nemzetközi bankrendszert, most szintén mindenfelől záporoznak a szabályozással kapcsolatos javaslatok. És talán nem is fog belőlük sokkal több valóra válni, mint akkor, amikor az, egy ”új pénzügyi intézményrendszer” felállításával kapcsolatos terv a feledés homályába veszett. Ettől függetlenül persze a válsággal kapcsolatos reflexiók alapján rögzíthetünk hat olyan – javaslatokkal kísért – nagy alapelvet, amelyek világos menetrendet jelölnek ki a hasonló pénzügyi válsághelyzetek elkerülésére.

A banki önszabályozás lehetetlensége. A bankok nem érdekeltek abban, hogy pénzügyi válságok robbanjanak ki: ilyenkor veszteségeket szenvednek el, növekedésük lelassul, a szabályozási nyomás erősödik, és némelyek csődbe juthatnak. Ezért hát arra törekszenek, hogy mérsékeljék kockázataikat, és elkerüljenek minden „meglepetéscsomagot”. Legalábbis elméletben. Mert a gyakorlatban Charles Prince, az amerikai bankóriás, a Citigroup volt tulajdonosa, akit túlzott kockázatvállalás miatt tavaly novemberben lemondattak, szavai érvényesek: „Amíg a zene szól, addig táncolni kell. Járni kell a táncot.” Pontosabban szólva, mint ahogy azt világosan elismeri a svájci bank, az UBS részvényeseknek készült jelentése a bank súlyos pénzügyi zavarait követően, a cél „a jövedelem növelése és a vetélytársakkal szembeni hátrány leküzdése volt”.

Ha a versenytársak ott vannak a piacon és nyereségesek, akkor a bankár nem állhat ellent, bármilyen is legyen az a kockázat.

„A bankok kockázatellenőrzési szabályokat léptettek életbe, de nem tartották be őket, mert a bőség évei alatt sok pénzt lehetetett keresni” – erősítik meg Martin Neil Baily, Douglas W. Elmendorf és Robert E. Litan amerikai szakértők a válsággal foglalkozó terjedelmes tanulmányukban. És annak sem volt értelme, hogy a bankok részvényeseire bízzák a vezetők kordában tartását: azok, akik nem értenek a pénzügyekhez, úgy sem tudják ellenőrzés alatt tartani azokat, akik hajlamosak bűnbeesni.

Az egyre bonyolultabbá váló pénzügyi világban a szabályozással foglalkozók már jó évtizede hangoztatják, hogy a bankárok maguk képesek a legjobban ellenőrizni a kockázataikat. Manapság viszont igazat kell adni a volt amerikai pénzügyminiszternek, Lawrence Summersnek, aki azt mondta: „az önszabályozás szabályozatlansághoz vezet”. Még a francia liberálisok is a politika beavatkozása, pénzügyi szabályozás után kiáltanak.

(A megelőző beavatkozás fontossága) A másodlagos jelzálogpiaci hitelválság, mint minden más válság, csak nagyobb lett amiatt, hogy korlátlanul állt rendelkezésre pénz a kockázati tőke-befektetésekre. Ez a helyzet a jelentős devizatartalékaikat befektetni szándékozó feltörekvő és a kőolajtermelő országok tőkebőségének köszönhető. De ugyanilyen szerepet játszott benne az amerikai jegybank, a FED volt elnöke döntése is, aki a gazdasági növekedés felpörgetése érdekében alacsony szinten tartotta a rövid távú állampapírok kamatlábát. Malcolm D. Knight, a Nemzetközi Fizetések Bankja, a nemzetközi pénzügyi szabályozás kulcsfontosságú intézménye vezérigazgatója szerint az alacsony kamatszint negatív következménye volt, a háztartások eladósodásának meglódulása mellett, hogy az olcsó pénz miatt mértéktelen kockázatvállalásra ösztönözte a pénzügyi befektetőket. A végül a FED által megmentett amerikai kereskedelmi bank, a Bear Stearns tőkéje 33-szorosát helyezte ki.

Vajon nem lett volna-e az amerikai központi bank kötelessége, hogy megálljt parancsoljon a spekulációnak? Ez a központi kérdés abban a vitában, amely az elmúlt március-április folyamán indult Alan Greenspannek a jelenlegi válság kialakulásában viselt felelősségéről. Greenspan

2002 óta azzal érvelt, hogy az eszközérték erős és folyamatos emelkedése esetén a központi banknak nem szabad beavatkoznia. Merthogy egy központi bank vezetője soha nem tudhatja igazán, hogy spekulációs jellegű buborékkal áll szemben vagy sem, és amikor egy ilyen buborék kialakul, akkor ennek hatástalanítása a kamatlábak olyan magas szintre emelését teszi szükségessé, ami az egész gazdaságot tönkreteheti. Ilyenkor jobb tehát megvárni, amíg a buborék magától kipukkad. Ha némi pánik alakul ki a pénzpiacokon, akkor a jegybank jelentősen lecsökkenti a kamatlábat, és a bizalmi légkör helyreállítása érdekében növeli a forgalomban lévő pénz mennyiségét. „Még ha meg is lett volna minden szükséges eszköz a hatékony közbelépésre, akkor sem hihető azt gondolni, hogy szabályozókkal megelőzhető lett volna a másodlagos jelzálogpiaci hitelválság kirobbanása.”, erősítette meg újfent a *Financial Times*ban április 7-én Alan Greenspan.

Mégis, érvelését két oldalról is támadták. Egyfelől a pánik kezelése a kamatcsökkentésnél és a mérsékelt intervenciónál sokkal többet kívánt volna. Utódjának, Ben Bernankénak nagyon sok pénzt kellett kölcsönöznie a bankoknak, mi több, kötvényeket és dollárt kellett adnia a döglött hitelekért cserébe. Arra is rákényszerült, hogy az általános pánik elkerülése érdekében mentőövet dobjon egy kereskedelmi banknak, a Bear Stearnsnek, ami példa nélkül áll az Egyesült Államok történetében. Másfelől számos elemzés azt mutatja, hogy 2006-tól, sőt már 2005-től kezdve érzékelhetők voltak a túlzott kockázatvállalás jelei, és a bankok nagyon is érintettek voltak a spekuláció tömeges térhódításában, például a pénzpiacok más résztvevőinek nyújtott kölcsöneikkel.

Ilyen feltételek között az amerikai központi bank közbelépésének elmaradása a szabályozás hiányosságaként tudható be, és felhívja a figyelmet a központi bankok aktívabb beavatkozásának szükségességére a buborékok kialakulása idején.

Igen, de milyen legyen az a beavatkozás? Való igaz, hogy a kamatlábemelés a pénzügyi buborék kialakulásakor azzal a kockázattal jár, hogy lerombolja a gazdasági növekedést. Manapság azt a megoldást javasolják a jegybankoknak, hogy kísérjék figyelemmel a bankok által a háztartásoknak, a spekulatív alapoknak nyújtott új hitelek gyarapodási ütemét. Mihelyt ez az ütem meghaladja a normálisnak tartottat, magyarázatot kell kérni a bankoktól. Ha erre nem képesek, és túl sok kockázatot vállalnak, a banki szabályozók kényszeríthetik őket a kockázati céltartalékuk növelésére, annak érdekében, hogy védjék magukat az újonnan kihelyezett hiteleik vissza nem fizetéséből adódó károktól. Minél nagyobb lesz a kihelyezett összeg, annál kevésbé lesz rentábilis az ilyen tevékenység, hiszen a céltartaléknak nincs hozama. Ebből következően, mihelyt mutatkoznak a pénzügyi „motorban” a buborék jelei, a motor lefékezésével megelőzhetők a válságok. Azonban, figyelembe véve a modern pénzpiacok fejlődését, fennáll annak a veszélye, hogy ennyi nem elég.

(A hatáserősítő mechanizmusok megszüntetése)

A kockázatos amerikai ingatlanhitelek kicsinyke piacának válsága a bankvilág világméretű válságává tudta kinőni magát, mert a nemzetközi pénzvilágban „nagy számban vannak jelen hatáserősítő mechanizmusok, amelyek megsokszorozzák a veszteségek és nyereségek következményeit, és ezzel általános bizonytalanságot teremtenek” – jegyzi meg helyesen a *The Economist*. Ezen hatáserősítő mechanizmusok között kettő olyan is van, amelyek – egymás hatását erősítve –kiváltképp fontos szerepet játszottak.

Az első az, amikor egy kintlévőséget, például egy kölcsönt, a pénzpiacokon eladható eszközzé alakítanak át. Ez a technika elvileg könnyebben kezelhetővé teszi a kockázatokat: a bank eladhatja a kihelyezett, de végső soron túlságosan kockázatosnak ítélt kölcsöneit, azoknak, akik hajlandók megvásárolni (spekulatív alapok, például), minek következtében megosztható a kockázat többféle szereplő között. Azonban jelen esetben egyáltalán nem ez történt. A kintlévőségek eszközzé alakítása a válságot erősítő mechanizmussá vált. A bankok ugyan továbbadták kockázatos jelzáloghiteleiket a kereskedelmi bankoknak, a történet azonban ezzel nem ért véget. A kereskedelmi bankok úgynevezett

SPV-kben (Special Purpose Value), vagyis kifejezetten erre a célra alapított társaságokban – azokhoz hasonlókban, ahol az Enron rejtette el annak idején a maga „kreatív könyvelését" – helyezték el ezeket a hiteleket. Ezek az SPV-ék az ingatlanhitel-portfóliójuk garanciájával fedezett kötvényeket kínáltak a pénzügyi befektetőknek. Addig, amíg a háztartások képesek voltak visszafizetni kölcsöneiket, az SPV-ék több kamatot kaptak hiteleikért, mint amennyit azokból fizetniük kellett a befektetőknek. Minden remekül működött! Semmi ok nem volt a meghátrálásra: a bankok visszavásárolták azokat a kötvényeket, amelyeket összekevertek más, eszközzé átalakított hitelekkel (például diákhitellel, fogyasztási hitellel), hogy más típusú kötvényeket is felajánlhassanak a befektetőknek. Ezzel még tovább növelték a kintlévőségek eszközzé alakításának arányát. A legpénzéhesebbek pedig a végletekig, négy öt elemből álló lánccá alakították ezt a folyamatot.

A történet azonban még itt sem ért véget. Minthogy minden nagyon átláthatatlanná vált, és a kockázat nem volt sehol sem megragadható, és mégis mindenütt ott volt, egyes befektetők és bankok *származtatott termék*eket kezdtek vásárolni, hogy a kötvények vissza nem fizetésének kockázata ellen védekezzenek. Ezek a származtatott termékek képezték a válságot felerősítő faktorok második nagy csoportját. Hiszen, amikor bizonyos befektetők védelmet vásárolnak maguknak, akkor velük szemben mások eladnak a maguk védettségükből, vagyis magukra vállalják a kockázat egy részét. A spekulatív alapok és a hitelügynökök 60-70 százaléka játszotta el ezt a szerepet. Később, amikor a válságtól sújtott befektetők elkezdték beváltani a garanciát, akkor ők kerültek bajba. Képtelenek voltak eleget tenni kötelezettségeiknek, mint ahogy ez történt a CIFG, a Natixis volt leányvállalata esetében is.

A nemzetközi pénzügyi rendszer hatékony szabályozása tehát a válságot erősítő mechanizmusok csökkentését teszi szükségessé. Még a pénzügyi szakma hangját képviselő Értékpapírpiaci Felügyeletek Nemzetközi Szervezetének jelentése is elismeri, hogy számos szereplő szinte semmit nem értett ebből a rendkívül bonyolult pénzügyi rendszerből, amely a Nemzetközi Valutaalap éves globális pénzügyi stabilitási jelentése szerint *„kevés gazdasági értéket adott hozzá a pénzügyi rendszerhez"*. Jelenleg három jelentős javaslat hever a tárgyalóasztalon.

Az első abban áll, hogy növelni kell a kintlévőségek eszközzé alakításával járó kockázat költségét, mégpedig úgy, hogy arra kényszerítik a bankokat: minden egyes hitellel szemben képezzenek céltartalékot, még akkor is, ha továbbadják azt (ez utóbbi esetben legalább a továbbadott hitel egy részére). A második szerint meg kell adni a jogot a központi bankoknak, hogy részleteiben nyomon követhessék a kereskedelmi bankok könyvelését: attól a pillanattól kezdve, hogy mentőakciót hajtanak végre a megmentésük – és egy általános válság elkerülése – érdekében, ellenőrzést hajthatnak végre a banknál. A harmadik javaslat a származtatott termékek jobb szabályozását célozza. Ezekből kétféle van: a szervezett piacok, amelyek szabványos szerződések alapján dolgoznak, ellenőrzöttek és melyek tranzakciói olyan giró-rendszereken keresztül zajlanak, amelyek rögzítik a tranzakciókat és garantálják, hogy a „játékosok" rendelkeznek a tétük mögött a szükséges fedezettel. Másfelől van a szabadpiac, ahol az egymás közötti szabad megállapodások dominálnak. Minden olyan származtatott termék, amellyel probléma adódott a válság idején, ezen a szabadpiacon forgott. Az elképzelés tehát az, hogy általánossá kellene tenni a szervezett piacokat, és ezzel biztosítani az effajta tranzakciók jobb ellenőrzését.

(Előrelátni az előreláthatatlant!) Manapság a bankok történelmi párhuzamokra épülő, kifinomult statisztikai modellek segítségével próbálják meg ellenőrzésük alatt tartani a hitelezés vagy a piaci tranzakciók során felmerülő kockázatokat. Megnézik például, hogy hogyan alakult egy-egy aktíva árfolyama az időben, a szakértők ennek alapján az ár jelentős csökkenését valószínűsítik, és elemzik az ebből esetlegesen a bankra nézve adódó következményeket. Márpedig, mint ahogy Till Guldimann, a kockázatfigyelésre vonatkozó mai politikák

egyik kidolgozója a *The Economist*nak mondta: „*a kockázatkezelés olyan dolgokra vonatkozik, amelyekről nem tudjuk, hogy nem tudunk semmit*". Más szóval ez azt jelenti, hogy a komoly kockázatkezelő politikának az előreláthatatlant kell előrelátnia.

A bankok már használnak is ebből a célból úgynevezett stressz teszteket, hogy lássák a lehetséges végkifejleteket. Azonban egy az elmúlt év őszén végzett kutatás, a szabályozással foglalkozó kutatókból álló Senior Supervisors Group egyértelművé tette, hogy a belső ellenőrök nehezen képesek *„rávenni a felső vezetőket és a szakértőket arra, hogy kellő figyelmet szenteljenek a széles ármozgásokat feltételező, különböző stressz-forgatókönyvek eredményeinek,"* Az UBS részvényeseinek készített jelentés kertelés nélkül beismeri, hogy a stressz-tesztek módszertana 2007 áprilisában megváltozott, és ezentúl több kockázat vállalását engedélyezi a banknak.

A bankoknak tehát olyan belső kockázat-előrejelzési politikához kell biztosítaniuk a feltételeket, amely megfelelő komolyságú és megfelelő súllyal bír a döntések meghozatalánál. A pénzügyi Ferrari volánjához nem lehet egy biciklista reflexeivel odaülni.

Ez alkalommal a válság az Egyesült Államokból indult ki. Szerencsére, tehetnénk hozzá. Mert a pénzügyi világ szakértőitől a francia pénzügyminisztérium vezetőiig mindenki egyetért abban, hogy nem biztos, hogy az Európai Központi Bank ugyanilyen gyorsan és hatékonyan tudott volna reagálni egy olyan válságra, amely a vén kontinens néhány nagy bankját érintette volna.

Feltétlenül szükséges tehát: legalább európai szinten előrelépés történjen annak érdekében, hogy szükség esetén életbe lépjenek a közösségi beavatkozás megfelelő mechanizmusai. És hogy tudjuk előre, ki az, aki kész arra, hogy a zsebébe nyúljon abban az esetben, ha tömeges méretekben kell közpénz-forrásokat felhasználni, mint ahogy az az Egyesült Királyság esetében is történt a Northern Rock csődje után.

(Politikai ellenőrzés alá helyezni a pénzügyeket.) Végezetül a jelzálogpiaci hitelválság igencsak megrendítette a bizalmat a tekintetben, hogy a jegybankok és a nagy kockázatfigyelő intézmények függetlenül lennének képesek végezni munkájukat. Az amerikai jegybank szabályozási hiányosságai és a Nemzetközi Fizetések Bankja képtelensége a beavatkozásra, miközben ez utóbbi látta bizonyos problémák megjelenését, a pénzügyi szféra szorosabb politikai felügyelet alá vonásának szükségességét sugallják.

A kormányzás alapproblémáját mindenki ismeri: mindig kell valaki, aki ellenőrzi az ellenőröket. Ebből a szempontból a világ politikai vezetői az elmúlt évtizedekben túlságosan is a szakértőkre hagyták a pénzügyeket. Most eljött az ideje, hogy ismét elfoglalják a nekik járó helyet. A pénzügyi szféra súlya mértéktelenül megnőtt a gazdaság más területeihez képest, és kisiklásainak jóval súlyosabb lehetséges következményei vannak a világ gazdasági növekedésére, a foglalkoztatásra és a népek jólétére. Nagyon is eljött az ideje, hogy politikusaink elkezdjenek foglalkozni a kérdéssel.

(Alternatives Économiques)

E számunk szerzői

Duray Miklós közíró, Pozsony
Fiziker Róbert történész, Budapest
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kovács Emőke tudományos munkatárs, Budapest
Kun Miklós történész, Budapest
Menyhay Imre egyetemi tanár, Sopron
Pelle János az irodalomtudomány kandidátusa, Budapest
Szarka Evelin nemzetközi kapcsolatok-szakértő, Szombathely
Tóth Imre egyetemi docens, Sopron

TARTALOMJEGYZÉK

Kun Miklós: A „prágai tavasz” alkonya. 1
Duray Miklós: Tavasszá lett a telünk, őszszé vált a nyarunk. 13

MŰHELY
Menyhay Imre: A neoliberalizmus és a dzsungel törvényei
(3. rész: Autoritás és személyiség). 22
Kovács Emőke: A fővárosi mozik a Kádár-korszakban 47
Pelle János: Madách és a Nő 65
Szarka Evelin: Kuba, egy karibi kommunista sziget – az USA és az EU
külpolitikájának ütközőzónájában 1992-2008 között 78

SZÁZADOK
Kapronczay Károly: Élet a szovjetek megszállta lengyel területen 96

NAPLÓ ÉS KRITIKA
Fiziker Róbert: Berlin, a megosztott város. 109
Tóth Imre: Gazdaság az Oszmán Birodalomban 119

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL
Christiane Grefe: Az élelmezési válság: mulasztások és következményeik (122) Christian Chavagneux, „Amíg a zene szól, addig táncolni kell. Járni kell a táncot.” (A másodlagos jelzálogpiaci hitelválság tanulságai) (124)

KÉPEK
F. Farkas Tamás grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2007-ik évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az **Élet és Tudomány**, a **Természet Világa** és a **Valóság** – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft
Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft
Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft
Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft
Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2008-ik évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:
▪ személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél ▪
▪ zöldszámon: 06-80-444-444 ▪
▪ e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu ▪
▪ faxon: 06-1-303-3440 ▪
▪ levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008. ▪

9 770324 722322 08008

Ára: 735 Ft